

Сибирь.
Избранные рассказы писателя
1930-е годы. Издательство «Сибирь»

1934 г.

9(47.925)

С - 16

9/12

2604

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ — Ա. Ա. ՈՒԻՏԻ ՄԱՐՍԵՑԼԻ ԹԵՒԻՆ

Շ Ա Շ Ա Ն

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԴԱՇՆԱԳՐԷՆ

1930Ի ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(ՎԵՐԳՆԱՀԱՏՈՒՄՆՅՐ)

ՀԱՏՈՐ Ա.

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԴԱՇՆԱԳՐԷՆ

ՓԵՏՐ. 18Ի ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

1934

ՏՊ. Ա. ԱՐԱՊԵԱՆ - ՄԱՐՍԵՑԼ

2604

2000

"Описание"

"составляющие каталога"

полного собрания карт

Учен. 27-Учен. 1935

3441

2604

9(47.925)

T-16

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ — Ա. Ա. ՈՒԽՏԻ ՄԱՐՍԷՅԼԻ ԹԵՒԻ

Շ Ա Շ Ա Ն

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՕԼԻ ԴԱՇՆԱԳՐԵՆ

1930 Ի ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(ՎԵՐԳՆԱՀԱՏՈՒՄՆԵՐ)

1934

ՏՊ. Ա. ԱՐԱՊԵԱՆ

34, ՌԻԼ ԵՒ ԲՐԹԻԹ-ՄԱՐԻ, 34

ՄԱՐՍԷՅԼ

2604

2011-13

Հ Ա Տ Ո Ր Ա .

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԴԱՇՆԱԳՐԷՆ
ՓԵՏՐ. 18-Ի ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

• • •

Ա Յ Ո՛

« Աւելի լաւ է գիտենալ դառն ճշմարտութիւնը
քան օրօրուիլ քաղցր ստեղծով » :

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

« Ա. Արփարեանի շուրջ »

« Հայրենիք » օրաթերթ, Ուրբաթ, 1932 Յունուար 1

12.07.2013

13451

Զ

Քեզի՝ նուէր այս գրքոյկը, հին Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն. Քեզի, որի համար իմ երիտասարդութեան ամբողջ արիւնն ու ուղեղը պուտ առ պուտ ու կաթիլ առ կաթիլ քամեցի, իբր հաւատարիմ կենսերակ իմ տաք արիւնին ու իմ ազգիս անթիւ նահատակներու սառած արիւնի լիճին միջեւ:

Ես փակեր եմ հին տաճարը՝ նորին դէմ: Ես փակեր եմ ու ամուր կնքեր քու ծնունդիդ խանձարուրքը սուրբ ու անեղծ պահելու խանդաղատանքով: Այնքա՛ն պիղծ եմ նոր քուրմերու ոտքերը:

Քեզի՝ կը պարտիմ այս յանդգնութիւնը:

Որովհետեւ երբ մանկական պզտիկ թաթիկներով, իմ վիրաւոր մօր հետ, հողը փորեցի ու որբի արցունքներով հօրս յօշոտուած դիակը թաղեցի — այն օրերուն մեռելը անթաղ կրակէ անէծք մըն էր մեռելտէրին — դո՛ւն առիթը իբր որդեգիր:

Քու ստինքներուդ հիւժը այնքան հարազատ էր ինձ, որ ցեղիս նահատակներուն սառած մարմինները դարձան իմ բիբերը, իսկ անոնց վրէժը՝ դարձաւ լո՛յսը իմ բիբերուն:

Զեմ զղջար այսօր ալ, երբ կը նայիմ՝ քու վահագնեան դէմքին՝ որ քեզ համար տուեր եմ ամէն բան, ամէն բան:

Եւ կը տեսնեմ որ քու դէմքդ չի խոժոռիր, տեսնելով իմ ժպրհանքը, որով երակներս կտրտեցի բաց աչքերով ու կսկիծս խածած իմ ատամներով, որովհետեւ սուրբ էր ան եւ հաստատումը՝ իմ նահատակները չմոռնալու ուխտիս:

Զե՛մ զղջար այսօր ալ, որ փակեցի հին տաճարին դուռը: Որովհետեւ այնտեղ հա՛յ աստուածներ միայն տեղ ունին:

Զե՛մ զղջացեր աստուածները պաշտելէս:

707-2002

Զե՛մ՝ զղջացեր նմանատիպերէն՝ հեռանալէս :

Որովհետեւ դո՛ւն ինձ սովորեցուցիր .

— Ո՛վ որ թուրքին հետ է, ինձի դէմ է . . . :

Ես հեռացայ, որովհետեւ դուն հեռացար տաճարդ-
խանութի վերածողներէն :

Քեզի՛ նուէր, ուրեմն, կաթիլ մըն ալ իմ ուղեղի յան-
դըզնութենէն :

Գիտեմ ու կը ճանչնամ թէ՛ մարդեր կան որ թունոտ
ատելութիւնով պիտի հայհոյեն ինձի : Անոնց թիւը ես մէկ
ձեռքիս մատներովը կրնամ համրել :

Գիտեմ որ կան մարդեր ալ, որոնց դէմքերը մութ հա-
շիւներու չարախնդութիւնով պիտի պայծառանայ :

Ես դատեր եմ զանոնք ու վճիռս արձակեր :

Կ՛արհամարհեմ ե՛ւ մէկին չարախնդութիւնը ե՛ւ միւսին
հայհոյութիւնը :

Զե՛մ՝ ճանչնար աւելի լկտի հայհոյութիւն, ոեւէ սրբու-
թեան դէմ քան ինքն այդ սրբութիւնը՝ պիղծ շրթունքի մը
վրայ, որ իր քարոզած սրբութեան հանդէպ ահաւոր է ու
անհարազատ :

Գիտեմ ու կը ճանչնամ մարդեր ալ, որ իրենց տէրերու
— առաջիններուն — սեղանի փշրանքովը կը գոհանան.
անոնց շուքովը կը շքուորին :

Ասոնք տէրերու ծառաներն են :

Ես կը պժգամ անոնցմէ :

Որովհետեւ չեմ ճանչնար աւելի պժգալի արարած
քան այն երկոտանին, որ կրնաս փշրանքով մը գնել ու
պղծութիւններու լծել :

Կը ճանչնամ նաեւ բազմութիւն մը :

Ան չի ծախուիր բայց կը գոհուի գաղափարին համար :
Եւ գաղափարը ինքզինքը անոնց արիւնով կը կշռէ : Ան կը
ստեղծէ ու կ՛սպաննէ, կը շինէ ու կը քանդէ : Եւ կ՛ընէ թէ՛
մէկը թէ՛ միւսը՝ նոյն հաւատքով ու նուիրումով :

Աւա՛ղ. Զոհերու բազմութիւնն է ան :

Եւ ես կը մեղքնամ անոնց : Ուրովհետեւ գիտեմ թէ՛ չեն
գիտեր ի՛նչ կ՛ընեն :

Կը մեղքնամ, որովհետեւ անոնք քու ոսկորէդ ու քու
մարմինէդ են, քու տաճարդ կերտողներ են, զայն փառա-
ւորողները. որ, սակայն, այսօր կը ծառայեն քու ծնունդդ
ուրացողներուն եւ կը փառաւորեն քու անունդ կեղծողները :

Կը մեղքնամ անոնց. թէ՛ եւ գիտեմ որ անոնք յաճախ կը
փորեն աեմնող աչքերը եւ կը կտրեն խօսող լեզուները,
առանց հարցնելու : Եւ անկեղծօրէն կ՛արտասուեն իրենց
ըրածին համար, երբ այլեւս իրենց զլլուած անզօր է փոր-
լած աչքին լոյս ու խօսող լեզուին ձայն վերադարձնելու :

Ի՛նչ ընել : Ժողովուրդը ըսուածը զոհ կը պահանջէ : Եւ
զոհը որքան իր արիւնին հարազատ է, այնքան կատաղօրէն
կը սիրէ յօշոտել ու խարոյկել զայն :

Եւ զոհերը միշտ անպակաս պիտի ըլլան :

Եւ զոհերը աւելի պիտի շատնան :

Որովհետեւ որքան շատցան ոճրագործները, տեղի
տուին նաեւ դատարաններն ու դատաւորները հին օրերուն :

Ոճրագործի մը համար դատարանէ խուսափելու լա-
ւագոյն միջոցն է դատաւորի աթուրը պահել ամէն գնով,
առանց միջոցի մէջ խտիր դնելու :

Ու ես փակեցի քու տաճարդ. փակեցի շատ ամուր
կերպով :

Մինչեւ որ զոհերը շատնան : Եւ գիտակցին թէ՛ իրենք
են, որ պիտի դատեն « դատաւոր » ները — իսկական
պատժապարտները :

Գրեցի այս գրքովը խոր գիտակցութիւնով. ու նուր-
բեցի զայն հին, հարազատ Դաշնակցութեան, որ Հայ էր
անխառն արիւնով եւ Յեղափոխական՝ դիւցազնային յան-

դըզնուութիւնով, աղաղակելու համար օշմարտութիւն մը, որպէսզի քու Յակատդ չմըտտի ու գոհերու բազմութիւնը գիտնայ թէ ի՞նչ կ'ընէ, թէկուզ իր Յամբային վրայ դժոխ-օրէն հայհոյէ անոր, որ իր եւ իր սրբութիւններուն համար գիտցաւ զոհուիլ:

Եթէ Յիշդ է, որ Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը ծնաւ Թուրքի եամաղանին տակ Թափուած Թրքահայ արիւնէն — եւ Յիշդ է — Թրքահայ յեղափոխականը չպիտի վախնայ զոհուելէ:

Եւ ինչո՞ւ չպոռալ որոտածայն . —

Գեռ գոյութեան իրաւունք ունի Թրքահայ յեղափոխականը:

Բօստոն (Ամերիկա)

Շ Ա Հ Ա Ն

1931

« Քաղաքականութիւնը հաշիւ է: Հաշուենք եւ տեսնենք. ի՞նչն է աւելի շահաւոր մեր ժողովրդի համար: Ասենք թէ նաեւ մեր « դաւաճանութեամբ » ռուսը հեռացաւ կովկասից եւ յետոյ նորից եկաւ. ի՞նչ կարող է լինել հետեւանքը: Հասանաբար մի քանի տասնեակ կամ մի քանի հարիւր « դաւաճան » ղեկավարներ կախաղան պիտի բարձրանան, հրացանի պիտի բռնուին կամ Սիբիր աքսորուին: Ժողովուրդը կը մնայ անձեռնմխելի . . . գոնէ մինչեւ այժմ այդպէս է վարուել ռուսը »:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

« Խարխափումներ », էջ 144

Հրատ. « Հայրենիք », 1924

« Իմ կառավարութիւնը (Փրկութեան կոմիտէ) Տաճկաստանի եւ
Հայաստանի միջազգային նորմալ եւ բարեկամական յարաբերութիւն-
ներ սկսելու բազա է համարում այն պայմանները, որոնք ձեռակերպ-
ած են անցեալ տարուայ Դեկտ.-ի 2-ին Ալեքսանդրապօլում կնքուած
հայ-տաճկական դաշնագրի մէջ եւ հետագային ստեղծուած իրական
պայմանները » :

Ս. Վ. ԱՅԵԱՆ

Բաղիօ՝ Թուրքիայի Ազգ. Մեծ Ժողովի Արտ. կոմիտարին

1921 Մարտ 15

Ա.

407-2002

3441

Տասը տարի առաջ, յաղթական թուրքի սարսափին առջեւ անոր կրունկներէն մազապուր մնացորդ Հայութիւնը փրկելու մտահոգութիւնով Հայաստանի Հանրապետական կառավարութիւնը 1920 Դեկտ. 2ին վարչապետ Սիմոն Վրացեանի ձեռքով, երկրի իշխանութիւնն ու ծուարած ժողովուրդի ճակատագիրը յանձնեց բոլշեւիկ հայերուն, որոնք պաշտպանուած Մոսկուայի ուժով, ճամբայ ելած էին գալու Երեւան:

Բոլշեւիկ իշխանութեան ներկայութիւնը Երեւանի մէջ, կրնանք ըսել անվիճելիօրէն այսօր, տասը տարի յետոյ, արդարացուց իր վրայ դրուած յոյսը, որ 1920 Դեկտ. 2ին ՄԻԱԿ մտահոգութիւնը կը կազմէր.— ֆրկել Արարատի դաշտին մէջ, մահուան քրտինքներու մէջ լողացող Հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը, որ այդ օրերուն ամենէն շատ վտանգուած էր, որովհետեւ Ֆեազիմ Գարապէթիւր փաշան իր բանակով նստած էր Ալէքսանդրապոլի մէջ և ամէն վայրկեան կը սպառնար կոխկոտել եւ բնաջնջել մնացորդ հայութիւնը:

Իշխանութիւնը յանձնողն ալ, ստացողն ալ կը գիտակցէին վտանգի էութիւնը.— Հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը վեր ամէն քաղաքական ու ընկերային դաւանանքէ: Այլապէս դժուար թէ Դաշնակցութիւնը յանձն առնէր խաղաղ ձեւով իշխանութիւնը յանձնել բոլշեւիկներուն:

Դաշնակցութեան արդ փաստը այն պերճախօս փաստերէն մէկն է, որ Մասիսի հոգանէ, թէ ան իբր կուսակցութիւն ունեցաւ այնքան հարդենասիրութիւն, որ

կրնար ստորադասել իր իշխանութիւնը Հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան փրկութեան գործին:

Այդ վայրկեանին, ուրեմն, գտնելով միակ միջոց իշխանութենէն հրաժարումը եւ բոլշեակներու ներկայութեան մէջ փրկութիւնը՝ հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան, ան խաղաղօրէն յանձնեց իշխանութիւնը:

Կրկնենք, այսօր — տասը տարի յետոյ — ստացողն ալ ապացուցած է արդէն, թէ կրցաւ այդ վտանգը հեռացնել գէթ մինչեւ այսօր:

Այս կէտը այլեւս անվիճելի է:

Ուրեմն Հայաստանի սահմաններուն մէջ այսօր ապրող հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը — մայրը եւ հիմքը ունէ քաղաքական ու ընկերային դաւանանքի — կը պարտինք անոնց որ իրենց վերցուցած իշխանութիւնը արդարացի կ'ըստցան:

Հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան հարցը, այսպէս՝ կը դառնար փաստօրէն հասարակաց գերազանց գետինը, ուր իրար կը հանդիպէին Դաշնակցութիւնն ու համայնավարութիւնը, ինչ ալ ըլլային զանոնք այդ փաստի տանող ազգային թէ ընկերային ուղիները: 1921 Փետր. 18ի ապստամբութիւնը, ուրեմն, շարժում մըն էր, որ Հայութեան մէկ մասը — երկուք ու կէս ամիս առաջ իշխանութիւնը զիջող մասը — կը մղէր Հայութեան ուրիշ մէկ մասին — երկուք ու կէս ամիս առաջ իշխանութիւնը ստանձնող մասին դէմ:

Երկուք ու կէս ամիս առաջ, Հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան հասարակաց գետինը, այդ վտանգին դէմ երեւան եկած մէկ ճակատը, երկուք ու կէս ամիս յետոյ ճեղքուած էր, ուրեմն, հայութեան ամենէն մահացու թշնամիին — թուրքին — մէջ զինակից

մը փնտռելու չափ ատելավառօրէն, երբ դժբաղդաբար թուրքը դեռ չէր հեռացեր իր մահաբեր դիրքերէն եւ հայութիւնը կ'ապրէր անոր մղձաւանջին տակ:

Ուրեմն, երկու ամիսը բաւական կ'ըլլար հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը ստորագնահատելու:

Այս է անվիճելի կէտը, որ ճշդուած է այլեւս այսօր տասը տարուան ընթացքին հրապարակ դրուած տրեւաւորով: Որովհետեւ Փետր. 18ի շարժման ներքին քայքայիչ հետեւանքներով՝ բնականաբար աւելի պիտի տկարանար արդէն իսկ տկար ու ուժասպառ հայութիւնը, որ առանց այդ նոր քայքայումին ալ, երկու ամիս առաջ արդէն կոխկոտուած էր թուրքի կրունկներուն տակ, և եթէ Փետրուարի ապստամբութեան յաջողութիւնը տեւականանար, կամ եթէ Մոսկուայի վերադարձին ստուգութեան երկիւղը չգտնուէր թուրքի սրտին մէջ, այդ ապստամբութեան քառասորեայ կեանքն իսկ բաւական պիտի ըլլար Հայութեան անունը իսպառ պատմութեան տրուած ըլլալու համար այսօր:

Հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան տեսակէտէն, այս երկրորդ Ֆազին մէջ, մէկ կողմը այլեւս կը մտնէ հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը վտանգողի, զայն զանազան հաշիւներու ստորստորադիր դերին մէջ, ու հայութեան ֆիզիքական գոյութեան պաշտպանի դիրքերը կը զիջի ամբողջապէս միւս կողմին:

Ուրիշ կէտ մը, որ կրնանք ճշդորոշել այսօր, ըստ այնմ մեր գնահատութիւնն ու քննադատութիւնը ընելու համար, այն է թէ ինչո՞ւ, եւ որո՞նք ստեղծեցին Փետր. 18ի ապստամբութիւնը:

Տասը տարիէ ի վեր ամէն Փետր, 18ին, բեմերէ եւ վամուլին մէջ կրկնուածները կարելի է խտացնել հետեւեալ կերպով. —

1. — Հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը նշանա.

կուժիւն չունէր բուշեւիկներուն համար: Անոնք կը կոտորէին, կը հալածէին, կ'աքսորէին հայ ժողովուրդը: Բոլոր անոնք որ բուշեւիկ չէին, մահուան ու աքսորի սարսափի տակ էին: Չյարգեցին իրենց խոստումն ու ստորագրութիւնը, իրենց քաղաքական հակառակորդներու մասին: Չարդարացուցին ժողովուրդին ակնկալութիւնը չքշելով թուրքերը եւ հայ հողերը չդարձնելով Հայաստանի եւն:

2.— Հայ ժողովուրդը ինքը զգաց անկախութեան կորուստը որ Դաշնակցութիւնը զիջած էր բուշեւիկներուն եւ «տարերային» ու «համաժողովրդական» ձեւով պողոթկաց՝ տիրանալու իր անկախութեան՝ զոր երկու տարուան ընթացքին, արդէն սորված էր գնահատել աւելի քան իր ֆիզիքական գոյութիւնը:

3.— Ժողովուրդը ինքը, առանց կուսակցական խտրութեան, դաշնակցականը, էս-էրը, ժողովրդականը, ո՛չ կուսակցականը, բոլորը, բոլորը, ինքնաբոխօրէն պողոթկաց այն զարհուրանքներուն դէմ, որ անտանելի էին: Իսկ Դաշնակցութիւնը ստանձնեց միայն ղեկավարի դեր շարժումը պահելու համար լաւագոյն հունի մէջ:

Այս մէկ կողմի մտքերու ամփոփումն է:

Այն կողմի, որ ապստամբական եռանդով ապացուցած կ'ըլլայ, թէ 1920 Դեկտ. 2էն մինչեւ 1921 Փետր. 18ը — երկուք ու կէս ամիս — Հայաստանի ու հայութեան վիճակը աւելի վատ էր քան Ալեքսանդրապօլ նստած թուրքին վտանգը եւ հայութեան ֆիզիքական դոյութեան երկիւղն ու մղձաւանջը: Հետեւաբար նախընտրեց ապստամբութիւնը, թուրքի երկիւղին զընդմէ իսկ:

Երկրորդ կողմի պատճառաբանութիւնը կարելի է խտացնել քանի մը բառերու մէջ.—

Կորսուած աթոռներ վերգտնելու եւ անհատական դիրքեր վերականգնելու մէջ պէտք է փնտռել իրական հիմքը փետր. 18ի ապստամբութեան, որ ժամանակաւոր

կերպով չաջողեցաւ, յանձին փրկութեան կօմիտէին, թուրքի իսկ քաջալերութեամբ եւ յուսադրութեամբ: **Տասը տարիներու ընթացքին բաւականաչափ փաստեր տրուած են մեզ, կարենալ անոնց լոյսին տակ սուտն ու իրաւը իրարմէ զատելու համար,**

Դիմենք ուրեմն այդ փաստերուն, արդարութիւն ընելու համար պատմութեան եւ հայութեան, որուն շատ չտեսնուեցաւ իր բիւրաւոր գոհերու կսկիծը եւ պէտք տեսնուեցաւ որ ան իր երակներէն նոր արիւն քամէ, անգամ մըն ալ, եղբայր եղբօր ձեռքով: Եւ արդարութիւն ընելու մենք մեզ, որ բաւականէն աւելի մարգարան ենք դարձեր մեր ինքնասպանութեան՝ ի վարձ մեր կրաւորականութեան:

«Սոյն համաձայնագիրը ստորագրելուց յետոյ Հայաստանի Հանրապետական իշխանութիւնը քաշում է իշխանութիւնից»:

(Բոլշեւիկ-գաշնակցական համաձայնագիր յօդ- 3 ստորագրուած՝ Երևան, Գեկտ. 2, 1920, առաւօտ ժամը 10 ին):

Վրացեանի խօսքերը սատիոյով Սատիսհանին —

«Կառավարութիւնը հրաժարուեց (վրացեանի կառավարութիւնը) Գիլիջանդւմ եւ քարվանսարայում մեր զօրքերը հանդիպեցին Բոլշեւիկեան զօրքերի հետ: Թիւրքերի պայմանները ստիպուած ենք ընդունիլ: Դուք լիազօրուած էք ստորագրել դաշինքը»:

(Ալեքսանդրապօլի գաշնագիրը ստորագրուած 1920 Դեկտ. 3 ի լոյս, ժամը 2 ին):

Բ.

1920 Դեկտ. 2 ին Ալեքսանդրապօլի մէջ Ալ. Խատիսեանի պառուիրակութիւնը, յանուն Հանրապետական Հայաստանի, թուրքերուն հետ ստորագրեց հետեւեալ դաշնագիրը. — (*)

Յօդ. 3. — Ինչպէս որ թուրք, ռուս եւ բոլոր աշխարհի վիճակագրութիւնները եւ հաստատեալ ընկերային կացութիւնը ցոյց կուտան, այս առթիւ ալ կը վաւերացուի թէ Օսմ. սահմանին մէջ հայ մեծամասնութիւն ունեցող ոեւ է հողամաս չկայ:

Յօդ. 5. — Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը Հայաստանին կը խոստանայ իր զինուորական օգնութիւնը, ներքին թէ արտաքին վտանգի ատեն եւ այն բոլոր դէպքերուն մէջ, երբ Հայաստանի Հանրապետութիւնը խնդրէ այդ օգնութիւնը:

Յօդ. 6. — Ասկէ վերջ, զբաւուրութիւններով եւ դրդումներով անդորրութիւնը խանգարող շարժումներու եւ դէպքերու տեղի չտալու բարեմտութեամբ, Երեւանի հանրապետութիւնը յանձն կ'առնէ ոեւէ զինուորական կազմակերպութիւն չարտօնել, բաց ի 8 դաշտային կամ լեռնային թնդանօթներով եւ 20 գնդացիներով ու 1500 հոգինոց վճարովի զօրամաս մը: Պարտադիր զինուորութիւնը արգիւտած է:

Յօդ. 7. — Երեւանի կառավարութիւնը կ'ընդունի որ հաշտութենէն յետոյ Երեւան բնակելիք թուրք ղեւպանը կամ ներկայացուցիչը այս պարագաներու մասին քննութիւն եւ հետազոտութիւն կատարէ, երկու կողմերը պիտի արտօնեն վերադարձը գաղթականներուն՝ իրենց հին բոյները, բաց ի անոնք, որ ընդհ. պատերազմի ատեն թշնամի բանակը

* Դաշնագրի ամբողջութիւնը չունենալով ձեռքի տակ, կը բաւականապէս այն յօդուածներով՝ որոնք բաւական են անոր բնութիւտ տալու:

անցնելով իրենց պատկանած տէրութեան դէմ գէնք գործածած եւ գրաւեալ վայրերու մէջ ջարդերու մասնակցած են:

Յօդ. 11. — Իրեւանի կառավարութիւնը թուրք Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութեան կողմէ բացարձակապէս մերժուած Աէվրի դաշնագիրը չեղեալ կը նկատէ եւ չեղեալ կը հռչակէ եւ յանձն կ'առնէ ետ կանչել կարգ մը կայսերապաշտկառավարութեանց ու քաղաքական շրջանակներու ձեռքը գործիք եղող իր պատուիրակութիւնները, որոնք կը գլտնըւին Եւրոպա եւ Ամերիկա: Հայաստանի Հանրապետութիւնը խաղաղութեան մէջ զարգանալու եւ թուրքիոյ հետ դրացիական իրաւունքները յարգելու իր անկեղծ փափաքին իբր փաստ, յանձն կ'առնէ կառավարութենէն հեռու պահել կայսերապաշտ նպատակներ հետապնդելով երկու ազգերու անդորրութիւնը խանգարող կռուասէր մարդիկը:

Յօդ. 13. — Թուրքիա պարտաւորուած ըլլալով իր գոյութեան դէմ կայսերապաշտներու կողմէ տեղի ունենալիք սպառնական զբաւուրութեանց արգելք ըլլալ, մինչեւ ընդհանուր հաշտութեան կնքումը պիտի կրնայ իր հակակշռին տակ պահել Երեւանի Հանրապետութեան երկաթուղիներն ու հաղորդակցութեան ճամբաները, որպէսզի, փոխադրութեանց ազատութիւնը չխանգարելու պայմանաւ, 6-րդ յօդուածին յիշած քանակէն աւելի գէնք չներմուծուի:

Յօդ. 14. — Թուրք Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը թուրք անկախութեան եւ հողային ամբողջութեան սպառնացող յարձակմանց դէմ պիտի կրնայ Հայաստանի մէջ առժամեայ զինուորական արգելիչ միջոցներ ձեռք առնել, այս դաշնագրով Երեւանի Հանրապետութեան ապահոված իրաւունքները չխանգարելու պայմանով:

Յօդ. — 15 Երեւանի Հանրապետութիւնը յանձն կ'առնէ չեղեալ համարել իր կողմէ ոեւէ տէրութեան հետ կնքուած դաշնագրերու այն բոլոր տրամադրութիւնները, որ թուրքիոյ կը վերաբերին եւ կամ թուրքիոյ շահերուն վնասակար են:

Այս դաշնագիրը իր պայմաններով կ'ապացուցանէ թէ յաղթական թուրքը իր եսթաղանով սչ միայն գըլ-

խատած է Թրքահայաստանէն թիզ մը հող իսկ ակնկալելու մեր երազը, այլ նաև զլիսատած՝ է անկախութեան գաղափարը՝ տառ առ տառ, Որովհետեւ ըստ այդ դաշնադրին, չկայ իսկապէս ո՛չ միայն անկախութիւն, այլ նոյնիսկ ոեւէ Հայաստան: Կայ միայն թուրքին ենթակայ մէկ հողամաս, ամէն վայրկեան պատրաստ Թրքահայաստանի ճակատագիրը կրելու:

Ոչինչ կրնար աւելի պերճախօսօրէն ներկայացնել Հայաստանի և հայութեան սպառնացող մահացու վտանգը թուրքին կողմէ. քան այս դաշնագրին բովանդակութիւնը:

Չարմանալի չէ, ուրեմն, որ այս դաշնագրի ահաւոր լուծէն ազատելու համար օրուան իշխանութիւնը զիջէր իր իշխանութիւնը ուրիշի մը, թէկուզ անկախութենէ հրաժարելու պայմանով, որովհետեւ այդ դաշնագիրը ոչ միայն արդէն իսկ հրաժարում մըն էր անկախութենէ, այլեւ յանձնառութիւն մը թրքական արիւնոտ լուծին:

Եւ այս դաշնագիրն էր՝ որ 1920ին, Ալեքսանդրապօլի մէջ «գիշերուայ ժամը 2ին (Դեկտ. 2էն լոյս 3ը Դեկ) ստորագրուեցաւ երկու պատուիրակութիւնների կողմից» (*):

Խատիսեանի պատուիրակութիւնը անկասկած կը գիտակցէր, թէ ինչ է էութիւնը այն թուղթին՝ որ պիտի ստորագրէր: Այս գիտակցութիւնն էր, որ զայն կը մղէր հրահանգ ու թելադրութիւն ստանալ իր պետէն, վարչապետէն — Սիմոն Վրացեան — եւ այդ մտքով 1920 Դեկտ. 1 ին բատիօով յարաբերութեան կը մտնէր Երեւանի հետ:

«Քամ չորս ու կէսին (1920 Դեկտ. 1) մենք հաղոր-

* Ա. Խատիսեան, Հայոստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Չարգացումը էջ 271 :

դեցինք Երեւան Թիւրքերի վերջնագրի պայմանները եւ խնդրեցինք պատասխանել շտապ կերպով: Գիշերը ըստացուեց հետեւեալ պատասխանը վրացեանէ.

Կառավարութիւնը հրաժարուեց (վրացեանի կառավարութիւնն է), Դելիջանում եւ Քարվանսարայում մեր զօրքերը առանց կռիւի հանդիպեցին բուլղերիկեան զօրքերի հետ: Կազմում է կօալիսիօն կառավարութիւն բուլղերիկների հետ, մասնակցութեամբ Դոյի եւ Տէրտէրեանի Դաշնակցութեան կողմից: Թիւրքերի պայմանները ստիպուած ենք ընդունել: Դուք լիազօրուած էք ըստորագրել դաշինքը»(1):

Կարեւոր էր ընդգծել վերջին նախադասութիւնները եւ մենք ստորագծեցինք, քիչ մը խորհրդածելու համար անոնց վրայ:

Ս. Վրացեան, իբր վարչապետ, ստորագրուելիք դաշնագրի բովանդակութեան ծանօթ էր, իւրաքանչիւր տառի տարողութեամբ:

Ծանօթ էր նաեւ սպառնացող վտանգի ամբողջ ծանրութեան, որի հարկադրանքին տակ կը զիջէր իր իշխանութիւնը:

Հասկնալի է, որ այս պայմաններու մէջ, իրմէ հըրահանգ խնդրող պատուիրակութեան իմացնէր իր հրաժարումին լուրը:

Բայց անհասկնալի է եւ շատ յատկանշական է թելադրանքը, դաշնագիրը ստորագրելու ի նպաստ:

Հրաժարած վարչապետ մը, մանաւանդ այդպիսի պայմաններու բերումով, նման դաշնագրի մը առջեւ որ պիտի ստորագրուէր 34 ժամ յետոյ, չէր կրնար ինքզինքին թոյլ տալ «ստորագրեցէք» ի համազօր թելադրանք մը ընել:

1. Ա. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Չարգացումը էջ 271 :

Ամենէն բարի բարեմտութիւնն ալ սահման մը ունի: Եւ որեւէ բարեմտութիւն կը չքանայ, երբ 1920, Դեկտ. 2ին դաշնագիրը ստորագրել թելադրող հրաժարած վարչապետ Վրացեանը կը զուգադիպի 1921 Փետր. 18ի ապստամբութեան ղեկավար Փրկութեան Կոմիտէի նախագահ եւ յանուն այդ դաշնագրին, Քեազիմ Գարապէքիր փաշայէն օժանդակութիւն խնդրող Վրացեանին:

Այս դաշնագրի մասին է ահա, որ օրուան անցու-դարձերուն մօտէն ծանօթ կարօ Սասունի կը գրէ.

«Հայաստանի կառավարութիւնը և Հ. Յ. Դաշնակ-ցութիւնը բոլոր հնարաւորութիւններ ունէին խուսա-փելու այս դաշնագիրը ստորագրելու պարտաւորութե-նէն: Քանի որ Դեկտ. 1ին ստորագրած էին Լըզրանի հետ եղած համաձայնութիւնը (ընդգծումը իրն է): Դեկ. 2ին իշխանութիւնը յանձնուած էր Գրօյին, մինչեւ որ խորհրդայնացած Հայաստանի Յեղկոմը ժամանէր Երե-ւան: Սակայն այն բոլոր նպաստաւոր պարագաները ժողովուրդին անմիջական շահերէն վեր դասուեցան ու համաձայնութիւն գոյացաւ որ Գրօն, որպէս փոխան-ցող կառավարութեան պետ, հրահանգ տայ Ա. Խատիս-եանին ստորագրելու թուրքերու առաջարկած դաշնա-գիրը»(*):

Իրաւականօրէն Դրօյի կառավարութեան կը վերա-բերէր հրահանգել պատուիրակութիւնը դաշնագիրը ըս-տորագրել կամ ոչ: Որովհետեւ ստորագրուելու վայր-կեանին կառավարութիւնը Դրօ - Սիլինի կառավարու-թիւնն էր:

Եւ Դրօն իր պաշտօնի բերումով կը կատարէ իր պարտքը գիտնալով որ պատուիրակութիւնը իրմէ է որ այլեւս կրնայ սպասել հրահանգը:

Ահա ինչ որ կը գրէ Խատիսեան.—

* Կարօ Սասունի, "Հայ-Թրքական պատերազմը" "Հայրենիք" ամ. սագիր, Յուլիս 1926, էջ 11 6:

«Եթէ կը սպասէինք հեռագրի, Հայաստանի նոր կա-ռավարութեան:

Երեկոյեան ժամը 6 ին (2 Դեկտ. 1920) ինձհրաւիրեց ուղղակի հեռագրութելի մօտ Գրօն եւ ըսաւ հետեւեալը.—

«Յեղափոխական կառավարութեան կողմից յայտ-նում եմ ձեզ, որ դուք ազատ էք ստորագրել դաշնա-գիրը կամ ոչ:

Լաւ գիտակցելով դաշնագիրը ստորագրելու կամ մերժելու ամբողջ պատասխանատուութիւնը ես երկրորդ-անգամ հարցուցի.—

Արդեօք կառավարութիւնը ստորագրելու կո՞ղմն է թէ մերժելու: Եթէ սպասում ենք որոշ եւ պարզ հրահանգների: Գրօն պատասխանեց:

Ես քեզ ասացի արդէն: Գործեցէք համաձայն ձեր հասկացողութեան. ես խօսում եմ ընկեր Սիլինի եւ իմ անունից»(*):

Ու այսպէս ստորագրուեցաւ թրքական լուծի յանձ-նառագիր մը:

Նախ քան Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի ստորագրու-մը, սակայն, Երեւանի մէջ տեղի կ'ունենան հետեւեալ ղէպքերը՝ որոնք պետականօրէն ունէին մեծ նշանակու-թիւն, յաջորդական ղէպքերը դատելու տեսակէտէ:

Ա.— Համաձայնագիր մը կը ստորագրուի բոլշեւիկ-ներու եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ:

Բ.— Հանրապետական կառավարութիւնը (Վրացեանի փարչապետութիւն) վերջ կը գտնէ, տեղի տալով ժա-մանակաւոր կառավարութեան մը, մինչեւ Յեղկոմի ժա-մանումը Երեւան:

«Այս համաձայնագիրը ստորագրուեցաւ 1920 Դեկ. 2ին կէսօրէ առաջ: Ստորագրութենէ առաջ նախագիծը քննուեցաւ կառավարութեան նիստին եւ վաւերացուե-»

* Ա. Խատիսեան Հ. Հանրապետութեան Մագուսն ու Զարգացումը, էջ 270:

ցաւ քանի մը փոփոխութիւններով: (*)

Ահա այդ համաձայնագիրը ամբողջութեամբ:

Հ Ա Մ Ա Ձ Ա Յ Ն Ա Գ Ի Բ

Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. լիազօր ներկայացուցչութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ:

2 Դեկտ, 1920 մի կողմից Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. լիազօր ներկայացուցիչ ընկեր Ղէգրանը Ռ. Կ. Կ. Կ. ի լիազօրութեամբ, ի դիմաց Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութեան, եւ միւս կողմից ընկերներ Գրօն եւ Տէրաէրեանը ի դիմաց Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան կնքեցին համաձայնութիւն հետեւեալի մասին:

1.— Հայաստանը յայտարարում է անկախ Սօցիալիստական խորհրդային Հանրապետութիւն:

2.— Երկուստեւ Հայաստանի խորհրդների համագումարի հրաւիրումը կազմում է ժամանակաւոր ռազմա - յեղափոխական կոմիտէ, որին կ'անցնի բովանդակ իշխանութիւնը Հայաստանում:

3.— Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը ընդունում է, որ Հայաստանի Սօցիալիստական խորհրդային Հանրապետութեան հողերի մէջ անվիճելի կեցող մըտնում են երեւանի նահանգը իր բոլոր գաւառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որը գինւորական տեսակէտից կ'ապահովէ երկաթուղու տիրապետութիւնը, Ջաջուռ կայարանից Արաքս կայարանը, Գանձակի նահանգի Ջանգեզուրի գաւառը եւ Ղազսխր գաւառի մի մասը Օգոստ. 10ի համաձայնութեան սահմաններում, եւ Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետութեան տակ էին գտնուում մինչեւ 1920 թ. Սեպտ. 28:

4 — Հայկ. բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկւում պատասխանատուութեան այն գործերի համար, որ կատարուել են բանակի շարքերում մինչեւ Հայաստանում

* Ա. Խատիսեան. Հ. Հանրապետութեան Ծագումն ու Ջարգացումը, էջ 276:

խորհրդային իշխանութեան յայտարարումը:

5.— Գաշնակցութեան եւ ուրիշ սօցիալիստական կուսակցութիւնների Ս. Յ. Ս. Դ. — անդամները ո մի հալածանքի չպիտի ենթարկուին այդ կուսակցութեան պատկանելու եւ կօմունիստական կուսակցութեան դէմ մղուած կռիւներում մասնակցելու եւ խորհ. Հայաստանի յայտարարութիւնից առաջ կատարուած գործերի համար:

6. — Ռազմա - յեղափոխական կոմիտէի մէջ մտնում են 5 անդամներ կօմունիստական կուսակցութեան կողմէ նըշանակուած եւ երկու անդամ ձախ - դաշնակցականների խմբակից (*). համաձայնելով կօմունիստական կուսակցութեան հետ:

7.— Ռուսաստանի խորհ. կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կեդրոնացնելու Սօցիալիստական խորհ. Հանրապետութեան անկախութեան պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ գինւորական ուժեր:

8.— Սոյն համաձայնագիրը ստորագրելուց յետոյ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը քաջաւում է իշխանութիւնից: իշխանութիւնը ժամանակաւոր կերպով, մինչեւ թեղ. կոմիտէի գալը, անցնում է զօրահրամանատարութեան, որի գլուխն կանգնում է Գրօն: Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. կողմից Հայաստանի զօրահրամանատարութեան կից կօմիտար է նշանակուում ընկ. Սիլինը (* *):

Պատրաստուած է երկու օրինակ:

**Ռ. Ս. Ֆ. Հ. լիազօր ներկայացուցիչ՝ ԼէԳՐԱՆ
Հ. Հանր. կովր. լիադ-թեամբ՝ ԴՐՕ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ**

Երեւանի այս համաձայնագրին շուրջ մեր ըսելիքները՝ յետոյ:

* «Խորհրդարանի դաշնակցական անդամներու մէկ մասը ինքզինքը յայտարարեց «Ձախ - Գաշնակցական» եւ աշխատեցաւ խմբակ կազմել: Այդ փորձը, սակայն, չյաջողեցաւ»: Ս. Խատիսեան. - «Հ. Հանր. - Ծագումն ու Ջարգացումը» էջ: 278

* * Ա. Խատիսեան - Հ. Հանր. Ծագումն ու Ջարգացումը: էջ 275 - 276

Որովհետեւ անհրաժեշտ է երկարօրէն կանգ առնել, ֆետր. 18ի ապստամբութեան զրդապատճառներուն և այս համաձայնագրի յարաբերութիւններուն վրայ:

Ամէն մէկ հայի համար, սակայն, մեծապէս հրահանգիչ պիտի ըլլար Աղեքսանդրապօլի դաշնագրին եւ Երեւանի համաձայնագրին բաղդատականն ընել եւ խորհրդածել:

Իսկ մենք անցնինք քննել Աղեքսանդրապօլի դաշնագրին իրաւական կողմը: Որովհետեւ ղժբաղդաբար, ղէպքերը անարդարօրէն կասկած կը ծագեցնեն, թէ արդեօք կապ չկա՞ր այդ դաշնագրին եւ փետրուարեան ապրստամբութեան միջեւ:

«Մեր կառավարութիւնը ճանաչում է Հայաստանի փրկութեան Կոմիտէին որպէս միակ ազգային իշխանութիւնը Հայաստանում»:

1921 ֆետր. 24

ԲԷՀԱԷՏՏԻՆ

«Ազատուելով բօլշեւիզմի անունով Հայաստան մտածօտար լծից. . . իմ կառավարութիւնը Տաճկաստանի եւ Հայաստանի միջազգային նօրմալ եւ բարեկամական յարաբերութիւններ սկսելու բազա է համարում այն պայմանները, որոնք ձեւակերպուած են անցեալ տարուայ գեկա. 2 ին Աղեքսանդրապօլում կնքուած հայ-տաճկական դաշնագրի մէջ եւ հետագային ստեղծուած իրական պայմանները»:

Ս. Վ. ՐԱՅԵԱՆ
Հեռագիր Անկորայի Մեծ Ժողովին

1921 Մարտ 15

«Հայ ազգային կառավարութիւնը անկասկած հնօրեղած միջոցները կը ձեռնարկէ Աղեքսանդրապօլի եղբայրական դաշնագրի հիմունքներով. հէտց որպէսզի երբորս ուժեր հայկական խնդիրն առիթ չձառայեցնեն պատգամաւորութեան (լօստոն գացող թուրք պատգամաւորութեան) հնարաւորութիւններն սահմանափակելու»:

1921 ֆետր. 24

ԲԷՀԱԷՏՏԻՆ

Գ.

« Խնդրում եմ յայտնել լօնտօնի կօնֆէրանսին հետեւեալը :

« Հայաստան ուզում է ապրիլ հաշտ ու բարեկամաբար հարեւան թուրքիոյ հետ, ուստի ցանկանում է, որ լօնտօնի կօնֆէրանսի որոշումները առիթ չտան փոխադարձ անվստահութեան կամ դժգոհութիւնների թուրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ » :

Ս. Վ.ՐԱՅԵԱՆ

Ռադիօ, Արտաքին գործերի Մինիստրին
Լօնտոն, 1921 Մարտ 26 :

« Ալեքրանդրապօլի դաշնագրով, պարզ է որ Հայկ. կառավարութիւնը եւս չի հանդուրժի. որպէսզի Մոսկուայի խորհրդածողովում այդ հարցերը քննութեան առնուին » :

ԲեՅԱՒՏՏԻՆ
1921 փետր. 24

« Մոսկուայի կօնֆէրանսը իրաւասու չէ քննութեան առնելու Հայաստանի եւ Հայկական խնդիրները :

« Հայաստանի Յեղ Կօմիտէի ներկայացուցիչ եւ խորհրդ. Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդային կոմիսարն իրաւունք չունի մասնակցելու կօնֆէրանսին, քանի որ արդէն տապալուած է խորհուրդների իշխանութիւնը :

ՌԱՏԻՕ, ՉԻՉԵՐԻՆԻՆ, 1921 Մարտ 12

Պատմական անժխտելի տուեալներէ կը հետեւի, որ
ա. — Երեւանի համաձայնագրին եւ Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին ստորագրուածը առնուազն 14-15 ժամ ետ ու առաջ են (1) :

(1) Այս վաւերագրով կը ժխտուի ճշգրտութիւնը հետեւեալ պատմական արձանագրութեան. —

« Նոյն ժամին, երբ մեր լիազօր պատուիրակները ստորագրում էին Ալեքսանդրապօլում խաղաղութեան դաշնը, նոյն ժամուն Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչը Երեւանում, Պր. Լէզրանը՝ յայտնեց մեր կառավարութեան որ Ատրպէյճանի սահմանից, Ղազախի եւ Դիլիջանի վրայով, մտել է Հայաստան Ռուսական կարմիր բանակը, հետը ունենալով Հայաստանի Յեղկոմը (Յեղափոխական Կօմիտէն), կազմուած զրսից եկած հայ բաշխիկներից: Պրն. Լէզրանը հարցնում էր թէ ի՞նչ դիրք մտադիր է բռնել մեր կառավարութիւնը այս փաստի հանդէպ:

« Հայաստանին սպառնում էր մի նոր պատերազմ: այս անգամ Սովետական Ռուսաստանի հետ »: (Ս. Վրացեան — « Խարխափումներ » էջ 14, 15 :

Ս. Վրացեան Քաջագնունիի դէմ գրած գրքին մէջ այս տողերը գրելով նախ կը մեղանչէ պատմութեան դէմ եւ կը մեղանչէ գիտակցօրէն, ինչպէս կ'երեւի անկէ հանելու համար իր ուզած եզրակացութիւնը: Որովհետեւ եթէ Վրացեան « Նոյն ժամին » ստորագրուած չներկայացնէր Երեւանի համաձայնագիրն ու Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը չպիտի կրնար գրել թէ « Հայաստանին սպառնում է մի նոր պատերազմ, իբր հետեւանք Յեղկոմի գալուն: Ս'ինչդեռ արդէն այդ պայմանը ստորագրուած էր խաղաղ փոխանցման համաձայնագրով: Եւ Յեղկոմի գալը ուրիշ բան չէր բայց եթէ համաձայնագրի կէտերէն մէկի գործադրութիւնը:

բ.— Ըստ Երեւանի համաձայնագրին, «Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը քաշուում է իշխանութիւնից»:

գ.— Դադրած ըլլալով Հանրապետութեան կառավարութիւնը, դադրած էր այդ կառավարութեան պատուիրակութիւնը:

Ուրեմն, այսքան բացորոշ համաձայնագրէ մը 12 ժամ յետոյ իշխանազուրկ վարչապետի մը (Վրացեան) հեռագրի վերջին թելադրական բառերը — «Թիւրքերի պայմանները ստիպուած ենք ընդունիլ. դուք լիազօրուած էք ստորագրելու դաշինքը», պետական մաքսանենգութիւն է: Իսկ 14-15 ժամէ յ վեր պաշտօնազրկուած պատուիրակութեան մը դաշնագիր ստորագրելը՝ պետական կեղծարարութիւն:

Փաստն այն է, սակայն, որ Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը ոտորագրուեցաւ երկու կողմերուն ալ ծանօթ ըլլալով այն դէպքերը, որոնք էապէս կ'անդրադառնաին այդ դաշնագրի իրաւականութեան վրայ:

Վերոյիշեալ փաստերով ոեւէ օրէնքի առջեւ կը կորսուի այդ դաշնագրի իրաւականութիւնը:

Որովհետեւ.

1.— Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը 15 ժամ առաջ դադրած էր գոյութիւն ունենալէ: Եղածը ո՛չ միայն կառավարական փոփոխութիւն մը չէր, այլ պետականութեան հիմնական վերլվայրում մըն էր:

2.— Իբր հետեւանք դադրած էր իր պաշտօնէն նաև Ալեքսանդրապօլի հայկական պատուիրակութիւնը:

Ուրեմն Խատիսեանի պատուիրակութիւնը այլևս սուկական մարզերու խումբ մըն էր, գուրկ ոեւէ իրաւունքէ:

Այս պարագան ծանօթ էր Խատիսեանի պատուիրակութեան՝ դեռ Դեկտ. 1 ին:

«Ժամը չորս ու կէսին (Դեկտ. 1) մենք հաղորդեցինք

Երեւան թուրքերու վերջնագրի պայմանները եւ խնդրեցինք պատասխանել շտապ կերպով: Գիշերը ստացուեց հետեւեալ պատասխանը Վրացեանէն.—

«Կառավարութիւնը հրաժարուեց: Դիլիջանում եւ Քարվանսարայում մեր զօրքերը առանց կոռւի հանդիպեցին բոլշեւիկեան զօրքերի հետ: Կազմում է կօալիսիօն կառավարութիւն բոլշեւիկների հետ՝ մասնակցութեամբ Դրօի և Տէրտէրեանի՝ Դաշնակցութեան կողմից: Թիւրքերի պայմանները ստիպուած ենք ընդունիլ: Դուք լիազօրուած էք ստորագրել դաշինքը»: (*)

Երեւանի մէջ Հանրապետութեան կառավարութեան անկման եւ հետեւաբար իր պատուիրակութեան պաշտօնազրկման մասին զլ տէր նաև Գարարէքիր փաշան Որովհետեւ,

«Վաղ առաւօտեան Դեկտ. 2 ին, մենք իմացանք, որ բոլշեւիկեան հրամանատարը Քարվանսարայէն ուղարկած է Գարարէքիր փաշային հետեւեալ հետագիրը (ռուսական բրոյետարիատից ողջոյն թիւրքական բրոյետարիատին)»: (* *)

Միւս կողմէ Դրօի և Սիլինի կառավարութիւնը իր առաջին գործը կ'ընէ իմացնել Ալեքսանդրապօլի պատուիրակութեան՝ անոր իրաւական հանգամանքէ զրկուելու մասին:

«Երեկոյեան (Դեկտ. 2) ժամը 6 ին, ինձ հրաւիրեց՝ ուղղակի հեռագրաթելի մօտ Դրօն, որ ըստ հետեւեալը.—

«Յեղափոխական կառավարութեան անունից յայտնում եմ ձեզ, որ դուք ազատ էք ստորագրել դաշնագիրը կամ ոչ»:

«Ես լաւ պիտակցելով դաշնագիրը ստորագրեի:

* Ա. Խատիսեան - Հ. Հանր. Ծագումն ու Ջարգացումը: էջ 271
* * Ա. Խատիսեան. «Հ. Հանր. Ծագումն ու Ջարգացումը» էջ 271. Հայրենիք ամսագիր 1926:

կամ մերժելու ամբողջ պատասխանատուութիւնը, երկրորդ անգամ հարցուցի.—

«Արդեօք կառավարութիւնը ստորագրելու կողմն է թէ մերժելու, մենք սպասում ենք որոշ եւ պարզ հրահանգներին:

«Դրո՞ն պատասխանեց.—

«Ես ձեզ ասացի արդէն: Գործեցէք համաձայն ձեր հասկացողութեան: Ես խօսում եմ ընկ. Սիլիւնի եւ իմ անունից(*):

Շատ պարզ է ու թափանցիկ միտքը՝ դաշնագիրը ստորագրուելու ժամու առժամեայ կառավարութեան:

Երկդիմի այդ յայտարարութեամբ ան կ'ուզէր իրաւունք ունենալ առարկելու եւ մերժելու ստորագրուած դաշնագիրը, զայն համարելով անպատասխանատու մարդերու մէկ արարք:

Միւս կողմէ ազատ ձգելով պատուիրակութիւնը համաձայն իր հասկացողութեան գործել, ան կ'ուզէր անցնել զինուորական ունէ գործողութեան վտանգ, եթէ պատուիրակութիւնը իբր՝ աւելի տեղեակ՝ գտնէր թէ թշնամին կրնար բաւարարուիլ իրաւագուրկ մարմնի մը ստորագրութեամբ:

«Գրո՞ն մեզ ըսաւ, թէ մենք գործած ենք շատ ցիշտ՝ ստորագրելով դաշնագիրը, նւ թէ իր խուսափողական պատասխանը ինձ դաշնագիրը ստորագրելու մասին (երբ Ալեքսանդրապօլէն կը խօսէի անոր հետ հեռաձայնով) պէտք էր հասկնալ այնպէս ինչպէս որ մենք հասկցած էինք: Պարզ էր, որ Յեղափոխական Նոր իշխանութիւնը չէր ուզեր իր վրայ վերցնել պատասխանատուութիւնը դաշնագիրը ստորագրելու համար, ո՛չ թիւրքերու եւ ոչ ալ հայ ժողովուրդի առաջ: (* *)

* Ա. Խատիսեան Հ. Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, էջ 99 :

** Ա. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, Հայրենիք Ամսագիր, 1926 Սեպտ. էջ 100 - 101

«Կասեան ինձ ըսաւ 1920 Դեկտ. 7

«Դուք օրինաւոր վարուեցիք: Այն րուպէին անկարելի էր վարուել ուրիշ կերպ: Բայց դուք հասկանում էք որ մենք խորհրդային իշխանութիւն ենք, մենք չենք կարող վերցնել մեր վրայ պատասխանատուութիւնը այդ դաշնագրի համար: Եւ այդ պատճառով մեր մամուլի մէջ խիստ կերպով կը քննադատենք եւ կը պախարակենք ձեզ: Բայց դա տակտիքական հարց է: Մեր նպատակն է չճանչնալ այդ դաշնագիրը եւ կազմել Նոր համաձայնութիւն: Բայց եթէ մինչ եւ անգամ երբեւիցէ դուք հրապարակ հանէք մեր կարծիքը, թէ դուք հարկադրուած էիք ստորագրել դաշնագիրը, մենք կը հերքենք մեր այսօրուայ խօսակցութիւնը: (*)

Աւելի հետաքրքիրն ու յատկանշականը, սակայն, յաղթական Գարաբէքի ղիրքն է: Որովհետեւ խումբ մը անպատասխանատու, իրաւագուրկ մարդերու ստորագրութիւնը բաւական կը համարէ չվերսկսելու համար իր յաղթական առաջխաղացքը, երբ գիտէ թէ իր առջեւ ոչ մէկ կանգնող կայ:

Գարաբէքի գիտէր դեռ 'իեկտ. 1ին, որ այլեւս գոյութիւն չունի Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Հետեւաբար նաեւ Խատիսեանի պատուիրակութեան ստորագրութիւնը ունէ օրէնքով անվաւեր է եւ պետականօրէն կեղծարարութիւն:

Ինչո՞ւ, ուրեմն, այդ ստորագրութեան տալ այնքան արժէք, որ այդքան յաջող զինուորական գործողութիւն մը կանգ առնել տար կէս ճանապարհին:

Տարրական տրամաբանութիւնը կ'ըսէ հետեւեալը.—

Գարաբէքի կը մնար երկու ճամբայ. կամ հրաման տալ իր բանակին առաջ խաղալ եւ կանգ առնել հոն, ուր որ իրեն կը հանդիպի Նոր կառավարութեան պատուիր-

* Ա. Խատիսեան Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, Հայրենիք Ամսագիր էջ 104:

րակութիւնը, այսինքն՝ Ռուսաստանի ներկայացուցչու-
թիւնը, կամ գոհանալ իրաւագուրկ քանի՜ մը մարդերու
միջազգայնօրէն խարդախուած ստորագրութիւնով: Եթէ
չէր ուզեր force majeure ի բերումով սպասել, մինչեւ
որ Յեղկոմը հասնէր Երեւան, ու նոր պատուիրակութիւ-
նով մը փոխարինէր Խատիսեանի պատուիրակութիւնը:
Եւ Գարարէքիր փաշան, գիտակցելով մէկտեղ,
դաշնագիր ստորագրելու չափ պատասխանատու քայլի
մը վայրկեանին մէջ տեղի ունեցող պետական զեղծա-
րարութիւնը, նախընտրեց բաւարարուիլ միջազգայնօրէն
անարժէք ստորագրութիւնով մը, փոխանակ անար-
գել յաղթական մարշ մը ընել դէպի թշնամի մէկ եր-
կիր:

Որովհետեւ Գարարէքիր շատ լաւ գիտէր, թէ վեր-
ջին պարագային իրեն վիճակուած է Ռուսաստանի Մի-
ութեան մէկ մասնիկ Հայաստանի հողին վրայ հանդի-
պել կամ կարմիր բանակի սուխուար զինուորներուն,
կամ նոյն Ռուսաստանի բանազնաց պատուիրակութեան
Ալսինքն երկու պարագային ալ ՌՌԻՍԻՆ:

Իսկ Գարարէքիր փաշան ամէն գնով չէր ուզեր ու-
նէ հանդիպում ունելալ ռուսին հետ:

Ահա թէ ինչո՞ւ:

«Գարարէքիր փաշան մէկ անգամէն եւ կտրական
ձեռով յայտարարեց, թէ բանակցութիւնները կարող են
տեղի ունենալ հայերու եւ թուրքերու միջեւ միայն եւ
առանց որեւէ մասնակցութեան ռուս ներկայացուցիչ-
ներու»: (*)

Որովհետեւ,—

«Թուրք գործիչները կ'ուզենային հայկական հարցը
դարձնել հայ-թրքական անմիջական յարաբերութիւն-

* Ա. Խատիսեան, Հ. Հանրապետութեան Մագուսն ու Զարգացու-
մը, Հնարենիք-ամսագիր, 1926, Սեպտ. էջ 92:

ների առաբկայ, վստահ, որ եթէ իրենք հայերի հետ
մնան երես առ երեսի, միշտ էլ միջոց կը գտնեն իրենց
ուղածը ընդունել տալու»: (*)

Եթէ ճիշդ է իրողութիւններու թելադրած այս տը-
րամաբանութիւնը, Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը ըստ-
րագրելէ խուսափիլ կարելի էր:

Բայց վայրկեան մը ենթադրելով որ մեր գործը
ըլլալով թուրքերու հետ, ամենէն ուղիղ տրամաբանու-
թիւնն իսկ կրնար մեզի արժել նոր զոհեր, հետեւաբար
պետական խարդախութիւն մը անգամներելի համարենք:

Այս պարագային պիտի ընդունինք որ հայը իր
կեանքին մէջ, դէպքերու բերումով, մէկ անգամ միայն
առիթ ունեցաւ խաբելու թուրքը, անարժէք ստորագր-
ութիւնով մը անցնելով ճգնաժամ մը, եթէ հետագայ
փաստերը գային ապացուցանելու, թէ ալ շնորհքէն
դեռ զուրկ չենք:

Գալիք դէպքերն էին, որ պիտի գային կամ արժէ-
քագրկելու կամ արժէքաւորելու Ալեքսանդրապոլի դաշ-
նագիրը:

Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը թուրքերուն համար
այն թանկագին վաւերութուղթն էր, որ ո՛չ միայն հո-
ղային նուաճումներ կուտար թուրքերուն, ո՛չ միայն
Հայաստան անուենով փոքրիկ հողամասը վաստակ կը-
գարձնէր թուրքիայի, որ լաւագոյն գետին պիտի ծա-
ռայէր իրենց համաթրքական ծրագիրը լրացնելու ապա-
գայ քայլերուն մէջ, այլ մանաւանդ թուրքերը կ'ազատէր
մէկ կողմէ Սերի դաշնագրով եւրոպական պետութիւն-
ներու միջնորդողի իրաւասութենէն և միւս կողմէ Ռու-
սիոյ միջնորդութենէն՝ հայ-թրքական ունէ հարցի մէջ:

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին իրաւականութիւնը,
ուրեմն, թուրքերու համար առաջնակարգ նշանակու-

* Ա. Վրացեան «Խարխափումներ» էջ 80:

թիւն ունէր: Մանաւանդ ներկայ պարագային, երբ թուրքերը, որ «կտրական ձեւով» կրցեր էին վանել ուսական միջնորդութիւնը Ալեքսանդրապօլի մէջ, ստիպուած էին այլեւս Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի միջազային իրաւականութիւնը ձեռք բերելու գործը ունենալ Մոսկուայի հետ: Բնական է որ անոնք շահագրգռուէին ամէն առիթով, որ իրենց ինպաստ կրնար դասաւորուել Նոյնքան բնական է նաեւ սպասել որ թուրքեր ճգնէին դէպքերը դասաւորել իրենց ինպաստ ձեւով:

Խատիսեանի պատուիրակութեան հետ նոյն շոգեկառքով Ալեքսանդրապօլէն Երեւան եկող Բէհաէտտին Շաքիր բէյը — իբր ֆեազիմ Գարարէրի Ներկայացուցիչ — չէ՞ր կրնար նախապէս իսկ ծրագրուած մասնաւոր առաքելութիւնով մը գացած ըլլալ բօլշեւիկացած Հայաստանի մայրաքաղաքը: Այս հարցին դրական պատասխանը Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի տրամադրութեան մէջ իսկ է: Եւ ապագայ դէպքերը իրաւունք կուտան մտածելու, թէ Բէհաէտտին Շաքիրի գլխաւոր առաքելութիւնն էր՝ բռնադատուած նոր ուժի մի հանդէպ բնականօրէն ստեղծուելիք հակատրամադրութիւնները օգտագործել այն ուղղութեամբ, որ դէպքերը դասաւորուէին ի նպաստ Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի իրաւականութեան: (*)

* «Լոնտոն թաւազ»ի Պոլսոյ թղթակիցին հաղորդակցութիւնը 1921 Յունուար 27ին «Երեւանի խորհուրդը Հայաստանում կոմունիզմը իրականացնելու իր փորձին մէջ անպարտելի արգելքներու կը հանդիպի: Դաշնակցական կուսակցութիւնը, որ ամէն տեղ ունի իր մասնաճիւղերը, իր ամբողջ ուժերը կը գործադրէ բօլշեւիզմի դէմ»:

Դաշնակցական լիտրոններ այս ամսի սկիզբները թիֆլիզի մէջ ունեցած ժողովին մէջ որոշեցին եւ բոլոր հնարաւոր միջոցներով շարունակել կռիւը բօլշեւիզմի դէմ, սակայն առանց դրսի օգնութեան ոչ մէկ յոյս չկայ, որ Հայաստան կարենայ ազատել բօլշեւիզմի լուծէն»:

Այսպէս ենթադրել բնական է եւ արդար, որովհետեւ եթէ Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը պիտի մտնէր միջազգային ուժի մէջ, անհրաժեշտ էր որ դաշնագրի ստրագրոդները դաճնային իրաւասու: Առանց նման առիթի մը թէ՛ Եւրոպայի եւ թէ՛ Մոսկուայի մէջ այդ թուղթը միշտ ալ կրնար առարկելի համարուել եւ երրորդ ուժի միջնորդութիւնը, որմէ թուրքերը կը խըրուչէին, ինչպէս ցուլը կարմիր լաթէ, կրնար չվերահաստատուել: Իսկ ատոր հետեւանքը կրնար ըլլալ ապարդիւնութիւնը այն յաղթանակին, մինչեւ անգամ գրաւուած հողերու վերադարձով, որ այնքան աժան կերպով տարեր էին թուրքերը՝ Հայաստանի դէմ:

Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին ճակատագրին իրաւականութիւնը կախում ունէր երկու խորհրդաժողովներէ — Մոսկուայի եւ Լոնտոնի:

Երկու խորհրդաժողովներն ալ սահմանուած էին թուրքերու հետ կապուած խնդիրներու քննութեան: Երկուքին մէջ օրակարգի հարց էր նաեւ Հայաստանի եւ հայութեան իրաւական վիճակի քննութեան եւ սահմաններու հարցը:

Երկու ժողովներուն ալ թուրքեր պիտի երթային մասնակցելու եւ իբրեւ հաշուետու՝ երրորդ ուժերու առջեւ:

Մոսկուայի խորհրդաժողովը կը սկսէր Փետր. 26ին (1921) եւ պիտի վերջանար Մարտ 16ի, (18 օր):

Լոնտոնի խորհրդաժողովը կը սկսէր Փետ. 21ին 1921 եւ պիտի վերջանար Մարտ 2ին (9 օր):

Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի ստորագրումէն (1920 Դեկտ. 2) մինչեւ Փետր. 21 եւ 26 (1921) նուազ ժամանակ կար քան երեք ամիս: Ուրեմն, դէպքերը պէտք էր զարգացնել շատ արագ կերպով, հասնելու համար մինչեւ այնպիսի աստիճանի, որ Ալեքսանդրապօլի դաշնագ-

րի իրաւականութիւնը խուսափէր երրորդ ուժերու քննութենէն:

Եւ դէպքերը զարգացան մինչեւ Փետ. 18ի (խորհրդաժողովները բացուելէն 3 եւ 8 օր առաջ) ապստամբութիւն: Եւ վերականգնեցաւ այն իշխանութիւնը, որ ստորագրած էր Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը:

Նոր կառավարութեան (բոլշեւիկ) եւ հին կառավարութեան (դաշնակցական) դեկավարներու վոխադարձ ամրաստանութիւնները շատ են դէպքերու միջև՝ ապստամբութեան զարգացման տեսակէտէ:

Մենք այդ մասին կը խօսինք առանձին գլուխով:

Այստեղ յիշատակենք միայն մէկ արձանագրութիւն, արդարութիւն ըրած ըլլալու համար Հ. Յ. Դաշնակցութեան, իբր կուսակցութիւն որի վրայ անարդար պիտի ըլլար քսել Փետ. 18ի ապստամբութեան արիւնը, թէ

«Շատ ճիշդ է ասում Քաջագնդունին, որ Փետրուարեան ապստամբութեան հակառակ է եղել Դաշնակցութիւնը»: (*)

Անարդարութիւն է եւ մոլորանք, ուրեմն, փետրուարեան ապստամբութեան պատիւն ալ, նախատինքն ալ վերագրել Դաշնակցութեան, իբր կուսակցութիւն: Որովհետեւ Դաշնակցութիւնը այդ երկուք ու կէս ամիսի ընթացքին (1920 Դեկ. 2 — 1921 Փետր 18) իր բիւրօյով հեռացած էր Հայաստանէն: Իր գլխաւոր դէմքերէն շատերը Երեւանի բանտն էին: Գաւառներու մէջ կային խմբապետներ, իսկ Երեւանի մէջ Ս. Վրացեան իբր Բիւրօյի անդամ և նախկին վարչապետ, որ սկզբնական օրերուն ազատ էր և մինչեւ անգամ բոլշեւիկներէն թարգմանական պաշտօնի կանչուած, մինչեւ որ ան ալ թաքնուեցաւ, բայց մնաց Երեւանի մէջ, մինչեւ Փետր.

* Ս. Վրացեան «Խարխափումներ» էջ 93:

18ի ստպտամբութեան օրը եւ երեւան ելաւ իբր նախագահը «Փրկութեան կօմիտէ» ին:

Ս. Վրացեանի կապը հաստատուէր անգամ Փետրուարեան ապստամբութեան ծրագրին եւ այդ ծրագրի յաջողութեան համար անհրաժեշտ բոլոր շահագրգռուած տարրերու հետ, դեռ չպիտի արդարացնէր այդ դէպքի վերագրումը ամբողջ կուսակցութեան: Ոչ ալ Վրացեանի նախագահութեան փաստը եւ յետոյ՝ Դաշնակցութեան վերաբերումը՝ կատարուած իրողութեան մը առջեւ, կրնային հիմնաւորել նման վերագրում մը՝ Դաշնակցութեան:

Ամենաշատը, այս փաստերը և Վրացեանի նախագահութիւնը կրնան ապացուցանել Վրացեանի անձին կապը նախապստամբական դէպքերու և այդ դէպքերով շահագրգռուող տարրերու հետ:

Փաստն այն է, որ այդ երկուք ու կէս ամիսի ընթացքին Հայաստանի ներքին կեանքը գնաց դէպի այնպիսի վերի վայրում, որի մէջ շահ ունէր թուրքիան ընդհանրապէս, իսկ խորհրդաժողովներու նախօրեակներուն մասնաւորապէս կը շահագրգռէր թուրքիւրը, որոնց ներկայացուցիչ Բէհաէտտին Շաքիրը(1) տարակոյսէ դուրս է թէ ունեցաւ իր տխուր դերը:

(1) ՉՉվոթեկ իթթիկատի կեդր. կոմիտէի կարկառուն դէմք նոյնանուն Յիւսէպի հետ, որ 1922ին սպաննուեցաւ Բերլինի մէջ: Անկարելի է, սակայն, այս նոյնանուն Յիւսէպիներու անունին առջեւ չվերադրել, թէ մինչդեռ առաջինը, 1914ին Գաշնակցութեան Տրդ. (էրգրումի) ընդհ. ժողովին, չկրցաւ Գաշնակցութեան միջոցով կովկասը ապստամբեցնել Ռուսիայի դէմ, վերջինս կրցաւ Հայաստանի ապստամբութիւնը Ռուսիայի դէմ կեկավարել. թէեւ Գաշնակցութեան կամքին հակառակ բայց Գաշնակցութեան Բիւրօյին մէկ անդամին միջոցով:

Եթէ չենք կրնար չափել անոր դերը, չենք տարակուսիր սակայն, որ ան իբր թուրք՝ հաճոյքով պիտի դիտէր այս իրերակերութիւնը եւ եթէ կրնար պիտի ուզէր զարգացնել զայն մինչեւ այնպիսի վախճան, որ իր հայրենիքին նպաստէր:

Կասկածէ դուրս է որ Բէհաէտտին բէյր գիտէր — այդ իր առաքելութիւնն իսկ էր — որ Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը միջազգայնօրէն զեղծանուած թուղթ մըն էր եւ անոր ճակատագիրը տխուր կրնար ըլլալ առանց արտակարգ դէպքի մը:

Եւ զարմանալի պիտի չթուի, որ եթէ ան Երեւանի մէջ նստած՝ օրը օրին հասունցող դեպքերուն տեղեակ, նկատէր թէ դէպքերը կրնան արագօրէն յառաջանալ մինչեւ իրենց համար, ընդհանրապէս, եւ այն օրերուն, մասնաւորապէս, նպաստաւոր վերիվայրումի մը, չտատամսէր թուրք սուլթանի մը ամբողջ ճարտարութիւնը ԳՈՐԾ ԴՆԵԼ այդ նպատակին համար:

Նման գործի մը լծուողը բնական է որ իր հնարքներուն գետին ծառայեցնէ այնպիսի խողովակ որ հասարակաց գետինէ մը կ'անցնի:

Այդ ընդհ. ժողովին (1914) է ակնարկութիւնը հետեւեալ տողերուն, գրուած վրացեանի օրգանին մէջ («Ազատ Հայաստան» 1921 Մարտ 20) — «Հայ ժողովուրդը գէթ այս անգամ չպէտք է գործի 1914ի ճակատագրական սխալը եւ պէտք է իր բաղդը կապի ոչ թէ Ռուսաստանի այլ իր հարեւան ազգերի, այսինքն թուրքերի եւ վրացիների հետ: Իսկ թուրքերի եւ վրացիների հետ լինելով՝ հայ ժողովուրդը կը լինի նաեւ ճաճկաստանի հետ:»

Վրացեան ինքն ալ մէկն էր էրզրումի ընդհ. ժողովին մասնակցողներէն: Երեւի ինչ որ չէր յաջողեր ընել այն օրերուն Դեմ Բէհաէտտին Շաքիրի առաջնորդութեամբ, վերջապէս յաջողցնել ուխտած էր փոքր Բէհաէտտին Շաքիրի առաջնորդութեամբ:

Խորհրդաժողովի օրերը կը մօտենային: Մոսկուայի խորհրդաժողովը ըլլալով թրքո-խորհրդային միութեան, Խորհրդային Հայաստան իբր մասնիկը այդ Միութեան եւ շահագրգռուած իր սահմաններով, արդէն ճամբայ կը հանէր իր ներկայացուցիչը՝ Ալէքսանդր Բէզգատեան, դէպի Մոսկուա, ուր թուրքեր այլեւս չէին կրնար մերժել Ռուսի ներկայութիւնը հայ-թրքական հարցը կարգադրելու եւ Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը վաւերացնելու կամ մերժելու ատեն:

Իսկ այս պարագան թերեւս էականն էր Բէհաէտտինի առաքելութիւնը նժարի մէջ նետելու համար: Ուրեմն Բէհաէտտինի պէս թուրքի մը համար ամէն զին վճարել, ամէն միջոց գործածելը բնական պէտք է համարել, խորհրդաժողովներէն առաջ իսկ փութացնելու այն, որ ներքին հակամարտութիւնները կրնային հասունցնել օր մը:

Բէհաէտտին բէյր շահագրգռող հարցը, — երրորդ ուժի միջնորդութիւնը խափանել — Երեւանի մէջ հին իշխանութեան մարդերէն բաժնողներ կային դեռ բոլշեւիկեան տիրապետութենէն առաջ: Իսկ տարուող հակամարտութիւնները մեծապէս կրնային փութացնել այդ զաղափարակցութեան գործօն արտայայտութիւնը:

«Գնենք մեր յոյսը միայն մեր ուժերի վրայ եւ խօսինք մեր Թշնամու հետ (Թուրքը) երես առ երես առանց բարերար միջնորդների (*):»

Այս զաղափարակցութիւնը կեանքի մէջ ինչպիսի գործակցութեամբ ինքզինքն արտայայտեց Փետր. 18ի ապստամբութեան պատրաստութեան ընթացքին, այդ չափել այսօր դեռ անկարելի է, եթէ չուզենք հետեւութիւններ հանել հետագայ փաստերէն:

* «Յառաջ» - օրգան Հանր, կառավարութեան - 1920 Նոյեմ 20:

Սակայն, եթէ անկարելի իսկ ըլլայ ճշգրէ անոր չափը, ապստամբութենէն առաջ, այս գաղափարակցութիւնը իր գործակցութեան լրումին հասաւ ապստամբութենէն յետոյ, Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը միջազգայնօրէն իրականացնելու տեսակէտէն:

Որովհետեւ,

1— 1921 Փետր. 24ին, կէսօրին, Բէհաէտտին բէյը այցելութեան կուգայ «Փրկութեան կօմիտէի» նախագահին Ս. Վրացեանի, արտայայտելու «Իր կառավարութեան հիացումը «Հայ ազգ. իշխանութեան» եւ յայտնելու, որ

«Համաձայնութեան պետութիւններէ եւ Տաճկաստանի փոխարարներութիւնները արդէն նոր ընծացք են ստանում, որի լաւագոյն ապացոյցն է հանդիսանում մօտ օրերս կայանալիք Լօնտոնի խորհրդաժողովը: «Հայ Ազգ. կառավարութիւնը» անկասկած հարկ եղած միջոցները կը ձեռնարկէ՝ Ալեքսանդրապօլի «եղբայրական» դաշնագրի հիմունքներով, հէնց որպէսզի երրորդ օտար ուժեր հայկական խնդիրն առիթ չձառայեցնեն պատգամաւորութեան հընարաւորութիւններն սահմանափակելու:

«Մեր կառավարութիւնը ճանաչում է «Հայաստանի փրկութեան կօմիտէին» որպէս միակ ազգային իշխանութիւնը Հայաստանում: Եւ այնչափով, որչափով Հայաստանի եւ Տաճկաստանի սահմանների եւ այլ յարակից խնդիրներն ստացել են իրենց իրաւական լուծումը Ալեքսանդրապօլի դաշնագրով: Պարզ է որ Հայկ. կառավարութիւնը եւս չի հանդուրժի, որպէսզի Մոսկուայի խորհրդաժողովում այդ հարցերը քննութեան առնուին»: (*)

2.— 1921 Մարտ 15 ին Ս. վրացեան կը հեռագրէ.—

* Գ. Չուբար. - «Հայրենիքի փրկութեան կօմիտէն եւ Թրքական Օրինադատութիւնը»: էջ 53 - 54 :

Թուրքիայի «Ազգ. Կոմիտէի» Արտաքին գործերի կոմիտարին, - «Ազատութեամբ բոլորովն անուսով Հայաստան մտած օտար լծից՝ Հայաստանի ժողովուրդը լիքն է կտրուկ վճռականութեամբ՝ ապրելու ազատ ու անկախ եւ ամենամօտիկ բարեկամական յարաբերութիւններ ստեղծելու իր հարեւանների, առաջին հերթին, տաճիկ ժողովուրդի հետ: Իմ կառավարութիւնը Տաճկաստանի եւ Հայաստանի միջազգային նօրմալ եւ բարեկամական յարաբերութիւններ ըսկսելու շագա է համարում այն պայմանները, որոնք ձեւակերպուած են անցեալ տարուայ Դեկտ. 2 ին Ալեքսանդրապօլում կնքուած հայ-տաճկական դաշնագրի մէջ եւ յետագային ստեղծուած իրական պայմանները»: (*)

3.— 1921 Մարտ 12 ին Ս. վրացեանի ռադիօ հեռագիրը Ձիչերինին եւ «բոլորին, բոլորին, բոլորին. . . » :

«ա. Մոսկուայի կօմիտէի անդամները իրաւասու չէ քննութեան առնելու Հայաստանի խնդիրները:

«բ. Հայաստանի թողափոխական կօմիտէի ներկայացուցիչ եւ խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կօմիտարն իրաւունք չունի մասնակցելու կօմիտէի անդամին, քանի որ արդէն տապալուած է խորհրդայինների իշխանութիւնը»: (* *)

* Պետական արխիւ. Թիւ 89 :
«Ազատ Հայաստան», փրկութեան կօմիտէի օրգանը, 1921 Փետր. 25 Թուով կ'արձանագրէ Բէհաէտտին բէյի այցելութիւնը եւ «բարեկամական զգացումներ «այսինքն եւ կր հաստատէ Թէ շուտով կըստեղծուի մշտնջենական բարեկամական փոխ յարաբերութիւններ Տաճկաստանի եւ Հայաստանի մէջ: Իսկ վրացեանի հետագայ քայլերը կուգան տառապէս հաստատել Գ. Չուբարի բառերը:

* * Պետական արխիւ. էջ 89 նաեւ իբր վկայութիւն կարդալ Ս. վրացեանի «խարխափումները էջ 13

«Այնպիսի պատասխանատու քայլեր, որպիսին էին բանակցութիւնները Թուրքերի հետ կամ Ձիչերինին տրուած հեռագիրը, որով Ա. Բէգգատեանը յայտարարում էր լիազօրութիւնից գործ Հայաստանի կողմից Թուրք եւ բոլշեւիկեան խորհրդաժողովին մասնակցելու, եղել են Քաջազնունու անմիջական մասնակցութեամբ»:

4. — 1921 Մարտի 26ին. վրացեանի ռադիօն՝ Լօնտօն ուղղուած, Լօնտօն Արտաքին Գործերի Մինիստրին՝

«Խնդրում եմ յայտնել Լօնտօնի կօնֆէրանսին հետեւեալը,

«Հայաստան ուղում է ապրիլ հաշտ ու բարեկամաբար հարեւան թիւրքիայի հետ. ուստի ցանկանում է, որ Լօնտօնի կօնֆէրանսի որոշումները առիթ չտան փոխադարձ անվստահութեան կամ դժգոհութիւնների թիւրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ: (*)

Անգօրա զրկած հեռագրով Ս. վրացեան կը շեշտէ Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի իրաւականութեան ի գօրուելու:

Մոսկուա զրկած հեռագրով՝ «չի հանդուրժի, որ պէսզի Մոսկուայի խորհրդաժողովում այդ հարցերը քննութեան առնուին»:

Լօնտօն զրկած հեռագրով՝ «Կարկ եղած» միջոցները կը ձեռնարկէ, «որպէսզի երրորդ օտար ուժեր հայկական խնդիրն առիթ չծառայեցնեն պատգամաւորութեան (Թուրք) հնարաւորութիւններն սահմանափակելու»:

Այսինքն տառայի կերպով կը գործադրուին բէհաէտտին բէյի, Անգօրայի ներկայացուցիչին, այն երեք գլխաւոր թշուաբութիւնները՝ որոնք կը կազմէին Թուրքերու մտահոգութիւնը այս րոպէին:

Ինչ խօսք որ բէհաէտտին բէյը իր միսիօնին մէջ կատարելապէս յաջողած էր եւ միջազգային օրէնքով այլեւս ոչինչ կրնար ընել Ա. Բէգատեան՝ Մոսկուայի մէջ. իսկ Լօնտօնի մէջ՝ Նուպար փաշա (Ազգ. պատուիրակութեան կողմէ), Ա. Ահարոնեան (Հ. Հ. Պատուիրակութեան կողմէ) իրենց պահանջներով կը դառնային առ նուազն ծիծաղելի: Որովհետեւ Պօղոս փաշան կը պաշտպանէր Սեւրի դաշնագրի իրականացումը, իսկ Ահարոնեան կը մերժէր Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը:

* Պետական արխիւ:

Ուրեմն Փետր. 18ի ապստամբութիւնը այս գոյգ խորհրդաժողովներու մասնակցութեամբ բացառապէս ծառայեց թուրքերու դիրքերը անպարտելի դարձնելու եւ Մոսկուան ու Լոնտօնը իրաւականօրէն լռեցնելու թուրքերու փաստաբանութեան առջեւ, որ իր ուժը կ'առնէր ճէնց խնդրոյ առարկայ Հայաստանի փաստական իշխանութեան այդ գոյգ խորհրդաժողովներու միջամտութիւնը մերժելէն:

Այստեղ արդէն պժգալի մերկութեան մէջ կը պարզուի Բէհաէտտին բէյի փաղաքուշ բառերու իմաստը, թէ

«Մեր կառավարութիւնը ճանաչում է «Հայաստանի Փրկութեան կօմիտէն» որպէս ՄԻԱԳ ազգային իշխանութիւնը Հայաստանում»:

Որովհետեւ Փետ. 18ի ապստամբութեամբ եւ «Փրկութեան կօմիտէ»-ով կը վերականգնէր վրացեանի իշխանութիւնը: Այսինքն, այն դրութիւնը ինչ որ էր Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի ստորագրութեան համար զրկուած պատուիրակութեան իրաւական պահը:

Խատիսեանը զրկող (Հ. Օհանջանեան) եւ իր պաշտօնին մէջ հաստատող(1) (Ս. վրացեանի) հանրապետական անկախ կառավարութիւնը վերականգնելով, ինքնաբերաբար կը վերականգնէր նաեւ Խատիսեանի պատուիրակութեան իրաւասութիւնը: Ուրեմն նաեւ այդ պատուիրակութեան ստորագրած դաշնագիրը՝ որ մինչ այդ իրաւականօրէն կեղծ չէք մըն էր միջազգային բօրսայի մէջ, կը դառնար իրաւական արժէք:

(1) վրացեանի կառավարութիւնը ուղղակի հեռագրով վաւերացուց Խատիսեանի պատուիրակութիւնը եւ յայտնեց թրքական իշխանութեան թէ պատուիրակութեան կազմը անփոփոխելի կը մնայ: Կ. Պատուի, «Հայ. Թրքական պատերազմը», «Հայրենիք» ամսագիր, 1926 Յուլիս էջ 114-115:

Իսկ թուրքերու ուզածը հէնց այդ էր, որպէսզի Մոսկուայի մէջ յանձին Ա. Բէգգատեանի մերժէին ուս- սին միջնորդութիւնը, ինչպէս «կտրուկ ձեւով» մերժեր էին Ալեքսանդրապօլի մէջ, ծիծաղէին նաեւ Լօնտօնի մէջ Պօղոս Նուպարի եւ Ահարոնեանի քիթին:

Եւ եթէ Լօնտօնի մէջ, խորհրդաժողովի յանձնա- ժողովը, Լօրտ Կըրզըն եւ Բերդըլօ, փոխանակ Նուպար փաշայի եւ Ահարոնեանի երեսին կոպտօրէն գոցելու յանձնաժողովի դուռն անգամ, անոնց առիթ տուին քա- նի մը բառ ողորելու այդ միայն տուրք մընէր եւրո- պացիի փափկանկատութեան:

Առանց այս փաստերուն կ'ակնկալուէ՞ր թէ Լօն- տօն պիտի ըսէր աւելին: Եթէ ո՛չ, պէտք չէր երթալ այդպիսի ծիծաղելի վիճակի մէջ:

Եթէ ճիշդ ըլլան իսկ մեր գիտցած բոլոր փաստե- րը՝ ամէն տեսակի եւրոպական խորհրդաժողովներու մասին, անոնք այս առիթով գոնէ եղան ու մնացին տե- սութիւններ և ենթադրութիւններ, ապացուցուելու կա- րօտ: Իսկ եթէ արդէն պիտի երթայինք ու գացինք, ա- պացուցուելը միակ ձրի բանն էր, այլևս մեզ համար: Իսկ այդ չապացուցուեցաւ. գոնէ այս անգամ: Եւ «Փրկութեան Կօմիտէն» էր մերժողը այդ ապացոյցը:

Առանց Փետրուարեան ապստամբութեան և Վրաց- եանի հեռագրին, արդե՞օք Մոսկուա պիտի ընէր աւելին եւ արդե՞օք Մոսկուայի տրամադրութիւններն ու խօս- քերը կեղծ չէին: Թէ

«խորհրդային իշխանութիւնը կանգնած էր բան- սուրազիւղացիական Հայաստանի ազատ ու անկուխ ինքնորոշման եւ զարգացման իր հիմնական ու նախկին ղէպքերում: Իսկ Ալեքսանդրապօլի ղաշնագիրը համա- բուժում էր անհանդուրժելի այդ ազատութեան ու անկա- խութեան տեսակէտից»: (*)

* Գ. Չուքար. «Փրկութեան Կօմիտէն եւ Թրք. Օրիանդացի» էջ 80-81:

Արդե՞օք կասեանը սուտ չէր խօսէր յայտնելով իրատեսանին որ «մեր նպատակն է չճանաչել այդ ղաշնագիրը եւ կազմել նոր յամաձայնութիւն»:

Ասոնք հարցեր են՝ որոնք մնացին անպատասխան, որովհետեւ թուրքերը թոյլ չէին տար Վրացեանի բեր- նով՝ յուզել այդ հարցերը:

Անոնք գիտէին որ ոեւէ տեղ — երրորդ ուժի մը ներկայութեան — աւելին չպիտի ստանային ինչ որ ար- դէն ստացեր էին. իսկ իրենց ստացածի շուրջ չափի կամ ձեւի մասին ոեւէ խօսք միայն ի վնաս իրենց փոփո- խութեան մը կարելիութիւնով կրնար վերջանալ: Եւ այս վտանգին դէմ պաշտպանուելու միակ միջոցը եր- բեք չխօսելն էր, իսկ երբեք չխօսելու համար՝ միայն Վրացեանի, իր իշխանութիւն, խօսքն էր պէտք:

Եւ Վրացեանի խօսքը, այս մասին, շատ կտրուկ էր եւ յեղափոխաշունչ:

Ու Ալեքսանդրապօլի ղաշնագիրը ստացաւ իր ուժը եւ դարձաւ միջազգային իրաւական մէկ վաւերաթուղթ:

Իսկ Փետրուարեան ապստամբութիւնն ու «Փրկու- թեան Կօմիտէն» փաստօրէն կտրժէք մտածուած առա- քելութիւն մը ունենային — ծնիլ ու ապրիլ հայ արիւնի մէջ այնքան ատեն միայն, որ խորհրդաժողովները բաց- ուին ու գոցուին, մինչեւ որ թուրքերը փրկեն Ալեք- սանդրապօլի ղաշնագիրը:

Ու փրկուեցաւ Ալեքսանդրապօլի ղաշնագիրը, հայու մը ձեռքով. փրկուեցաւ հայութեան գերութիւ- նը յաւերժացնող այդ դատավճիռը, որ մեր նորագոյն պատմութեան մէջ գոյգը պիտի կազմէ կարսի անկման անջնջելի ամօթին:

Եթէ Վրացեան պիտէր ու կը խոստովանի հրա- պարակով, թէ «թուրք գործիչները կ'ուզենային հայ- կական հարցը դարձնել հայ-թրքական անմիջական

յարարեցողութիւնների առարկայ՝ վստահ որ եթէ իրենք հայերի հետ փնան երես առ երեսի միշտ էլ միջոց կը գտնեն իրենց ուզածը ընդունել տալու» :

Պարտաւոր է կրել նաեւ այդ «երես առ երես»ութեան պատասխանատուութիւնը: Որովհետեւ իր ձեռքերուն կը վերաբերի այն դաշոյնը՝ որ խրեցաւ Հայութեան ու Հայաստանի սրտին. եւ որ «Ալեքսանդրապոլի Դաշնագիր» անունն ունի:

Եւ այդ դաշոյնը՝ որ խրեցաւ հայութեան սրտին, ջրդեղուելով հայու ձեռքով թափուած հայու արեան մէջ:

ԴԻՄՈՒՄ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ՀՐԱՄԱՆԱ-
ՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԳԱՐՍԲԷՔԻՐԻ

«Հաղորդել մեզ, թէ արդեօք Ազգ. Մեծ ժողովի կառա-
«վարութիւնը հնարաւոր է գտնում հասցնել Հայաս-
«տանին զինուորական օժանդակութիւն եւ եթէ կարող
«է, ի՞նչ չափով եւ եղանակով, եւ ի՞նչ ժամանակա-
«միջոցում» :

ԷԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԻԱԽԱԿԱՆ
ՍԻՄԷՕՆ ՎՐԱՑԵԱՆ

1921 Մարտ 18
Երեւան

Դ.

Եւ կատարուեցաւ այն որ պիտի կատարուէր:

1921 Փետր. 21ի լուսադէմին, երբ Քեազիմ Գարաբէքիր իր մահացու դիրքերուն մէջ նստած էր դեռ, անօթի մերկ ու գաղթական Հայաստանը բռնկած էր վառօդի հրդեհով մը ու հայը հայի դէմ կրակ կը տեղարեւ մահ կը սփռէր:

Երկուքուկէս ամիս առաջ 1920 Դեկ. 2ին — Խաղաղ ու անարիւն կերպով իշխանութիւնը յանձնող Ս. Վրացեան, երկուքուկէս ամիս յետոյ — 1921 Փետր. 18ին վառօդով ու գնդակով ետ կը յափշտակէր իշխանութիւնը:

Երկուք ու կէս ամիս առաջ, Երեւանի համաձայնագրով Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի մահաբեր լուծէն հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը փրկել ձեւացրնողը երկուք ու կէս ամիս յետոյ Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին կ'ապաւինէր յաւերժացնելու համար իր իշխանութիւնը:

Ու ահա երկուք ու կէս ամիս առաջ անարիւն եկողը արիւններով ետ կը դառնար. հայ հողի աւերակներու եւ հայ ժողովուրդի դիակներու վրայէն, քառասուն օր յետոյ կրկին դառնալու համար վրէժի փոթորիկով:

Բայց որպէսզի գացողը այլեւս չկրնար դառնալ, Վրացեանի յեղափոխական կառավարութիւնը պէտք էր դիմէր Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին, որի ստորագրութիւնը թելադրած էր հրաժարած վարչապետի հանգամանքին հակառակ:

Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի 5րդ յօդուածը կ'ըսէ.

«Չուրքիոյ Ազգ. Մեծ ժողովի կառավարութիւնը խոստանում է Հայաստանին իր ռազմական օգնութիւնը «ներքին թէ արտաքին վտանգների պահուն և այն բոլոր «ղէպքերում երբ Հ. Հանրպ. ք այդ օգնութիւնը հայցէ»:

Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը միջազգային իրաւա-
կանութիւն ստանալու համար, «նաեւ մեր դաւաճանու-
թիւնը» — ըստ Վրացեանի քաղաքական հասկացողու-
թեան — տրամաբանական է մտածել որ խոստացուած
է Քէմալին: Այս խոստումը իրագործել միայն իրաւունք
կրնար տալ՝ սպասել երկրորդ կողմէն՝ իրագործել հին-
գերորդ յօդուածը:

Ահա հիմքը այն փաղաքուշ, այն ողորջիչ նամակ-
ներուն եւ հեռագիրներուն՝ որոնք իրարու ետեւէ կը զըր-
կուէին Մուստաֆա Քէմալին, հայցելով անոր գինուո-
րական օգնութիւնը: Բէհաէտտին բէյի, Քեազիմ Գարա-
բէքիրի, Ազգ. Մեծ ժողովի դռներուն առջեւ այս ողո-
քումները ժողովրդական լեզուով պիտի ըսէին.

«Մենք կատարեցինք մեր խոստումը, կատարեցէք
դուք ալ ձեր խոստումը»:

Բարեբախտաբար թուրքը կեանքին մէջ այս մէկ
անգամին՝ հայր խաբեց, ի նպաստ հային, եւ Վրաց-
եանին հայցումները մնացին անպտուղ: Թուրքը այս ան-
գամ խաբեց հայր եւ չեկաւ օգնութեան (իմա կոտո-
րելու մնացած հայութիւնը) հարկաւ ո՛չ որովհետեւ այլ
եւս յագեցած էր հայու արիւնով, այլ միայն անոր հա-
մար որ գիտէր թէ եթէ գար, պիտի եկած ըլլար ու-
սին դէմ:

Ոչ ոք կրնայ ժխտել թէ հայութեան մէկ զանգու-
ծին Ֆիզիքական գոյութիւնը հետեւանքն է թուրքին
չգալուն, իբր պատասխան Վրացեանի դիմումներուն, և
«նաեւ մեր դաւաճանութեան»:

Եւ այստեղ ճիշդ է Վրացեան- որ ուսին գայով հայ
ժողովուրդի Ֆիզիքական գոյութիւնը մնաց անձեռնմը-
խելի, որովհետեւ «զոնէ մինչեւ այժմ այսպէս է վար-
ուել ուսը»:

Բայց ահաւորագոյնը այն է, թէ ինչպէ՞ս Վրաց-

եան մը եւ իրեն պէս քանի մը հոգիներ՝ որոնք որքան
գիտեն թէ ոուսը անձեռնմխելի կը պահէ ժողովուրդը
նոյնքան գիտեն թէ թուրքը ձեռնամուխ կ'ըլլայ նոյնինքն
ժողովուրդի կեանքին, կրնան դիմել այդ նոյն թուրքին,
գայն բերելու համար այն հողամասին վրայ, այդ ժողո-
վուրդին մէջ՝ որոնք քաղաքականապէս ու ցեղայնօրէն
մահացու թշնամի նկատուած են իրեն՝ թուրքին:

Ու պահ մը ենթադրենք, թէ ոուսը չգար եւ գար
թուրքը. . . կրնա՞ն Վրացեան եւ իր խուսք մը գործա-
կիցները ժխտել, թէ այսօր Արարատեան դաշտին մէջ
տարբեր բան պիտի գտնուէր քան մէկ միլիօն եւս ան-
թաղ հայ դիակ:

Եթէ չեկաւ թուրքը ու մեզի խնայուեցաւ, մինչեւ
այսօր, նոր մահաստան մը, այդ, սակայն, չ'արդարացներ
ոչ իսկ կը չքմեղացնէ այդ մահացու վտանգը պատ-
րաստող ճիշդը:

Ոեւէ օրէնքի առջեւ մարդասպանութեան մտադ-
րութիւնը պատժելի արարք է: Ատրճանակը վերցնող և
բլթակը քաշող ձեռքը չ'արդարանար երբեք, ատրճանա-
կին կրակ չ'առնելովը: Իսկ ժողովուրդի մը, իր իսկ ազ-
գին Ֆիզիքական կեանքին դէմ մահացու թշնամին իբր
ուսմբ արձակել փորձողը ոեւէ ժողովուրդի մէջ կը դատ-
ուել արարքին համազօր պատասխանատուութեամբ:

Դժբաղդութիւնն այն է, որ մինչեւ այսօր ոչ միայն
չդատուեցան ու չեն դատուիր, այլ քաջալերուած, հրա-
պարակով կը հռչակեն՝

«Բօլշեւիկ՝ երբ կամ միլիտարիստները»:

«Այս կոչը, իր պատասխանով՝ «միլիտարիստները»,
կը բռնէ Ալեքսանդրապօլի դաշնագրէն:

Թուրքի - Միլիտարիան ըլլայ ան թէ ուրիշ բան - ի
գործ դրած արհաւիրքներն ու հետեւանքները աչքի առաջ
ունենալով, փորձենք տալ փաստերը այս դաւանանքի

իրագործման՝ 1920 Նոյեմբեր — 1921 Ապրիլ շրջանին:

Այս չորս ամիսի շրջանին տեղի ունեցեր են անա-
ւոր դէպքեր, որոնցմէ հետեւեալ փաստերը բաւական
պիտի ըլլան հանելու պատշաճ եզրակացութիւնը:

Նախ քան փաստերը արձանագրելը, անգամ մը
եւս, յանուն արդարութեան- կրկնենք որ այս փաստե-
րու պատասխանատուութիւնը ո՛չ կը վերաբերի հայ
ժողովուրդին, ոչ ալ անոր մէկ հատուածին, իբր հաւա-
քականութիւն, այլ խումբ մը անհատներու՝ որոնք զիտ-
ցած են միշտ խուսափիլ իրենց արարքներու դատաստա-
նէն, շնորհիւ այն ախտաւոր դաստիարակութեան՝
որ «կուսակցասիրութիւն» բառի ղրական ձևի ղիմակին
տակ ծածկուած է և ամէն չափ ու սահման անցած է.
կարծել տալով կուսակցութիւնը սիրած ըլլալ, պաշտ-
պանելով ամենաանպաշտպանելի արարքն անգամ, երբ
զայն գործողը ճարպիկ կուսակցապետ մըն է:

1920 Նոյեմբեմ 20ին (շտբաթ), Երեւանի «Յա-
ռաջ»ը, Վրացեան — Դարբինեան (*) խումբի օրգանը
կը գրէ խմբագրական լը «Հաշտութեան» խնդիրը և մեր
«օրէնդացիան» վերնագրով և կը հռչակէ իր քաղաքական
դաւանանքը . —

«Եթէ հայ ժողովուրդը կամենում է ապրիլ և ապա-

(*) Այս փաստերով երեւան եկող գաղափարախօսու-
թիւնը եւ անոր մարմին տալու ճիգերը՝ իրենց հետեւանք-
ներով սկսած են թափ առնել սանձակոտոր չափերով,
Վրացեանի վարչապետութեան «Փրկութեան կօմիտէի» նա-
խագահութեան և Դարբինեանի խմբագրութեան օրերուն:
Դէպքերու գահավէժ վիճակը և շրջապատի զլուխը կոր-
սընցնելու պարագան ալ անշուշտ մեծապէս օգնած են, որ
անոնք եւ իրենց պէս մտածող խմբակ մը՝ ընեն ինչ որ
կ'ուզեն, մինչեւ ազգն ու հայրենիքը թուրքերուն կրունկին
փոշի դարձնելու չափ:

հովել իր պետական ու ֆիզիքական գոյութիւնը յարու-
տեւօրէն, նա պէտք է ունենայ ոչ թէ ուսական այլ
թրքական օրիէնդացիա»:

Քաղաքական այս դաւանանքը այսքան պարզ բա-
ռերով աչքի առաջ ունենալէ յետոյ հետեւեալ փաստե-
րը պէտք չէ զարմանք պատճառեն: Պէտք է միայն ցըր-
ուեն ամէն բարեմիտ տարակուսանք, թէ այս դաւանան-
քին աէրբը, ի գին հայ ժողովուրդի արիւնին, առած
են քայլեր ապացուցանելու. համար անկեղծութիւնը ի-
րենց դաւանանքին եւ խոստումին հանդէպ, որ դէպքե-
րու փաստերուն տակ անտարակուսելի կը դառնայ:

Իրենց խոստումը փետրուարեան ապստամբութիւ-
նով ապացուցանելէ յետոյ, թրքական հաւաստիացում-
ներով եւ դաշնագրի տրամադրութիւնով քաջալերուած
մարդեր բնական էր որ գրէին. —

«Անդրկովկասի մէջ ապրող հայ ու թուրք ժողո-
վուրդները բոլշևիզմի գարհուրելի կօշմարից վերջնա-
կանապէս ազատուել եւ իրենց անկախ քաղաքական
գոյութիւնը միանգամայն ապահովել կարող են միայն
Տաճկաստանի բարեկամութիւնը շահելով:

Իր լի պատմական բերումով Անդրկովկասի ժողո-
վուրդների քաղաքական ազատութեան իրական պաշտ-
պան կարող է դառնալ միայն Տաճկաստանը (*):

«Հայ ժողովուրդը գէթ այս անգամ չպէտք է գործի
1914ի (***) եւ 1918ի թ. ճակատագրական սխալը եւ

* խմբ. «Ոգատ շայաստան» 1921 Մարտ 15
** Պ. Վրացեանի օրկանը ըսել կ'ուզէ որ 1914ին պէտք
էր ընդ առաջ երթար Դաշնակցութեան Տրդ (Էրզրումի)
ընդհ. ժողովին ըրած առաջարկին — Կովկասահայութիւնը
ապստամբեցնել Ռուսիայի դէմ, այն վայրկեանին որ թուր-
քերը պիտի յարձակէին Կովկասի վրայ: Եւ կը հռչակէ որ
սխալ էր որ երբ մէկ կողմէն թրքահայութեան յորդոր կը

պէտք է իր բախտը կապել ոչ թէ Ռուսաստանի, այլ իր հարեւան ազգերի, այսինքն թուրքերի եւ վրացիների հետ: Իսկ թուրքերի եւ վրացիների հետ լինելով հայ ժողովուրդը կը լինի նաեւ Տաճկաստանի հետ:

«Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդները պէտք է լինին տաճիկների հետ եւ ոչ թէ բուլղարիկների հետ, որովհետեւ միայն տաճիկների հետ գործելով նրանք կարող են ապահովել իրենց ազատութիւնն ու անկախութիւնը»

(Խմբ. «Ազատ Հայաստան» 1921 Մարտ 20):

Զարմանալի չէ, որ այլեւս Բէհաէտտին - Վրացեան յարաբերութիւնները ըլլան այնքան մտերմիկ, որ Փետր. 18-էն մինչև Փետր, 24 - վեց օրի ընթացքին, - այնպիսի տակնուվրայութիւններու մէջ Բէհաէտտին բէյը երկու անգամ տեսակցութեան արժանանայ, ճակատամարտային օրերու նախագահ Վրացեանի կողմէ:

1921 Փետր. 24-ին, կէսօրին կրկին անգամ «Հայրենիքի Փրկութեան կօմիտէ»-ի նախագահ Ս. Վրացեանին այցելութեան է գալիս Բէհաէտտին էֆէնտին:

«էֆէնտին իր «անկեղծ» հիացմունքն է արտայայտում «Հայ ազգային իշխանութեան» այն պայքարի հա-

կարդային «համբերութեամբ տանիլ դառն բաժակը» — թուրքի զարհուրանքները — միւս կողմէ չէին ապստամբեցուցած Կովկասի հայութիւնը Ռուսիայի դէմ: Այդ ժողովին մասնակցողներէն մին էր Վրացեան՝ որ թրքահայութեան կը թելադրէր վիզը երկարել թուրքի եաթաղանին առջեւ եւ այդ հայութիւնը բնաջինջ ըլլալէն յետոյ թուրքի ձեռքով մնացած անտէր հայ ժողովուրդին տէր դարձած, կ'աշխատի սրբապրել 1914ի «սխալ»ը: Սրբապրութեան կէսը կը կատարէ ուրիշ Բէհաէտտին բէյի մը թելադրանքով եւ կը փորձէ վերջացնել դայն, թուրքը բերելով Կովկաս ու կէս հայութիւնն ալ յանձնելով նոյն թուրքին:

մար, որ նա վարում է «օտար լծի» դէմ եւ յանուն Հայաստանի անկախութեան եւ ազատութեան:

«Քեազիմ Գարաբէքիր փաշայի մանկաւիզը հաւաստիացնում է Վրացեանին, որ «իր կառավարութիւնը» առանձին համակրանօք հետեւում է այդ «հերոսամարտին»: Յաւ յայտնելով որ «Հայ ազգային բանակը» գրլխատուել է շնորհիւ սպայակոյտի աքսորի: Բէհաէտտին էֆէնտին վստահացնում է, որ Անգորան չի պիտի վարանի ռազմական օգնութեան գալ նաև «Հայրենիքի փրկութեան կօմիտէ»ին, ճիշդ այնպէս ինչպէս դա ցոյց է արւում ամենայն անձնութեամբ Վրաստանի «Ազգային կառավարութեան» :

«Համաձայնութեան պետութիւնների եւ Տաճկաստանի փոխյարաբերութիւնները աւելացնում է այս աւուր պատշաճի ստեղծուած դիւանագէտը - արդէն նոր ընթացք են որոնում, որի լաւ ապացոյցն է հանդիսանում մօտ օրերու կայանալիք Լօնտօնի խորհրդաժողովը: «Հայ ազգային կառավարութիւն»ը անկասկած հարկ եղած Միջոցները կը ձեռնարկի՝ Ալեքսանդրապօլի «եղբայրական» դաշնագրի հիմունքներով, հէնց սրպէսզի երրորդ օտար ուժեր հայկ. խնդիրն առիթ չձառայեցնեն պատգամաւորութեան հնարաւորութիւնները սահմանափակելու :

«Մոսկուայում կայանալիք խորհրդաժողովի վրայ մենք առանձին յոյս չենք դնում. ընդհակառակը անխուսափելի է համարւում Անգորայի եւ Մոսկուայի յարաբերութիւնների խզումը :

«Յամենայն դէպս, մեր կառավարութիւնը ճանաչում է «Հայաստանի Փրկութեան կօմիտէ»ին, որպէս միակ ազգային իշխանութիւնը Հայաստանում, եւ այն չափ որչափով Հայաստանի եւ Տաճկաստանի սահմանների եւ այլ յարակից խնդիրներն ստացել են իրենց վերջ-

նական իրաւական լուծումը Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով, պարզ է որ հայկ. կառավարութիւնը եւս չի հանդուրժի, որպէսզի Մոսկուայի խորհրդածողովում այդ հարցերը քննութեան առնուին » : (*)

Հետեւեալ փաստերը՝ որոնք տրամաբանական քայլեր են Վրացեանի «թուրքի պաշտպանութիւնը» դաւանող քաղաքականութեան. միեւնոյն ատեն կը ստիպեն քարանալ՝ բոլոր պաշտպան լեզուները :

Բէհաէտտինի խօսքերուն տառացի ճշմարտութիւնը ունէ մարդ կրնայ տեսնել այն դիմումներուն և արձանագրութիւններուն մէջ՝ որոնք «փրկութեան կօմիտէ»-ի արխիւներուն մէջն են եւ որոնք փճացուած ըլլալ կը կարծէր Վրացեան ու հանդարտ սիրտով կը շարունակէր իր դերը :

1921 Մարտ 25 ի «Ազատ Հայաստան» էն. —

«Տաճկաստանի ներկայացուցիչը երեւանում՝ Բէհաէտտին էֆէնտին, երէկ, ամսոյս 24 ին, ժամը 12 ին, այցելեց Հայրենիքի փրկութեան կօմիտէի նախագահ՝ Ս. Վրացեանին: Ջրոյցի ժամանակ Բէհաէտտին էֆէնտին կրկին անգամ յայտնեց բարեկամական զգացումներ, եւ յոյս յայտնեց որ Տաճկաստանի եւ Հայաստանի կառավարութիւնների միջեւ շուտով կը ստեղծուի մշտնջենական բարեկամական յարաբերութիւններ » :

1921 Մարտ 3 ի «Ազատ Հայաստան» էն. —

«Հայաստանի փրկութեան կօմիտէն բարեկամական հեռագիր է ուղարկել Անգարայի Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութեան:

«Շուտով Հայաստանի եւ Տաճկաստանի միջեւ նորմալ դիւանագիտական յարաբերութիւններ կը սկսուին:

«Մտադրութիւն կայ յատուկ պատգամաւորութիւն ուղարկել Անգարա » :

1921 Մարտ 4 ին, փրկութեան կօմիտէի նիստի արձանագրութեան էն. —

«Լսեցին փրկութեան կօմիտէի նախագահի առաջարկը Անգարայի կառավարութեան հետ յարաբերութիւնների մշտնելու մասին:

«Որոշուեցաւ՝ անմիջապէս սկսիլ նախնական յարաբերութիւններ Անգարայի կառավարութեան հետ՝ շայրենիքի փրկութեան կօմիտէի անունից » :

Եւ ահա փաստերը այն ճիգերուն՝ որ կը ձգտին մարմին տալ միայն թուրքով կարենալ ապրելու դաւանանքին:

1921 Մարտ 15 ին Սիմոն Վրացեան հետեւեալ ուղիս հեռագիրը կը ղրկէ Անգարա:

«Թուրքիայի Ազգ. Մեծ Ժողովի Արտաքին Գործերի կօմիտարին. —

«Ազատուելով բոլշեւիզի անունով Հայաստան մտածօտար լծից՝ Հայաստանի ժողովուրդը լիքն է խորունկ վրձնականութեամբ՝ ապրելու ազատ ու անկախ եւ ամենամօտիկ բարեկամական յարաբերութիւններ ստեղծելու իր հարեւանների, առային հերթին, տաճիկ ժողովուրդի հետ: Իմ կառավարութիւնը Տաճկաստանի եւ Հայաստանի միջեւ միջազգային նորմալ եւ բարեկամական յարաբերութիւններ սկսելու բազա է համարում այն պայմանները, որոնք ձեւակերպուած են անցեալ տարուայ Գեկտ. 2 ին Ալեքսանդրապոլում կնքուած հայ-տաճկական դաշնագրի մէջ եւ հետագային ստեղծուած իրական պայմանները » :

«Տոգորուած լաւագոյն զգացումներով դէպի տաճիկ ժողովուրդը եւ նաեւ ազատութեան համար մարտնչող Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը, եւ սպասելով ձեր կողմից շուտափոյթ կարգադրութեան՝ երկու երկիրների միջեւ բարեկամական կապեր հաստատելու եւ քաղաքական ու արմատեւական առեւտրական յարաբերութիւններ սկսելու խնդրին մասին :

* Գ. Չուբար Հայս. Փրկ. կօմիտէն եւ. Թրք. Օրիանդացիա էջ 53. 54:

«Իմ կառավարութիւնը կարծում է, որ հարցի լուծումը արագացնելու ամենայարմար ձեւը անձնական տեսակցութիւնն է» : (*)

1921 Մարտ 18 ին Վրացեան կրկին ողորջի կերպով կը դիմէ Անգորայի պաշտպանութեան. —

«Թուրքիայի Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութեան արեւելեան ճակատի հրամանատարութեան ներկայացուցիչ Բէհայեանին. —

«Հասցեցէք ներկայ դիմումը շտապ կերպով հասցնել ձեր բարձր իշխանութեան եւ ինչպէս անձամբ բացատրել եմ ձեզ, որ շուտափոյթ պատասխան ստացուի :

Իր ազատութեան եւ անկախութեան համար մարտնչող Հայաստանի կռիւը բոլշեւիկների դէմ, մեր համոզումով, ծառայում է ո՛չ միայն Հայաստանին, այլ եւ առաջաւոր Ասիայի բոլոր ազգերի օգտին : Այդ պատճառով Հայաստանը յոյս ունի, որ իր կռուի ընթացքում ինքը կը ստանայ օգնութիւն իր հարեւանից եւ առաջին հերթին՝ տաճիկ ժողովուրդի կենսական շահն էլ է պահանջում Հայաստանի յաղթական դուրս գալը այս կռուից եւ անկախ մնալը : Այդ համոզումից ելնելով՝ Հայաստանի կառավարութիւնը խնդրում է Թուրքիայի Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութեան՝ յանուն երկու ազգերի փոխադարձ շահի, ըստ կարելոյն շուտ՝

1. — Վերադարձնել երեւան ռազմաճակատում գտնուող հայ զինուորական ռազմագերիներին :
2. — Տալ որոշ պայմաններով հայ բանակին, ռազմամեղք առաջին հերթին ռուսական երեք գծանի հրացանի կամ տաճիկական մազէրի փամփուշտներ եւ կամ ռուսիի եւ լեբելի սիստէմի հրացաններ :
3. — Հալորդել մեզ թէ արդեօք Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը հնարաւոր է գտնում հասցնել Հայաստանին զինուորական օժանդակութիւն եւ եթէ կարող է, ինչ չափով եւ եղանակով եւ ինչ՞ ժամանակամիջոցում :

* Փրկութեան կոմիտէի արխիւ :

«Սոյն դիմումը անելով Հայաստանի կառավարութիւնը հիմնում է այն բարեկամական յարաբերութիւնների վրայ, որոնք հիմք են դրուած Արեքսանդրապոլի դաշնագրից սկսած եւ որոնք խանգարուած են բոլշեւիկների իշխանութեան ժամանակ : (*)

Խորին յարգանքք
Երեւան 1921 Մարտ 18
Հայս. կառվր. նախագահ
ՍԻՄԻՐՆ ՎՐԱՑԵԱՆ

Ս. Վրացեանի այս դիմումը կը բղխի Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն եւ մասնաւորապէս անոր 5-րդ՝ յօդուածէն՝ որ իբր վերջիշում մէջ կը բերենք. —

«Թուրքիայ Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը խոստանում է Հայաստանին իր ռազմական օգնութիւնը, երբ ինքն արտօքին վտանգի պահուն եւ այն բոլոր դժուարութեան կը Հայաստանի հանրապետութիւնը այդ օգնութիւնը հայցի» :

Իսկ Վրացեան այդ դաշնագրին միջազգային իրաւականութիւն տալով փեար. 18 ի ապստամբութիւնով, կը յուսար Բէլմալի աչքին բացարձակ փոտահելութեան արժանացած ըլլալ եւ հայցումը արդարացնել :

Այդքանը, սակայն, ինչպէս կ'երեւի դեռ բաւական չէր թուրքի համար, որ կը յապաղէր Վրացեանի ակնկալութիւնները իրականացնել :

Դժբողգարար ապագայ փոստերը պիտի գան ապացուցանել, թէ Վրացեանն ալ ինքնիրեն համար բաւական չէր համարեր իր ծառայութիւնը, նման փոտահութեան մը արժանանալու համար :

1921 Մարտ 21 ին Վրացեան կը դիմէ իր մտերիմ Բէհայեանին, անոր բարեհաճութիւնը միջոց գարձնելու թուրք զինուորներու Հայաստան գալուն. —

«Ի յաւելումս Մարտ 15ի գրութեան՝ պատիւ ունիմ ձեզ

* Փրկ. կոմիտէի արխիւ : Ս. Վրացեանի ձեռագրով գրուած :

յայտնել, որ Հայաստանի կառավարութեան քերմ ցանկութիւնն է շուտափոյժ հաստատուած տեսնել ճահկաստանի եւ Հայաստանի նորմալ միջ - պետական բարեկամական յարաբերութիւնները, ինչ որ փափաքն է ամբողջ հայ ժողովրդի

«Յուսարով որ թուրք ժողովուրդն էլ նոյն ձեւով է զգում եւ կամենարով այդ ցանկութիւններին գործնական արտայայտութիւն տալ, ցանկութիւն ունիմ իմ ներկայացուցիչն ուղարկել Արեւելեան Տակաւի հրամանատարութեան եւ ըստ կարիքի՝ նաեւ ձեր կառավարութեան մօտ՝ մի շարք գործնական հարցեր տեսնել ու տեղը կարգադրելու նպատակով :

«Հասեցէք այդ մասին ձեր հրամանատարութեան կարգադրութիւնը ստանալ եւ ընդունիլ յարգանացս հաւատարմութիւնը : (*)

Եթէ կարելի ըլլար այս պատկերը գիծերով ու տառերով սահմանաւորել, ամենէն թոյլ ամփոփում մը պիտի տար հետեւեալ եզրակացութիւնը. —

1. — Աւերակ Հայաստանի ու գաղթական հայութեան նոր աւերակներ, նոր արիւն քամութիւն, նոր նիւթական, ֆիզիքական ու բարոյական ծանր կորուսաներ :
2. — Արտաքին աշխարհի դիւանագիտութեան աչքին նոր պարտութիւն, նոր ծիծաղելիութիւն, նոր ծառայութիւն ու բայայութիւն՝ թուրքին :
3. — Ֆիզիքական ու բաղաբական նոր յաղթանակ թուրքին :
4. — Փաստական իրաւականութիւն Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին :

«Սոյն համաձայնագիրը ստորագրելուց յետոյ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը (Վրացեանի կառավարութիւնը) քաշում է իշխանութիւնից» :

Երեւանի համաձայնագիր՝ Յօդ. 8. 1920 Գեկտ. 2

«Եւ նոյն տարուայ (1920 թ.) Դեկտ. 20 ի մօտերքը — այսինքն Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամէնը 15 - 18 օր յետոյ — արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր եւ գործի վրայ Դաշնակցութեան դեկավար մարմինը» :

Իրագիկ

«Գաշնակցութիւնը եւ փետր. 18ը.»

«Հայրենիք» փետր. 20 1931 .

* Փրկութեան կօմիտէի արխիւ:

Ե .

Եւ այս բոլորը ինչո՞ւ եւ ո՞րոնց կողմէ:
Քննենք այս հարցերը, գոնէ տասը տարի յետոյ:
Փետր. 18 ի ապստամբութիւնը արդարացնող եւ
զայն պանծացնող կողմի պատճառաբանութիւնները,
որ խտացուցինք մեր առաջին գլուխին մէջ, կրկնենք
անգամ մըն ալ. —

1. - Հայ ժողովուրդի Ֆիզիքական գոյութիւնը
նշանակութիւն չունէր բոլշեւիկներուն համար: Անոնք
կը կոտորէին, կը հալածէին, կ'աքսորէին հայ ժողովուր-
դը: Բոլոր անոնք որ, բոլշեւիկ չէին, մահուան ու ար-
սորի սարսափի տակ էին: Չյարգեցին իրենց խոստում-
ները և ստորագրութիւնը, իրենց քաղաքական հակառա-
կորդներու մասին: Չարդարացուցին ժողովուրդի ակըն-
կալութիւնները չքշելով թուրքերը եւ հայ հողերը չգար-
ձնելով Հայաստանի եւայլն:

2. - Հայ ժողովուրդն ինք զգաց անկախութեան
կորուստը, որ Դաշնակցութիւնը զիջած էր բոլշեւիկնե-
րու եւ «տարերային» ու «համաժողովրդական» ձեւով
պոռթկաց, տիրանալու իր անկախութեան՝ զոր երկու
տարուան ընթացքին սովորած էր գնահատել աւելի քան
իր Ֆիզիքական գոյութիւնը:

3. - Ժողովուրդը ինքը, առանց կուսակցական
խտրութեան, Դաշնակցականը, էսէրը, ժողովրդականը
ոչ-կուսակցականը, բոլժ'րը, բոլժ'րը, ինքնաբուրժուա-
կան պոռթկաց այն զարհուրանքներուն դէմ, որ անտանելի
էին: Իսկ Դաշնակցութիւնը ստանձնեց միայն զեկազա-
րի դեր, շարժումը պահելու համար լաւագոյն հունի մէջ:

Որ հայ ժողովուրդի հողին, մտավիճակին, տըն-
տեսական ու բնկերային կառուցուածքին խորթ էին
բոլշեւիկեան դաւանանքներն ու բոլշեւիկներու անձերն

իսկ, այս բանը ապացուցանելու համար աւելի քան աւելորդ պերճանք են տասը տարիի ճառերը:

Քօլշեիկներու տասը տարիի գոյութենէն վերջն ալ Հայաստանի մէջ, աւելորդ յոգնութիւն է այդ բանը ապացուցանելը՝ այսօրուան համար իսկ: Որովհետեւ եթէ ընկերաբանները կրնան գիտական վերլուծումով ապացուցանել զայն, հասարակ ժողովուրդը իր բնագոյով կը զգայ թէ դարերու զործը վերափոխել օրերու գործ է:

Այդ հոգեվիճակը, նորի առթած վանողական ըզգացումը հինին մէջ, այս օր կայ եւ բնական է որ աւելի շեշտուած կերպով ըլլար առաջին օրերուն:

Բայց այդ զգացումը, հոգեկան այդ վրդովումը դեկավարները գիտակցօրէն, իսկ ժողովուրդը բնագոյօրէն ստորադասած էին թուրքի եաթաղանէն կախուած սպանալիքին առջեւ: Իսկ այդ սպանալիքը չէր հեռացնէր հայ ժողովուրդի բնագոյէն ու դեկավարներու ուղեղէն 1921 Փետր. 18ին:

Աւրեմն պէտք էին աւելի ուժեղ պատճառներ:

Ամփոփենք. —

ա. Հալածանք, աքսոր, կոտորած ոչ — բօլշեիկ ժողովուրդին:

բ. Զյարգել քաղաքական հակառակորդներու մասին տրուած խոստումները:

գ. Յուսախաբել ժողովուրդը չքշելով թուրքերը եւ հայ հողերը չվերադարձնելով Հայաստանի:

Արդիւնք. —

Համաժողովրդական տարերային ապստամբութիւն:

Տիեզերքը կը ներկայացնէ շղթայ մը, կազմուած օղակներէ՝ որոնք պատճառի և հետեւանքի յաջորդական օղակաւորումներով իրար կը բացատրեն, իրար կը լրացնեն:

Այս օրէնքն է, որ կը ղեկավարէ ամէն երեւոյթ կը դատէ ամէն արարք եւ կ'արդարացնէ կամ կը դատապարտէ ոեւէ քայլ:

Այս օրէնքի նժարովն է, որ պիտի կշռենք նաեւ Փետր. 18ի ապստամբութիւնը:

Այս նժարը եթէ ցոյց տայ, թէ Ս. Վրացեանի ներկայացուցած փաստերը պատճառներ են, ապա, ուրեմն, ապստամբութիւնը յետեւանք է: Հետեւաբար արդարանալի, որքան ալ շատ սուղ վճարած ըլլայ հայ ժողովուրդը: Իսկ եթէ ապստամբական ծրագիրը պատճառ է ու Ս. Վրացեանի ներկայացուցածները՝ յետեւանք են, այն ատեն դատապարտելի է այդ ապստամբութիւնը, որքան ալ անոր հազցուի սրբութեան պատմութեան եւ նոյնիսկ ժամանակաւոր կերպով այդպէս ընդունուի:

Կշռենք, ուրեմն, Փետր 18ի ապստամբութիւնը, կէտ առ կէտ, պատճառի եւ հետեւանքի նժարով:

Բօլշեիկները եկան Հայաստան, նախապէս կրնքըւած համաձայնութիւնով մը, որով անոնք կուտային խոստումներ եւ կը ստանձնէին յանձնառութիւններ:

Կատարեցի՞ն անոնք իրենց խոստումներն ու յանձնառութիւնները և ո՞րչափով:

Կրկնենք անգամ մըն ալ այն համաձայնագիրը, որպէսզի ստուգենք այդ կէտերը:

Հ Ա Մ Ա Ձ Ա Յ Ն Ա Գ Ի Ր

Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Շ. լիազօր — ներկայացուցչութեան եւ Հաստանի Հանրապետութեան միջեւ:

2 Գեկտ. 1920 մէկ կողմից Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Շ. լիազօր — ներկայացուցիչ ընկ. 1 Էֆրանը Ռ. Կ. Կ. Կ. - ի լիազօրութեամբ, ի դիմաց Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութեան, եւ միւս կողմից ընկերներ Գրօն եւ Տէրտերեանը ի դիմաց Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան կնքեցին համաձայնութիւն յետեւեալի մասին. —

1. - Հայաստանը յայտարարուած է անկախ Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն:

2. - Մինչև Հայաստանի խորհրդների համադրումարի հրաւիրումը կազմում է ժամանակակաւոր ռազմա-յեղափոխական կօմիտէ, որին կ'անցնի բովանդակ իշխանութիւնը Հայաստանում:

3. - Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը ընդունում է, որ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան հողերի մէջ անվիճելի կերպով մտնում են Երեւանի նահանգը՝ իրբոլոր գաւառներով, (*) Կարսի նա-

(*) «Ն խկրայի» ֆակտագրի նախնական եւ հիմնական միջազգային—իրաւական լուծումը տրուել է Ալեքսանդրապօլի դաշնագրութեամբ:

«Համաձայն այդ դաշնագրի 2-րդ. յօդուածի՝ Նախիջեւանի, Շարուրի, Շահխախտի շրջանները կազմում են ինքնօրէն քաղաքական նորակազմութիւն . . . ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ պաշտպանութեան ներքեւ:

«Եւ երբ 1921 Թարսին Խօսկուայում, Անգօրայի եւ Խոր. կառավարութեան խորհրդաժողովն էր կայանում, երբ վերաքննելու էին նաեւ «Նախկրայի» սահմանները եւ իրաւական statutի հարցը, երբ Խորհրդ. Հայաստանի արտաքին գործոց կոմիսար Ալեքսանդր Բէկզադեանը հրապարակ էր փայլու պաշտպանելու իր կառավարութեան տեսակէտն ու պահանջ ներքը,

«Հայրենիքի փրկութեան կօմիտէ»ի նախագահ Ս. Վրացեանը, ընդառաջելով Քեազիմ Գարաբէքի փաշայի պահանջին - ռադիօ - հեռագրով մերժեց Ս. Բէկզադեանին իրաւասութիւն տալ խորհրդաժողովին մասնակցելու:

«Իսկ հայ եւ Թուրք բուրժուազիայի համակեցութեան ելակէտ Ս. Վրացեան - Ա. Զիլինգարեան - Կ. Սասունի եւ ընկերներ ընդունեցին Ա. Խատիսեան, Ա. Գիւլխանդանեանի կնքած Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը, այսինքն՝ **Նախիջեւան Շարուր - Շահխախտի Տաճկաստանին:**

«Չնայած այս դաւադիր պրովոկացիային՝ խորհրդային դիւանագիտութիւնը մեծազոյն դժուարութեամբ յաջողում

հանգի մի մասը, որը զինուորական տեսակէտից կ'ապահովէ երկաթուղու տիրապետութիւնը. Զուլու - կայարանից Արաքս - կայարանը, Գանձակի նահանգի Զանգեզուրի գաւառը եւ Ղազախի գաւառի մի մասը Օգոստ. 10-ի համաձայնութեան սահմաններում, եւ Թիֆլիզի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետութեան տակ էին գտնուում մինչեւ 1920 Սեպտ. 28:

4. - Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկւում պատասխանատուութեան այն գործերի համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան յայտարարումը:

5. - Դաշնակցութեան եւ ուրիշ սոցիալիստական կուսակցութիւնները Ս. Յ. , Ս. Դ. - անդամները ոչ մի հալածանքի չպիտի ենթարկուին այդ կուսակցութեան պատկանելու եւ կօմիտէիստական կուսակցութեան դէմ մղուած կռիւներում մասնակցելու, Խորհրդային Հայաստանի յայտարարութիւնից առաջ կատարուած գործերի համար:

6. - Ռազմա-յեղափոխական կօմիտէի մէջ մտնում են 5 անդամներ կօմիտէիստական կուսակցութեան կողմէ նըշանակուած եւ երկու անգամ ձախ դաշնակցականների խմբակից, համաձայնելով կօմիտէիստական կուսակցութեան հետ:

7. - Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կեդրոնացնելու Սոցիալիստական Խորհրդ. Հանրապետութեան անկախութեան պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ զինուորական ուժեր:

8. - Սոյն համաձայնագիրը ստորագրելուց յետոյ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը քաշուում է իշխանութիւնից: Իշխանութիւնը ժամանակակաւոր

է այդ շրջանները միացնել Խորհրդ. Հանրապետութեան »:
ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՒԲԱՐ

«Խորի. Հայաստ.» Չոկտ. 1930
պատասխան «Հայրենիք»-ին

կերպով, մինչեւ յեղափոխական կոմիտէի գալը, անցնում է զօրահրամանատարութեան, որի գլուխն է կառնում Դրօն: Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. կողմից Հայաստանի զօրահրամանատարութեան կից կոմիտար է նշանակուում ընկ. Սիլիւր:

Պատրաստուած է երկու օրինակ:

Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. լիազօր ներկայացուցիչ՝

ԼԵՂՐԱՆ

Հայ. Հանր. կառվր. լիազօրութեամբ՝

ԴՐՕ, ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ

Եթէ դէմ առ դէմ դնենք այս համաձայնագիրը Ս. Վրացեանի ներկայացուցած պատկերին հետ, առաջին ակնարկով երեւան կուգայ, որ բոլշեակները պատճառն են և յեղափոխութիւնը՝ հետեւանքը: Որովհետեւ փաստ է, որ տեղի ունեցան շատերը այն դէպքերէն՝ որոնք պատճառ կը տրուին ապստամբութեան եւ որոնք ժըխտումը կրնան համարուիլ համաձայնագրի տրամադրութիւններուն:

Այսպէս գիտէինք մենք ալ մինչեւ 1931 Փետր. 18ը երբ «Հայրենիք» օրաթերթի մէջ ԻՐԱԶԵԿ, որ իր գրութիւնով կը յայտնուի իբր գլխաւոր մէկը Փետր. 18 ի ապստամբութեան կազմակերպիչներէն, «Իաշնակցութիւնը եւ Փետր. 18ը» վերնագիր յօդուածաշարքով նոր յայտնութիւններ ըրաւ, շրջելով պատճառի ու հետեւանքի դիրքերը: (*)

Այդ յօդուածաշարքին մեր հարցին առնչակից ամփոփումները հետեւեալներն են . -

«Հայ ժողովրդի համար ստեղծուած ղժոխային կացութիւնը մէկ կողմից, միւս կողմից էլ՝ գլխաւորապէս

* Այդ յօդուածաշարքին (4 հատ) վերջին երկուքը կուտանք ամբողջութեամբ, իբր յաւելուած, ոեւէ կասկածիչ ենթարկելու համար մեր մէջբերումները:

2. Յ. Դաշնակցութեան եւ դաշնակցականների դէմ սկսուած վայրագ հարածանքները հարկադրեցին զուրսը գրանրւած, դեռ Չեկա ու բանտ չգնացած ընկերներին նորից կեանքի կոչելու Դաշնակցութիւնը իրրեւ կազմակերպութիւն: »

Այսպէս, ըստ ԻՐԱԶԵԿ ի (*) խոստովանութեան. —

1. - «1920 Դեկտ. 20 ի մօտերը - այսինքն Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամէնը 15-18 օր յետոյ արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր և գործի վրայ Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինը:

2. - «Իաշնակցութեան կեդր. կոմիտէն կամ Պատ. Մարմինը (Երեւան), մի զեղեցիկ հեռատեսութեամբ, հէնց սկզբից ապստամբական շարժումը դրից Հայրենիքի փրկութեան հմայիչ դրօշակի տակ այդ գործի ղեկավարութեան ու կազմակերպութեան մէջ էլ իրեն անուանելով Հայրենիքի փրկութեան կոմիտէ»:

3. - «Հ. Յ. Դ. կեդր. կոմիտէ կամ Պատ. Մարմին» կոչուած մարմինը կազմուած էր «զուրսը գտնուած դեռ Չեկան ու բանտ չգնացած ընկերներից, որովհետեւ Բիւրօ չկար», որոնք անհրաժեշտ տեսեր էին «բոլշեակ-

* ԻՐԱԶԵԿ ի խոստովանութեան արժէքը եւ վաւերականութիւնը հաստատելու համար անհրաժեշտ է գիտնալ, որ ան (Յակոբ Տէր Յակոբեան) փարլամենտի աւագ քարտուղարն էր եւ վրացեանի ընտրեալ վստահելիներէն: Իր յօդուածներն ալ կը հաստատեն որ ԻՐԱԶԵԿ առաջին օրէն իսկ եղած է վրացեանի գործակիցներէն եւ մինչեւ վերջն ալ մնաց «փրկութեան կոմիտէ»ի գործօն անդամներէն մէկը: Տասը տարի յետոյ միայն ան կուգայ դէպքերու վրայ իր սփռած լոյսին տակ ցուցադրել նաեւ ինքզինքը իբր մէկը փետրուարեան ապստամբութիւնը յղացողներէն եւ կազմակերպողներէն: Այս իսկ հանգամանքներով անոր վկայութիւնը ունի առանձին նշանակութիւն:

ներին սանձելու, որոնց խելքի բերելու համար դաշնակցականօրէն (ընդգ. ր իրն է) կազմակերպուիլ», որովհետեւ «ժողովուրդը ձեռքից գնում էր» : Իսկ, «գիտէր, որ նրանք թոյլ են Հայաստանում եւ ուրեմն շատ հեշտ է հետեւնին հաշիւը փակել» :

4. - Ուրեմն «Պատասխանատու Մարմինը գտնում է որ փրկութեան ուրիշ ելք այլեւս չկայ քան ապստամբութիւնը» (ընդծ. ր իրն է) : «Ու Դեկտեմբերի վերջերին (1920) նա պաշտօնապէս անցնում է գործի գլուխը, իր վրայ վերցնելով շարժման կազմակերպութիւնը, ղեկավարութիւնը եւ ապատասխանատուութիւնը» :

5. - «Պատ. Մարմինը հէնց սկզբից, գործի յաջողութեան տեսակէտից, իրեն առաջնորդող է ընդունում երկու հիմնական պայման —

«Առաջին՝ որ ապստամբութիւնը պիտի լինի ընդհանուր եւ միաժամանակ : Երկրորդ՝ ապստամբութիւնը պիտի տեղի ունենայ ըստ կարելոյն մօտիկ ժամանակներում, որովհետեւ եթէ ուշանար, մինչ այդ կարող էին ձերբակալել եւ Պատ. Մարմինի անդամներին եւ բոլոր քիչ - շատ աչքի ընկնող մարդկանց Երեւանում ու շրջաններում» :

6. - «Երեւանի կամ մայր ապստամբութիւնը պէտք է տեղի ունենար ոչ թէ Փետր. 18 ին, այլ աւելի շուտ, Յունուարի վերջերին : Գործն արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր այդ ժամանակի համար, երբ մի անակրնկալ ղէպք եկաւ եւ խափանեց այդ ծրագիրը» :

7. - «Փրկութեան կօմիտէն իր զուտ ապստամբական աշխատանքները բաժանում է երկու մասի - կազմակերպումն ժողովրդի եւ կազմակերպումն զօրքի» :

«Ամբողջ ապստամբական գործի ղեկավարութիւնը իրեն վերապահելով, զօրքի կազմակերպման համար, իրեն կից ստեղծում է մէկ յատուկ յանձնաժողով, զինու-

րական մարմին անունով : Իսկ ժողովրդական զանգուածների կազմակերպման գործը ինքը Փրկութեան կօմիտէն է վարում անմիջականօրէն» :

8. - Ապստամբութիւնը Յունուարի վերջը տեղի չ'ունենար «անակրնկալ ղէպքի մը» հետեւանքով, « դա՛ հայ սպայութեան աքսորն էր : Դրանով բօյը եւ ի կները յետաձգեցին ծրագրուած ապստամբութիւնը : Բշեցին և այն սպաներին, որոնք Փրկութեան կօմիտէի գինուորական մարմինն էին կազմում եւ գործի անմիջական ղեկավարն ու կազմակերպիչը հայ զօրքի շարքերում» :

«Ուրեմն անհրաժեշտ էր բանակի մէջ գործը նորից կազմակերպել : Իսկ զրա համար հարկաւոր էր ժամանակ : Ահա թէ ինչո՞ւ ապստամբութիւնը յետաձգուեց մինչեւ Փետր. 18» :

Իսկ Չեկան, ըստ Խրազելի խոստովանութեան, արդէն իսկ տեղեակ է եղեր այս բոլորին, ատաղին իսկ օրէն : Եւ այս տեղեկութիւնը կ'ապացուցանէ ապստամբութիւնը վիժեցնելու ձգտող քայլերը :

Չարմանալի ոչինչ կայ այս իրողութեան մ.ջ, քանի որ Չեկան լրտեսական գիտութիւնը իր կատարելութեան հասցուցած էր :

Խրազել իրենց ապստամբական ծրագիրներու ու շարժումներու մասին բօյը եւ ի կներու տեղեկութիւնը կը ստուգէ ու կը հիմնաւորէ շատ ուշ :

Ան կ'ըսէ, որ «Յունուարի կէսերից յետոյ բօյը եւ ի կները արդէն մի բան կուհում էին ապստամբութեան մասին :

«Դա երեւում է ամենից առաջ նրանից, որ այդ մարդիկնց կատաղութիւնը խելագարութեան էր հասել : Խստա իւրենք այլեւս չափ ու սահման չունէին : Չբախտալու թիւնները հասել էին անտանելի չափերի, բռնում և հարիւրներով, բանտերն ու չեկաները լեցնում» :

«Յետոյ, իրենց թերթում «Կոմիւնիստ» եւ «Աղ-
քատ Գիւղացի» — անդուռ բերանով շարունակ հայ-
հոյում էին Դաշնակցութիւնն ու դաշնակցականներին
եւ մեղադրում նրանց ինչ որ դաւադրութեան համար» :

«Երրորդ, հետագայում մեր ձեռքն ընկաւ մի փաս-
տաթուղթ, զօրքերի բռնելիք տեղերի հրամանը, Յունր.
29 - ին կազմած, որով նախ իւրաքանչիւր զօրամասի
տեղն ու անելիքն էր որոշուում ապստամբութեան դէպ-
քում. երկրորդ՝ յայտարարուում էր ի դիտութիւն զօրքե-
րի, որ եթէ ապստամբութիւնը սկսուի Երեւան քաղաքի
ներսից, այդ դէպքում Առաջին Հասակային մարտկոցը,
որպէս նշան, կուտայ թ նդանօթային եօթ (թէ երեք —
լաւ չեմ յիշում) հարուած, իսկ եթէ սկսուի դրսից —
երեք (թէ եօթը) հարուած» :

Եւ վերջապէս իրազեկ կը յայտնէ. -

«Պատ. Մարմինը վախ ունէր, որ եթէ ապստամ-
բութիւնը բռնկուէր տարերայնօրէն, առանց ընդհանուր
դեկավարի եւ առանց գործի հարկաւոր կազմակերպու-
թեան, նա չէր լինի համաժողովրդական մի շարժում,
իր նպատակին չէր ծուռայի. այլ իբրեւ ցոյցի նման մի
բան» : Հետեւաբար Պատ. Մարմինը գործի անցնելով
«կարճ ժամանակամիջոցում մի աննախընթաց յաջո-
ղութիւն ունեցաւ», ու «չ նայած բոլոր դժուարութիւն-
ներին ու բօլշեւիկեան զգուշութիւններին, ապստամ-
բութիւնը իբրեւ մի փոթորիկ, 1921 Փետր. 18ի լուսա-
բացին պայթեց բօլշեւիկները գլխին» :

«Հայ ժողովրդի մէկ աննշան հատուածը (ստորագր-
ծումը իմս է) առանց կուսակցութեան, դասակարգի եւ
սեռի խտրութեան, մէկ ամհի ձիու նման ծառայաւ իր
ազատութիւնը օտնահարող օտար ուժի դէմ» :

«Եւ հայութեան այդ մէկ հատուածի (ընդծ. ը իմս է)
համաժողովրդական ցասումին չլիմացաւ կարմիր բռնու-
թիւնը իր պետական հզօր կազմով, թ նդանօթներով ու
զրահապատ զնդացիներով» :

Փետր. 18 ի ապստամբութեան արժէքն ու պատաս-
խանատուութիւնն կշռադատելու համար այս էական
փաստերը կը քաղենք իրազեկ էն, որ դժբաղդաբար տա-
սը տարի յետոյ միայն կուտայ արտասահմանի հայու-
թեան:

Իրազեկ ի իսկ խոստովանութիւններով երեւան
կուգայ, որ

1. - Ո՛չ թէ հայութիւնը համաժողովրդականօրէն
այլ անոր «մէկ աննշան հատուածը» խառնուած է ա-
պստամբութեան: Ո՛չ թէ տարերային պոթկուումով, իբր
ինքնարուխ ցոյց բօլշեւիկեան խստութիւններու անհան-
դուրժելիութեան, այլ համաժողովրդականութեան ձե-
տալու մասնաւոր ճիգերով:

Իրազեկ իր յայտնութիւններով հիմն ի վեր կը յեղա-
շրջէ դատաստանը, պատճառի ու հետեւանքի անյեղլի
օրէնքին առջեւ, և կը ստիպէ դատաւորը՝ իրական պատ-
ճառը երեւան հանելու համար, 1920 Դեկտ. 2 էն (իշխա-
նութիւնը բօլշեւիկներուն յանձնուելու օրը) մինչեւ 1921
Փետր. 18 ի ժամանակամիջոցը բաժնել երկու մասի եւ
քննել դէպքերը ժամանակագրական կարգով, որոնցմով
պիտի որոշուի ապստամբութեան, ըստ վրացեանի,
պատճառներու ճշդութիւնը կամ ստութիւնը, պիտի հիմ-
նաւորուի ապստամբութեան արդարացիութիւնը կամ
անիրաւութիւնը, պիտի ապացուցուի բօլշեւիկներու
յանձնառութիւններու խոստմնապահութիւնը կամ
խոստմնազրժութիւնը, պիտի ստուգուի ապստամբու-
թեան համաժողովրդականութիւնը եւ ինքնարուխ տա-
րերայնութիւնը կամ անհատական կամ կուսակցական
դաւադրականութիւնը:

Այդ երկուք ու կէս ամիսի շրջանը (1920 Դեկտ. 2 -
1921 Փետր. 18) իրազեկ ի յայտնութիւնով կը բաժնուի
երկու շրջանի. -

ա) 1920 Դեկտ. 2 — 1920 Դեկտ. 20 :

բ) 1920 Դեկտ. 20 — 1921 Փետր. 18:

Առաջին շրջանը կը բովանդակէ այն օրերը (18 օր) որի ընթացքին Դաշնակցութիւնը, իբր կուսակցութիւն յանուն Յիւրօ կառավարութեան լիկլիդսիօս ի յանձնառութեամբ, իշխանութիւնը կը յանձնէ բօլշեւիկներուն, փոխարէն բօլշեւիկներու այն խոստումին, որ դաշնակցականներ անհատաբար պիտի չենթարկուին հալածանքի, մինչեւ այն օրը եւայլն:

«1920 Դեկտ. 20 ի մօտերքը — այսինքն Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամէնը 15 - 18 օր յետոյ — արդէն կազմակերպուած - պատրաստ էր և գործի վրայ Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինը»:

«Նա կոչուում էր Հ. Յ. Դ. Հայաստանի կեդ. կօմիտէ կամ Պատասխանատու մարմին:

«Նա գործի անցնելով իր զուտ ապստամբական տշխատանքները բաժանում է երկու մասի — կազմակերպումն ժողովրդի եւ կազմակերպումն զօրքի:

«Ամբողջ ապստամբական գործի ղեկավարութիւնը իրեն վերապահելով, զօրքի կազմակերպման համար իրեն կից, ստեղծում է մէկ յատուկ յանձնաժողով, զինւորական մարմին անուանով»:(*)

Ինչ պատահեցան այս 18րդ օրի ընթացքին, որ թուրքի մահացու սպանալիքին տակ հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը փրկելու հայրենասիրութեամբ իշխանութիւնը խաղաղ ու անարիւն կերպով բօլշեւիկներուն փոխանցող մէկը ապստամբութեամբ ու արիւնհեղուցեամբ իշխանութիւնը ձեռք առնելու համար կը կազմակերպուի:

Պատասխանատուներէն գլխաւորը—Ս. Վրացեան—

* ԻՐԱԶԵԿ — «Հայրենիք» օրաթերթ, 1931 փետր. 20 եւ 21 :

այս հարցումին պատասխանելու ատեն, գիտութեամբ թէ անգիտութեամբ, Դեկտ. 20 էն առջի դէպքերը իբր պատճառ, Դեկտ. 20 էն վերջի դէպքերը, իբր հետեւանք կը խառնէ իրար, տալով այնպիսի պատկեր, որ հետեւանքները պատճառական գոյն ստանան եւ այդ սպաւորութեան տակ մնայ ընթերցողը:

Ահա՛ իր պատկերացումը. —

«Դեկտ. 3 ին Հայաստանը դարձաւ Խորհրդային: Դեկտ. 6 ին Երևանն և կաւ Յեղկօմը եւ Լեզրանի հետ կնքուած համաձայնութիւնը յայտարարեց չեղեալ ու Հայաստանում հաստատուեց բռնութեան, թալանի, կամայականութեան եւ ահաբեկումի ոեծիմ: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը յայտարարեց օրէնքից դուրս: «Հարկաւոր է գլխատել ու ֆիզիքապէս ոչնչացնել Դաշնակցութիւնը», գրում էր հայ կօմկուսի պաշտօնաթերթ «Կօմունիստ»ը: Հայկական բանակը կազմալուծուեց: Սպաները 1500 հոգի զօր. Նազարբէկեանի, Հախվերդեանի, Սիլիկեանի գլխաւորութեամբ, ձիւն ձմեռին ոտքով, քշեցին Ռուսաստան: Աքսորեցաւ եւ Դրօն իր սպաներով: Բանտերը լեցեցին հազարաւոր բանտարկեալներով: Հ. Օհանջանեան, Ա. Իսահակեան, Յ. Քաջազնունի, Լ. Շանթ, Ն. Սյրալեան, Ա.ր. Չիլինգարեան, Բ. Իշխանեան և շատ ու շատ ուրիշներ պառանդ (*) անուեցին: Նրանց գլխին ամէն ըոպէ կախուած էր մահը: Փետր. 16 եւ 17 ի գիշերը, Երևանի բանտում գնդակահարեցին աւելի քան յիսուն հոգի — Համագասպը, գնդ. Ղօրղանեանը,

* «Պատանդ» անունը ինքնին կ'ապացուցանէ անվրս տանելիութիւն մը: Եւ իրագելի խոստովանութեամբ թէ բօլշեւիկներ արդէն կը կռահէին դաւադրութիւն մը, նման կասկածն անգամ կրնար հիմք ծառայել պատանդի միջոցով արգիլել դաւադրութեան մը իրականացումը: Պատանդի ցակատագիրը այն ատեն միայն մահագիր է, երբ

բանւոր Սէրգօն, Մակեդօնը, ուսանող Գրիգորը և ուրիշներ: Երկրի զանազան կողմերում բռնազրաւման պատրուակով կատարուում էին անասելի բռնութիւններ եւ հարստահարութիւններ, սկսուեց միջերջների Արտահանում դէպի Ատրբէջան: Բօլշեւիկեան խոստումներից չկատարուեց եւ ոչ մի բան: Թիւրքը չհեռացաւ Ալեքսանդրապօլից եւ խորհրդային ներկայացուցիչների աչքի առջեւ վայրագութիւններ գործում էր Շիրակում: Արտասահմանեան օժանդակութիւնը կտրուեց եւ Հայաստանը ինկաւ նոր սովի գիրկը »:

«Այս դրութիւնը աւելի եւս բարձրացրեց հայ ժողովրդի աչքին անկախութեան արժէքը եւ նման զըրութեան հետեանքով էր որ պայթեց փետրուարեան համաժողովրդական ապստամբութիւնը» : (*)

Որ Վրացեանի յիշատակած հալածանքները, բնատարկութիւնները, սպաննութիւնները, աքսորները տեղի ունեցան, այդ բոլորը դժբախտաբար ճիշդ են : Բայց Դեկտ. 2 էն Դեկտ. 20 ի՞ շրջանին, թէ Դեկտ. 20 էն Փետր. 18 ի շրջանին: Ահա ամենէն կարեւորը, ճշդելու համար անոնց գոյնը իբր պատճառ կամ հետեւանք :

պատանդի հիմքը իրական է: Ինչո՞ւ Բաշխի իշխանեան Քաջազունի, Նաւասարդեան պատանդ չպահուեցան Դեկտ. 20էն առաջ, եւ բանտէն ազատ արձակուեցան եւ պատանդ դարձան Դեկտ. 20էն «փրկութեան կօմիտէի» կեանքի կոչուելէն յետոյ:

(*) Ս. Վրացեան — «Հայս. Հանրապետութիւն» էջ, 440

«Գեկտեմբեր Յին երեւան եկաւ Յեղ կօմը: Հայաստանում հաստատուեց բռնութեան, Թալանի, կամայականութեան եւ ահաբեկումի ուէժիմ: Հայկական բանակը կազմալուծուեց. Սպաները — 1500 հոգի Զօր. Նազարբէկեանի, Հահվէրտեանի, Սիլիկեանի գլխաւորութեամբ ձիւն-ձմեռին՝ ոտքով քշուեցին Ռուսաստան: Աքսորուեց եւ Դրօն իր սպաներով, բանտերը լեցուեցին հազարաւոր բանտարկեալներով: Հ. Օհանջանեան, Ա. Իսահակեան, Յ. Քաջազունի, Լ. Շանթ, Ն. Աղբալեան, Ա. Չիլինգարեան, Բ. Իշխանեան եւ շատ ու շատ ուրիշներ պատանդ առնուեցին :

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ
«Հայաստանի Հանրապետութիւն» էջ 440

Զ.

Միշտ կանգնելով պատճառի եւ հետեւանքի սալին ու մուրճին առջեւ, խօսեցնենք ականատես վկաներ, ճշդօրէն գնահատելու ղէպքերը, որոնք մեր նորագոյն պատմութեան մէջ և հետագայ կեանքին մէջ ճակատագրական դեր են կատարեր:

Իրագեկ ի էական խոստովանութենէն յետոյ բացարձակապէս պայման կրդառնայ 1920 Դեկտ. 2 էն (Իշխանութիւնը բօլշեւիկներուն յանձնուելու թուականը) մինչեւ 1921 Փետր. 18 ը (ապստամբութեան թուականը) բաժնել երկու շրջանի. -

ա - 1920 Դեկտ. 2 էն 1920 Դեկտ. 20 (փրկութեան կօմիտէի կազմութիւնը):

բ - 1920 Դեկտ. 20 էն 1921 Փետր. 18 ը:

Որովհետեւ եթէ մինչեւ Դեկտ. 20, նոր իշխանութիւնը իր վանտալականութեամբ և խոստմնադրժութեամբ, արդարացնէ «գուտ ապստամբական» «փրկութեան կօմիտէ» ին ծնունդը, հետագայ ղէպքերու պատասխանատուութիւնը կը գտնէ իր հասցէն: Իսկ եթէ ո՛չ, «փրկութեան կօմիտէ»ի գուտ ապստամբական գոյութիւնը կը դառնայ պատճառ Դեկտ. 20 էն Փետր. 18 ի արարքներուն և խոստմնադրժութեան:

Մեր վկաները պիտի ըլլան Ալեքսանդր Խատիսեան և Բաշխի Իշխանեան: Երկու անկասկածելի հակաբօլշեւիկներ, որոնք իրենց ականատեսի յուշերը գրած են առաստանի մէջ, հետեւաբար առանց ճնշումի, նաև իբր հակաբօլշեւիկ փրօփազանդ:

Ահա ինչ որ կը պատմէ Ալեքսանդր Խատիսեան, իբր ականատես Դեկտ. 2 էն մինչեւ Դեկտ. 16, երբ կա-

ազատական կարգադրութեամբ ու միջոցներով, կը հեռանայ Երեւանէն դէպի Վրաստան. -

«Ըստ արտաքին երեւոյթներուն՝ ամբողջ Հայաստանի մէջ նոր իշխանութիւնը ընդունուեցաւ առանց ակներեւ դիմադրութեան: Չընդունեց և չճանաչեց զայն և երկար ամիսներու ընթացքին կը շարունակէ չճանչնալ Հայաստանի հարաւային մասը՝ Չանգեզուրը: Չճանաչողներու գլուխն անցած էր Չանգեզուրի գինուած ուժերու հրամանատար Նժդէհը: (*)

«Նոր իշխանութիւնը սարսափ կը ներշնչէր և առջ կը բերէր արտաքուստ հնազանդութիւն: Բայց ահա վստահութեան և ակնածանքի վրայ հիմնուած ճանաչում չէր: Իշխանութիւնը օտար էր ժողովրդին: Անոր կ'ուղեկցէին ոռու գինուորական ուժը և քաղաքական ոստիկանութիւնը՝ Չեկան, որոնք իր յենակէտներն էին: Հին հայկական բանակը պէտք է մտնէր խորհրդային հայկական բանակի կազմի մէջ: Իբրեւ միացեալ օղակ կը հանդիսանար Դրօն որ անսլոյման հեղինակաւոր անձնաւորութիւն էր Հայաստանի գինուորական և քաղաքացիական ազգաբնակչութեան համար: Դեկտ. Յին Դրօն հրաման արձակեց զօրքին և կոչ ուղղեց ազգաբնակչութեանը՝ հրաւիրելով հպատակել նոր իշխանութեանը: Պէտք է շեշտել, որ հին կառավարութիւնը օրինական կերպով յանձնեց իշխանութիւնը նորին: Նոր կառավարութիւնը ոչ մէկ դժուարութիւն չունեցաւ իշխանութիւնը, պետական գոյքը և պատրաստի դրամը ընդունելու համար: Հին կառավարութիւնը հեռացաւ ասպարէզէն՝ չցանկանալով առաջ բերել աւելորդ եւ անօգուտ

* Երեւանի զիջող իշխանութեան ենթակայ մէկ զինուորականին իր իշխանաւորներու որոշումը ջարգելուն եւ զիջողներու միջեւ յարաբերութիւնները այսօր դեռ մոռն են մեզ համար: Տարակոյսէ դուրս է սակայն, որ այս պարագան անխուսափելիօրէն անդրադարձած ըլլար նորեկներու հոգեբանութեան վրայ՝ կասկածամտութեան ձեւով. իսկ այս կասկածամտութիւնն ալ իր կարգին պատճառ դառնար ուրիշ դաժան վարմունքներու:

արեւհեղութիւն: Ան հնարաւորութիւն տուանոր կառավարութեան գործով ցոյց տալու և կատարելու իր խոստումները ժողովրդի առաջ:

«Նախկին նախարարներու և խորհրդարանի անդամներու մէկ մասը թողեց Երեւանը Դեկտ. Յին և լեռներով ճանապարհեցաւ դէպի Վրաստան, բայց ճանապարհին ձերբակալուեցաւ և հսկողութեան տակ յետ բերուեցաւ Երեւան, ուր մնաց բանտարկւած: Միւս մասը ուղեւորուեցաւ դէպի Չանգեզուր և ապահով հասաւ տեղ:

«Նախարարներէն և Խորհրդարանի անդամներէն մէկ քանիսը անցան անլիւգալ դրութեան: Նախկին Դաշնակցական նախարարներէն քաղ կ'ապրէին միայն Ս. Վրացեան, Յ. Քաջազնուի, Ալ. Խատիսեան, Ս. Տիգրանեան, Ա. Գիւլխանդանեան: Խորհրդարանի Դաշնակցական անդամներու մէկ մասը ինքզինքը յայտարարեց «ձախ-Դաշնակցական» և աշխատեցաւ խմբակ կազմել: Այդ փորձը, սակայն, չյաջողեցաւ: Մէկ մասը յետոյ պարզապէս մտաւ կոմունիստական կուսակցութեան մէջ, իսկ միւս մասը, երկու երեք ամսէ յետոյ հեռացաւ Հայաստանէն:

«Դեկտ. ին Երեւան եկաւ նոր խորհրդային կառավարութեան կազմը՝ Կասեանի նախագահութեամբ և մտաւ իր պաշտօնի մէջ: Այսպիսով իսկապէս ընդմիջումը Ս. Վրացեանի ազգային կառավարութեան դադարելու և անոր յաջորդող Կասեանի խորհրդային կառավարութեան միջև տեւեց ընդամէնը չորս օր:

«Դեկտ. 6ին Երեւան մտան ոռու խորհրդային բանակի առաջին զօրամասերը: Ես ակնատես էի այդ տեսարանին իմ բնակարանի պատուհանէն, որը կը գտնուէր Երեւանի գլխաւոր՝ Սքովեան փողոցի վրայ, որով կ'անցնէին զօրքերը իջնելով Բանաքեռ գիւղէն ու ուղեւորելով նախկին Խորհրդարանի շէնքը, որուն առաջ տեղի ունէր դրեթէ մնալուն միտինգ: Ինչպէս հին ցարական օրերուն՝ վաղ առաւօտընէ նոր կառավարութեան պաշտօնեաները տունէ տուն անցնելով կը հրամայէին պատուհաններու և պատըզամներու վրայ կախել զօրքեր և ու էէ կարմիր կտոր:

նոյնպիսի կարգադրութիւն եղաւ և իմ տանտիրոջը:

«Ժամը 4 ին երեւացին գօրքերը, որոնց ընդառաջ գընացին Դրօն և քաղաքապետը: Զօրքերը երկու տեսակ էին, կազակներ եւ թնդանօթածիզ գօրամաս: Անոնք յոգնած դէմք ունէին, հագնւած էին վատ: Առանց միջադէպերու անցան գացին վաղօրօք պատրաստւած մասնաւոր բնակարանները:

«Ժողովուրդը վախէն փողոց չէր դուրս գար: Մայթերու վրան կանգնում էին խմբերով պատանիներ եւ քանի մը երիտասարդներ կարմիր նշաններով: Ինչպէս Պուշկինը «Մորիւ Դողունով» ի մէջ ըսած է «Ժողովուրդը լուռ էր»:

«Կառավարութեան առաջին գործը եղաւ՝ կազմել «բնակարանների բոնադրաման յանձնախումբ»: Նոր եկածներու համար պէտք էր բնակարաններ: Սկսաւ բնակարաններէ արտաքսումը եւ «սեղմումը»: Եկած նոր պաշտօնեաները ուղղակի կ'իջեւանէին տուներու առջեւ, անմիջապէս կը սկսէին դուրս քշել սենեակներու ապրողները:

«Յետոյ սկսաւ պաշարեղէնի բոնադրամումը: Ազգաբնակչութիւնը խուճապի մէջ ինկաւ: Քաղաքի մէջ սկսան տարածուիլ ամէն տեսակ լուրեր: Անմիջապէս հաստատուեցաւ Զեկա՝ Այվաղեանի ղեկավարութեամբ:

«Այն քսանամեայ շրջանին, երբ ես մօտ յարաբերութիւններ ունեցայ ցարական բարձր իշխանութեան հետ, նոյն իսկ ոչակսիտի ամենամոռայլ օրերուն, շատ անգամ տեսայ ժողովրդի անաբեկւած վիճակը իշխանութեան առաջ: Այդպէս էր 1904 թւին՝ առաջին ուստական յեղափոխութեան նախօրեակին, 1907-1908 թւերուն՝ ուստական յեղափոխութեան ճնշումէն յետոյ: Բայց 1920 թւի «լուծութիւն»ը առանձին կ'սիք կը կրէր. այնպիսի տրամադրութիւն էր, կարծես թէ կը ճնշէր օտար, մոռայլ ոյժ մը, ժողովրդի համար միանգամայն խորթ, — և ժողովուրդը լռելեայն քաշւած էր մէկ կողմ:

«Ինկա. Յին, զիշերւայ մօտ ժամը 12ին, երբ ինձ մօտ նստած էին քանի մը հոգի իմ բարեկամներէն, մօտս բնակւող սպայ Մուշեղ Թումանեանը յայտնեց, թէ զօ-

րավար Արէշեանը շտապ կ'ուզէ ինձ տեսնել: Պարզեցաւ, որ այն բոլոր անձինք նախկին նախարարական կազմէն և Խորհրդարանի անդամներէն, որոնք փորձեր էին անցնել Վրաստան (Համօ Յանջանեան, Ա. Զիլինգարեան Վ. Քաբայեան, Բ. Յ. Տէր Դաւթեան, Գ. Վարշամեան, Վ. Նաւասարդեան և ուրիշներ) ձերբակալւած էին և ամէն բոլոր կ'սպասէր անոնց մուտքը Երեւան: Հասկնալի էր թէ ո՞րքան անհանգստացանք անոնց վիճակի համար:

«Ես անմիջապէս դուրս եկայ տունէն՝ Թումանեանի և Արէշեանի ուղեկցութեամբ: Մուծ գիշեր էր: Ոչ մէկ լոյս չէր երեւար: Ահարկու Հոութիւն էր: Մենք այցելեցինք ձերբակալւածներէն մէկուն տիկնոջ: Ան կը խեղդըւէր արտասուքներէ՝ վախնալով, որ իր ամուսինը հէնց նոյն գիշերը կը գնդակահարեն:

«Քննութեան առնելով իրերու դրութիւնը ես խոստացայ անպատճառ միւս օրն իսկ տեսնել կառավարութեան նախագահ Կասեանը և ամէն հնարաւոր միջոց ձեռք առնել ձերբակալւածներու վիճակը թեթեւցնելու համար: Տուն վերադառնալով մտածեցի, թէ որքան իրաւացի էր իմաստուն Գուցկովի «Ուրիշ Ակոստա» դրամայի մէջ, երբ կ'ըսէր, թէ «այդ բոլորը եղած է»:

«Յիշեցի, թէ ինչպէս յայտնի բօլշեւիկ Ստեփան Շահումեանի կինը ինձ կը խնդրէր շտապել ժամտարմական դնդ. Պաստրիլինի մօտ իր ամուսնի վիճակը թեթեւցնելու համար, և ինչպէս յեղափոխութենէ յետոյ, այդ միեւնոյն Պաստրիլինի կինը կը խնդրէր ինձ այն ժամանակեայ Կովկասի քոմիսարին, վտանգի չենթարկել իր ամուսինը: Յիշեցի նոյնպէս իմ յաճախակի դիմումները ցարական բէժեմի օրերուն բօլշեւիկներ՝ Համօ Տէր Պետրոսեանի, Էլիավայի և ուրիշներու վիճակը թեթեւցնելու համար:

«Առաւօտուն գնացի Կասեանի մօտ: Ընդունարանի մուտքի առաջ պատահեցի բարձրահասակ պարոնի մը՝ կարմիր եռանկիւնի աստղազարդ զլխարկով. Այվազեանն էր, Զեկայի նախագահը: Յետոյ անոր հետ պատահելով

իմացայ, որ ան նախկին ունկնդիրն է իմ դասախօսութիւններու, զոր կը կարգայի թիֆլիս Զրդ զիմնագիտի շինութեան մէջ 1903.1905 թւերուն,

«Կասեանի հետ խօսելով ես սկիզբէն իսկ ըսի, թէ առաջին անգամը չէ, որ ինձ կը վիճակէ խնդրել քաղաքական բանտարկեալներու համար: Ան զիտէր այդ: Լըսելով իմ խնդիրքս՝ զոնէ չզնգակահաւել ձերբակալուածները, ան պատասխանեց հետեւեալ խօսքերով.

«Մենք բոլորովին չենք մտածում նրանց զնդակահարել: Մենք ուզում ենք դատել նրանց եւ ուզում ենք որ դատը լինի հրապարակային և ցուցադրական: Մեզ համար կարեւոր է պարզել Դաշնակցութեան էութիւնը և ցոյց տալ ժողովրդին նրա անկարողութիւնը: Դատը մենք կը սկսենք իսկոյն, երբ կը վերջացնենք մեղադրական նիւթերի հաւաքումը: Թէ ինչ կը լինի դատավճիռը — ես չգիտեմ, ի հարկէ: Անձամբ ես կարծում եմ, որ ձերբակալուածներից երկուսը — ան անւանեց երկու անձ — յամենայն դէպս կը դատապարտին մահուան: Նրանց դէմ զրգուումը զօրեղ է. բայց այս բոլորիս ոչ ոքի ոչինչ չէ սպառնում: Թէ եւ մեր երիտասարդութիւնը կ'ուզենար անմիջապէս վերջացնել այդ դործը, բայց մենք նրան պահում ենք »:

«Յետոյ ես անցայ իմ որոշմանը՝ մնալ Հայաստան իրեն սոսկ քաղաքացի:

«Կասեան պատասխանեց.

«Դուք այնպիսի կարկառուն դէմք էք եւ այնպիսի պաշտօն էիք վարում, որ մեր ընդհանուր կարգի համաձայն դուք պէտք է բանտարկուած լինէիք: Բայց նախ՝ դուք շատ աղնւաբար պատուիրակութեան ձեր բոլոր ընկերակիցներով — Գիւլիսանդանեանի եւ Ղորղանեանի հետ — եկաք մեզ մօտ: Եւ դա մեզ հաճելիօրէն զարմացրեց: Իսկ երկրորդ՝ եթէ դուք կը շարունակէք ապրիլ 10-յալ կերպով, Լեզրանի և Սիւրիի այն յայտարարութիւնը, թէ դուք ազատ կը լինէք, կը մնայ իր սյօթի մէջ»:

«Դրանով վերջացաւ մեր խօսակցութիւնը:

«Տեսնեցայ Ս. Վրացեանի հետ իր բնակարանի մէջ: Անոր մօտ էր նոյնպէս Խորհրդարանի անգամ Լեւոն Թադէոսեանը: Վրացեանի հետ խօսեցայ Երեւան մնալու կամ Հայաստանէն հեռանալու առաւելութիւնների մասին: Վրացեանը կը գտնէր, որ իմ Երեւան մնալը աննպատակ բան է, քանի որ Խորհրդային իրաւակարգի պայմաններու մէջ ինձ համար լեզալ աշխատանքը անհնարին կը լինի: Այն ինչ՝ Եւրոպան կարող էր ինձ հնարաւորութիւն տալ շատ աւելի օգտակար լինելու իմ ժողովրդին:

«Անցաւ դարձեալ շաբաթ մը: Կուգային նոր պաշտօնեաներ: Կային դաւանափոխներ, որոնք կը շտապէին իրենց հաւատարմութիւնը յայտնել նոր իշխանութեանը: Ես ամէն օր դուրս կուգայի փողոց զբօսնելու: Ինձ վրայ կը նայէին ոմանք վախնալով, ոմանք ալ շարութեամբ: Բայց չէին անհանգստացնել:

«Նոյն վիճակի մէջ էին նաեւ պատուիրակութեան միւս անդամները: Բայց քանի մը օր յետոյ իմ քեռորդին, Լեալա Աջէմեանը, մուկոտանգ բոլշեւիկ մը, որը երկու ամիս յետոյ սպանեցաւ, ինձ լսաւ, թէ երիտասարդ բոլշեւիկներու շրջանին մէջ չեն հասկնար, թէ ինչո՞ւ ինձ հետ այդպէս քաղաքավարութեամբ կը վարուեն և ինչո՞ւ չեն բանտարկել: Հարցը հասաւ կառավարութեան: Եւ անա Դեկտ. 13ին առաւօտուն Ձեկայէն հրաման ստացայ իրեն ներկայանալու: Գնացի: Նման հրամաններ ստացած էին և երկու միւս անդամները՝ Ալեք. սանդրապօլի պատուիրակութեան՝ Ս. Գիւլիսանդանեանը և Ղորղանեանը:

«Ձիւս ընդունեց Ձեկայի նախագահ Այվազեանը: Ձրոյցը Հափագանց քաղաքավարի բնոյթ կը կրէր: Այվազեանը ըսաւ թէ իմ ազատ դրութիւնը Հայաստանի մէջ կը դառնայ անյարմար: Ժողովուրդը կը տեսնէ եւ կարող է անցանկալի տպաւորութիւն ստանալ, թէ Խորհրդային իշխանութիւնը կը քաշէ զիս բանտարկելէ: Այդ պատճառով քանի մը կոմունիստներ ան-

հրաժեշտ կը գտնեն բանտարկել զիս: Կառավարութիւնը (յեղկամը)՝ քննութեան առնելով այդ դրութիւնը՝ գտաւ, որ ազաա մնալը աւելի երկար ժամանակ ալիւս անթոյլատրելի է, որոշեց՝ աքսորել ինձ Հայաստանի սահմաններէն դուրս, նոյնը որդեգրւած էր նաեւ Գիւլիսանդանեանի և Ղորղանեանի վերաբերմամբ:

«Մեկնումը նշանակւած էր Դեկտ. 15 ին, առաւօտեան ժամը 6 ին ինքնաշարժով Դիլիջան - Ղարաքիլիսա ճանապարհով, իսկ այն տեղէն երկաթուղով:

«Գնալէս առաջ ես հրաժեշտ տւի Ս. Վրացեանին, Յ. Քաջագնունիին, Ս. Տիգրանեանին եւ այցելեցի կառավարութեան նախագահ Կասեանին՝ դարձեալ մէկ անգամ միջնորդելու բանտարկւած զործիչներու համար: Ան նորէն կրկնեց որ լինելու է դատ, իսկ դատէն առաջ բանտարկուածներէն ոչ ոք չի սպանւիր: Տեսայ նաեւ Դրօն, որ արդէն իսկապէս գործերէ հեռացւած էր: Նա մէկ կողմէն ձանձրացած էր իր անորոշութենէն խորհրդային իշխանութեան և ժողովրդի միջեւ, իսկ միւս կողմէն ամէն միջոցներով կ'աշխատէր օգտակար լինել բանակի եւ կուսակցական իր հին ընկերներուն:

«Դեկտ. 14ը նւիրեցի Հայաստանէն մեկնելուս հետ կապւած գործերուն: Բնակարանի մէջ մնաց իմ կրտսեր եղբոր ընտանիքը: Ինձ մօտ փոխադրուեցաւ զինուորական ատեանի անդամ Բաղդատեանը: Իսկ ես, Դեկտ. 16ին, փոքրիկ պայուսակով, նստայ ինքնաշարժ, ինձ միացան Ալեքսանդրապօլի պատւիրակութեան ընկերներս: Մեր իրերը ենթարկուեցան քննութեան, ըստ որում, մեզ յայտնեցին թէ չի կարելի դուրս տանել վաւերագրեր, իսկ նամակներ և դրամ եթէ կայ, չեն արգելւիր: Դրամ զրեթէ չունէի, բայց ունէի նամակներ որ բերած էին Երեւանցիք յանձնելու համար իրենց ազգականներուն թիֆլիսի մէջ:

«Դեկտ. 16ին առաւօտեան ժամը 9ին մեկնեցանք: Մեզ հետ բեռնակիր ինքնաշարժով Ալեքսանդրապօլ կ'երթային երկու կոմունիստներ՝ Օրիորդ Արէշեանը և երիտասարդ

մը: Յուրտ դեկտեմբերեան օր էր թէև արևուտ: Մենք կ'երթայինք շատ դանդաղ: Տրամադրութիւններս ծանր էին ու մոռյլ:

«Գիշերեցինք Քաղսի գիւղը: Գիւղացիք իմացան թէ ով ենք մենք և ընդունեցին մեծ հաճութեամբ:

«Առաւօտեան շարունակեցինք ճանապարհը: Խճուղիով կը շարժէին նոր սուսական զօրքեր դէպի Երեւան:

«Հետևեալ գիշերը անցուցինք Չիբուխու գիւղը: Իսկ Դեկտ. 18ին գիշերեցինք Ղարաքիլիսայի մէջ: Այստեղ վերջացաւ մեր ճանապարհորդութիւնը ինքնաշարժով, եւ հետևեալ օրը պէտք է ճամբորդէինք երկաթուղիով:

«Կօմունիստներու փոքր խումբ մը, դժգոհ, որ միայն մեզ կ'աքսորէին, պատրաստւեր էր Ղարաքիլիսայէն դէպի վրաստան ճանապարհին մեզ սպաննել: Այդ մասին մեզ նախազգուշացուցին: Միջոցներ ձեռք առանք եւ ամէն ինչ անցաւ լաւ:

«Ղարաքիլիսայի Չեկայի պետն էր իմ նախկին պաշտօնեայ, թիֆլիզի քաղաքային ինքնավարութեան մէջ: Լեւոն Ուլիբէկեանը: 1906 թ. ան ձերբակալուեցաւ, դատի ենթարկուեցաւ եւ աքսորուեցաւ Սիբիր: Ժամանակին ես անոր համար շատ աշխատեցայ, այնպէս որ ան մեծ երախտագիտութիւն ունէր դէպի ինձ: Մեզ համար պատրաստեցին ընթրիք, որի ժամանակ Լեւոն Ուլիբէկեանը արտասանեց ճառ մը՝ որի մէջ շեշտեց թէ «բօլշեւիզմը ամբողջ մարդկութեան բարօրութիւն կը բերի, եւ նա, ով չի ըմբռնում այդ սօսը, կ'ըմբռնի վաղը»:

«Առաւօտեան ողջ առողջ հասանք կայարան: Օրը կիրակի էր, կայարանը դատարկ էր: Մենք տեղաւորուեցանք վազօնի մէջ. ժամը 3 ի մօտ եկաւ կայարան Կարսէն Էնկիւրիի կառավարութեան արտաքին գործերու նախարար Բէքիբ Սամի բէյը իր որդու հետ, կ'երթային Մոսկուա»:

«Երեկոյեան ժամը 10 ին մեր գնացքը ճանապարհուեցաւ և առաւօտեան ժամը 7 ին Դեկտ 20 ին հասանք թիֆլիս: Տաս օր առաջ քաղաքի մէջ լուր էր տարածուած, որ ես, իբր թէ, սպանւած էի: Այդ մասին դրած էին թերթերը»: (*)

* Խատիսեան - Հայ Հանր. Թագուսն ու Ջարգացումը էջ 277 - 284 :

Մեր երկորդ վկան է Բաշխի իշխանեան՝ որ իբր ամենակատարի եւ ամենավտանգաւոր հակաբոլշեակ եղած է առաջին իսկ քաղաքական ձերբակալելու ամբողջ Հայաստանի մէջ, Դեկտ. 2 ի ժամը եօթն ու կէսին իսկ: Ան իր «Երկու Ամիս Բոլշեակեան Բանտում» (*) գիրքով օրագրական ձեւով մեզ կը ներկայացնէ բոլշեակացած Երեւանը, Բնական է որ Բաշխիէն ոչ ոք կրնայ բարեացակամութիւն ակնկալել իր ատած ոչ ժամի եւ նոր տէրերու մասին: Մենք սակայն, կ'առնենք պատկերը այնպէս ինչպէս դժած է Բաշխին: Անոր փաստերուն վրայ պէտք է հանել վճիռք, թոյլ չտալու համար ոեւէ առարկութեան:

Լսենք Բաշխին . -

« 1920 թուականի Դեկտ. 1 ի գիշերը Դաշնակցութեան պարլամենտական Ֆրակցիայի նիստում քննուել եւ ընդունուել էր Սորհրդային Ռուսաստանի միսիայի գլխաւոր Լեդրանի մի օր առաջ (Նոյեմբեր 30 ի) ներկայացրած վերջնագիրը, Հայաստանը խորհրդային դարձնելու, ուրիշ խօսքով՝ իշխանութիւնը բոլշեակներին յանձնելու հարցի նշկատմամբ:»

էջ 4 .

«Դեկտ. 1 ի գիշերը կամ 2 ին, շատ վաղ առաւօտեան զանազան խմբերով հեռացել էին Երեւանից բազմաթիւ կուսակցական պատասխանատու գործիչներ դէպի Վրաստանի սահմանները, ոմանք էլ պատրաստուում էին նոյն օրը թողնել քաղաքը: Ես շատ լաւ գիտէի, որ բոլշեակներ ի կողմից ամենախիստ վտանգուածներից մէկը ես էի, որովհետեւ ոչ ոք այնքան վաղուց - փետրարեան յեղափոխութեան սկիզբի օրերից սկսած - գրաւոր ու բանաւոր այնպիսի բռնոն ու սիստեմադիկ պայքար չի մղել նրանց դէմ, ինչպէս ես եմ եղել 1917 թ. ի վեր Պետերբուրգում, Բազում, Թիֆլիսում, Երեւանում եւ հայկական այլ գաւառներում:»

էջ 5

(*) Այս գիրքը հրատարակուած է իբր մատենաշար «Յուսարբեր», Թիւ 5: Վախան Նաւասարդեան գրած է յառաջաբան. ուր Բաշխին կը ներկայացուի իբր ամենէն ուղղամիտ մէկ գործիչ: Գիրքը հրատարակուած է մասնաւորապէս հակաբոլշեակ փրօփագանդի մտքով :

«Նոյնիսկ Տէրտէրեանի (Դրօ - Սիլին կօալիսին կառավարութեան անգամ Դաշնակցութեան կողմէ) նախագրուած յետոյ («աշխատիր այժմ եւեթ հեռանալ Երեւանից») երբ ես նրա ցուցմունքով դիմեցի մէկին միւսին (օր լուսարարութեան նախարար Գէորգ Ղազարեանին եւ ներքին գործերի նախարար Սարգիս Արարատեանին) որոնք պատրաստուում էին նոյն օրը խմբերով հեռանալ եւ իսկապէս հեռացան քաղաքից. նոյն իսկ ապարդիւն անցան իմ դիմումները. լսեցի միայն զանազան շինծու առարկութիւններ: Ինքս նախաձեռնող լինել մի այլ խմբի կամ առհասարակ կազմակերպել փախուստ — պարզապէս անկարող էի. ես գործնական մարդու այդ շնորհքը չունիմ, մանաւանդ որ անձանօթ էի տեղին, ճանապարհներին եւն»: էջ 6

Դեկտ. 2. — «Ինձ մնում էր պատրաստուել եւ տեղափոխուել Կոնդը: Բայց ես հարկ չունէի շտապելու: Մինչեւ Դեկտ. 2 ի գիշերուայ ժամը 12ը երկրի տէրը պիտի ձևար հայրենի իշխանութիւնը:

«Արդէն ժամը եօթ ու կէս էր: Ես եւ քարտուղարս պայուսակները ձեռքերնիս ցած էինք իջնում մեր տան սանդուղքներից: Յանկարծ կանգ է առնում մեր տան առաջ օտոմոպիլը եւ ոչ պակաս քան հինգ զինուած երիտասարդներ իջնում եւ մօտենում են դրան:

«Առաջինը մտնում է ինձ շատ ծանօթ մէկը, 1918 թ. Բազում դեներալ Բազրատունու թիկնապահներից մէկը, Արշակ անունով թունդ դաշնակցական, իսկ այժմ, առաջին իսկ օրերին, այդ հոգեվաճառը շտապել է փոխել իր մորթին եւ տեղ գտնել նորակազմ զազանի ոստիկանութեան մէջ: Սրանից յետոյ ներս է մտնում մի անձանօթ պարոն, խուզարկու շայկայի գլխաւորը, Շահումեան անունով:

— Խնդրեմ գնանք մի քանի բոպէով, այստեղ սպասում է ձեզ օտոմոպիլը, ասաց Շահումեանը:

«Մի քանի անգամ հարցնում են ինձ ճանապարհին՝ ունի՞մ արդեօք պայուսակների մէջ կամ ինձ վրայ առըրճանակ, փամփուշտ կամ առհասարակ ո եւ է դէնք: Իմ հաւաստիացումներին հաւատում են նրանք եւ չեն խուզարկում միսիայում իմ իրերը:

«Միսիայում մնում ենք միայն հինգ ընդհանուր: Ինձ տեղափոխում են միսիայի պարէտը (Կոմէնտանտի շէնքը):
Էջ 8, 9, 10.

«Ես առաջին բանտարկեալն էի ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլ ամբողջ հանրապետութեան մէջ»:

Էջ 12.

«Մի ժամ չանցած բերին ինձ մօտ Յովհ. Քաջագնունուն: Բայց մինչև կէս ժամ նրան նորից ազատ արձակեցին»:

«Այդ գիշեր այլևս ոչ ոքի չեն բերում»:

Էջ 12.

«Ժամը արդէն տասն էր: Միսիայից մի ժամ առաջ ուղարկել էին ինձ թէյ եւ ընթրիք: Կոմէնտանտը արտաքուստ բաւական քաղաքավարի եւ սիրալիր մի բերիտասարդ, հրաւիրում է ինձ քնել»:

Էջ 15.

«Կոմէնտանտը հեռաձայնով խօսում էր միսիայի հետ: Վերջին խօսքը զոր ես լսեցի սենեակ մանեղուց, հետեւեալն էր.

«Այո, այո, ոչ աւելի ուշ քան առաւօտեան ժամը 5ին»

Եւ Բաշխին այս խօսքերէն հետեւցնելով որ ժամը 5ին պիտի գնդակահարեն զինքը, ամբողջ գիշերը մղձաւանջներու մէջ կ'անցնէ, ինչ որ կը նկարագրէ էջ 15-21, երբ ժամը 7ին այլևս վստահ որ կ'ապրի, կը գրէ.

«Որքան ուժեղ էին ցնցումնալից ապրումները իրական կարճեցեալ մահուանից փրկուած լինելու վայրկեանին»:

«Նման հոգեբանական դրութիւն կեանքումս առաջին անգամ էի ապրում»:

Էջ 21

Դեկտ. 3.— Բաշխին առտուն կը գրէ նամակ Աշոտ Յովհաննիսեանին.

«Յարգելի ընկեր Աշոտ»

Էջ 22

«Գրեցի իմ անմեղ նամակը այն ժամանակ, երբ զրտնում էի զգացումների եւ տրամադրութիւնների արտաստփոր, սո՛հաւասարակշիռ վայրկեանին»:

Էջ 23.

Դեկտ. 3.— «Ժամը արդէն ութից անցել էր: Ես վեր էի կացել անկողնիցս, լուսցուել եւ պատուհանի մօտ կանգնած դիտում էի անցողաբձ անողներին: Անցորդ ծանօթներ

կանգնում էին ու ողջունում էին: Հետզհետէ փողոցի զանազան մասերում եւ պատուհանիս տակ խմբւում են ընկերներս, ծանօթներս, բազմաթիւ ուրիշ մարդիկ եւ ձեռքով զանազան նշաններ անում:

«Ես կոմէնտանտից թոյլտուութիւն խնդրեցի եւ ընկերներիցս մի քանիսը ներս հրաւիրելով տեսնեցի նրանց հետ: Ինձ հաղորդում են հետեւեալը.—

«Բանտարկութեան լուրը առնելուն պէս Դաւիթ Անանունը, Պետրոս Զաքարեանը եւ Ստեփան Զօրեանը անմիջապէս բողոքելով դիմում են Դրօին եւ Սիլինին: Բանից երեւում է որ բանտարկութեան հրամանը տրուած է եղել բացառապէս Խորհ. Միսիայից՝ Աշոտ Յովհաննիսեանի թիւադրանքով, որ հիմնաւորած է իր քայլը.—

«Այդպիսի մի հակառակորդին մենք պէտք է չէզոքացնենք դեռ մեր իշխանութեան մուտքի նախօրեակին: Անշուշտ նրա կեանքին չի սպառնայ ոչ մի վտանգ: Նա կը մնայ միայն բանտարկուած վիճակի մէջ»:

Էջ 23, 24.

Դեկտ. 3.— «Ես նստած կոմէնտանտի սենեակում, թերթում էի բօլշեւիկեան գրականութիւն: Արդէն ժամը 11ն էր, երբ լսեցի միջանցքում մի ծանօթ ձայն:

«Ահա ձեզ մի նոր ընկեր, մինակութիւնից չէք ձանձրանար, ժպիտը դէմքին դարձաւ ինձ կոմէնտանտը եւ առաջնորդեց ինձ, մօտ բժիշկ Յովհաննէս (Օվի) Տէր Միքայէլեանի (խնամատարութեան) նախարարի օգնական»:

(1) Խնամատարութեան նախարարութեան պահեստներից մեծ քանակով շաքարաւազ, խտացրած կաթ, եւ այլ պարէններ էին բաց թողել մի քանի առեւտրականների, պայմանաւ որ սրանք տւածի փոխարէն հացահատիկներ հայթայթէին: Պետական գոյքը բաց էր թողնուած շատ աննպաստ պայմաններով, ուղղակի խաբուած գներով, ուստի դեռ նախկին կառավարութիւնը պատասխանատուութեան էր ենթարկեր առեւտրականներին, իսկ ինքը նախարարը Բժ. Ա. Բաբալեանը, գերի էր ինկնում զարսում տաճիկների ձեռքը, ինչպէս յետոյ պարզոււմ է. իսկապէս այդ գործի համար Լեգրանի միսիան բանտարկում է նախարարի օգնական Տէր Միքայէլեանին»:

Էջ 28

Դեկտ. 3.— «Այդ օրը յաճախ այցելուներ եկան թէ Օվու եւ թէ ինձ մօտ, բերելով իրանց հետ զանազան ուտելիքներ, ճիշտ ասած, մենք չէինք զգում մեզ բանտում: Կէսօրից յետոյ եկել էր իմ մօտ իմ ընկերներից մէկը. իրաւաբան Տ. Տրդատեանը: Մենք վիճեցինք կօմենտանտի հետ զանազան հարցերի շուրջ, բօլշեւիզմի, սօցիալիզմի, բոլշեւիկների վարած քաղաքականութեան, արեւմտեան Եւրոպայի ականաւոր մարքսիստների եւ կազմակերպուած պրօլետարիատի բռնած բացասական դիրքի մասին եւն:»
 էջ 30.

«Այդ ամբողջ երեկոն անցրինք ընթերցանութեամբ: Ստացել էինք դրսից առատ ուտելիք եւ անկողիններ: Բուն մտանք ժամը 11ին եւ այդ դիշեր հանգստացանք առանց ոեւէ միջադէպի»:
 էջ 31.

Դեկտ. 4.— «Ժամը 9ին, առաւօտեան, ինքը քաղաքային պարէտը, նախկին ծանօթ սպաններից մէկը՝ Գնդապետ Մուսայէլեան, գալիս է, օտոմոբիլով մեզ տեղափոխում իր շէնքը:

«Բարեբախտաբար այդ տեղ եւս ունեցանք այցելուներ ոչ պակաս թիւով»:
 էջ 32.

«Մենք տեղաւորեցինք մեր նոր սենեակում եւ շարունակեցինք ընթերցումը: Փոքր անցած մտաւ մեզ մօտ նոր կոմիսարը՝ Պ. Շահումեանը, ապա դառնալով ինձ ասաց հետեւեալը.—

«Ձեզ համար շատերը դիմում են միսիային և խընդրում են ազատել ձեզ: Միսիան իմ միջոցով դիմում է ձեզ եւ խնդրում է պատասխանել հետեւեալ երկու հարցերին.

1. - Ինչպէ՞ս է արդեօք ձեր վերաբերումը դէպի Հայաստանի սօվետականացումը կամ խորհրդային դառնալու փաստը:

2. - Կը ցանկանա՞ք արդեօք գործել խորհրդային Հայաստանում»:

«Ես խոստանում եմ պատասխանել, եւ իրաւ նոյն կօմիսարի միջոցով ուղարկում եմ իմ պատասխանը»:

«Յաջորդ օրը Դեկտ. 5ին, մեզ տեղափոխում են նոր շէնք, տեղաւորում են դահլիճի մէջ սենեակում մի քանի պատուհաններով, բայց շատ ցուրտ. միակ մխիթարութիւնը արեգակի ճառագայթներն էին, որ ուղիղ նայում էին մեր պատուհաններին եւ փոքր ինչ ջերմացնում մեզ: Փայտ երբեմն տալիս էին, երբեմն ոչ, նայած ինչ կարգի դէնտրներ էին մեզ մօտ պահակ կանգնում: Հերթի կանդնող պահակի բոլոր գինտրները հայեր էին, որոնք խիստ սահաւ բացառութեամբ, շատ լաւ տղերք էին. ընդառաջում էին մեզ ինչ բանում կարող էին, և կող այցելուներին բաց էին թողնում առանց զգալի դժուարութիւնների. իսկ մենք առատօրէն ստացած մեր ուտելիքներից բաժին էինք հասցնում նրանց ըստ հարկին: Օվու համար նարտի էին բերել դրսից, այնպէս որ մենք բացի կարդալուց ունէլինք նաեւ ուրիշ զբաղմունք»:
 էջ 39

«Այդ օրը (Դեկտ. 5) բերան մեզ մօտ սպայ Շահխաթունին, Երեւանի նախկին պարէտ եւ մեր յայտնի դերասան Շահխաթունեանի եղբայրը:

«Նա տարիներով ծառայել է բօլշեւիկների մօտ Ռուսաստանի զանազան մասերում, որպէս նախկին գօրքի սպայ և ամիսներ առաջ մի հրաշքով ազատուել, ընկել էր Հայաստան: Այժմ նորից բռնել էին ինչ ինչ կասկածների հիման վրայ: Երեք օրէն յետոյ նրան տեղափոխեցին Բագու, այնտեղ քննելու համար նրա գործը»:
 էջ 40

«Յաջորդ օրը (Դեկ. 6) բերին մեզ մօտ երկու օտարներ եւ մի անգլիացի գնդապետի, որ վերջին երկու երեք ամիսներու ընթացքում մտել էր հայկական բանակը ծառայելու, եւ մի տաճիկ սպայի, որին գերի էր վերցրել խմբապետ Սեպուհը տաճիկական պատերազմի վերջին ընդհանրումների ժամանակ, Ղարաքիլիսայի ուղղութեամբ»:
 էջ 40

«Արդէն դեկտ. 10ն էր, ուրբաթ օրը»:
 «է՛հ, Օվի, քեզ հաւանօրէն շուտով բաց կը թողնեն, չէ՞ որ ընկերներիդ աշխատում են եւ՞քեզ շարունակ յուսադրում: Չէնց այն հանգամանքը, որ դաշնակցականներից — քեզնից շատ աւելի պատասխանատու գործիչներից — մին-

չեւ այժմ ոչ ոքի չեն բռնել, ապացուցում է, որ քեզ բռնել են ոչ թէ քաղաքական նկատառումներով, այլ այն անիծ-
ւած գործի համար: Փաստօրէն, ինչպէս տեսնում ես, քա-
ղաքական հողի վրայ բանտարկել են մինչեւ այժմ միայն
եւ բացառապէս ինձ»: էջ 48.

«Մեզ երեքիս (Օվին, անգլիացիին եւ Բաշխին) տեղա-
փոխում են չորրորդ բանտավայրը. սա արդէն հասարակ
բանտավայր չէ, այլ իսկական բանտ: Բարեբախտաբար
այդ տեղի ծառայողները, բանտապետը, հսկիչները, պա-
հակի զինւորները բոլորը տակաւին մեր հանրապետու-
թեան նախկին պաշտօնեաներն էին եւ բոլշեւիկների հետ
ոչ մի կապ չունեցած, շատ քաղաքավարի են վերաբերում
մեզ հետ: Ես եւ Օվին, մանաւանդ ես, բաղդաւոր էինք ու-
տելիքների կողմից: Այնքան առատ էինք ստանում, որ բա-
ժին էինք հասցնում եւ անգլիացիին եւ մեզ ծառայող բան-
տարկեալին»: էջ 51

Դեկտ. 11. — «Յաջորդ օրը դեկ. 11ին, հակառակ մեր
սպասածի, գալիս են այցելուներ թէ ինձ եւ թէ Օվիւ մօտ.
Ինձ այցելողներից Տիկ. Սիրանը (իմ ընկեր Մելիք Յով-
սէփեանի կինը) հաղորդում է ուրախ-ուրախ որ իր հօր-
եղբորորդի Սիրօժան (Սարգիս Բաղդատեան, յայտնի բոլ-
շեւիկներից մէկը, որ կարճ ժամանակով մնում է Հայաստա-
նում, որպէս արդարադատութեան կոմիսար) եկել է, եւ ի-
մանալով իմ բանտարկութեան մասին, խոստանում է ա-
մէն կերպ աշխատելու ինձ ազատելու համար»: էջ 51

«Այցելուները հաղորդում են նաեւ, որ Ղարաքիլիսէի
մօտերը բռնւած խումբը բերել են արդէն եւ տեղաւորել
առ այժմ պարլամենտի շէնքում: Այդ խումբին մէջ կային
նախկին կառավարութեան անդամներ Համօ Օհանջանեա-
նը, Արտաշէս Զիլինգարեանը, Բժ. Յ. Տէր Դաւիթեանը,
Վարշամեանը, Վ. Նաւասարդեանը, Բժ. Մելիքեանը, Երե-
ւանի քաղաքազուխ Ա. Տէր Աստուածատրեանը եւ այլն,
մօտ 15 հոգի: Նրանց բոլորն էլ հայ գիւղերից մէկի մօտ-
մի քանի միլիցիօներներ, ընդամէնը չորս վերստ մնացած
մինչեւ վրացական սահմանը ձերբակալել էին»:

«Դեկտ. 13ին դրսից հաղորդել էին ինձ, որ այսօր-
վաղը արձակելու են, որ Բաղդադեանը եռանգով աշխատում
է ինձ համար»: էջ 56-57.

«Դեկտ. 15ի երեկոյեան ազատում են Բժ. Օվի Տէր
Միքայէլեանին, կանխօրէն վեցնելով Զեկայում նրանից
ստորագրութիւն, որ նա պարտաւորւում է մնալ Երեւանում
եւ հարկ եղած դէպքում ներկայանալ»: էջ 57.

«Ես եւ անգլիացիին մնացինք մինակ: Փամանակը
անցնում էր տաղտկալի և սպանիչ դանդաղութեամբ: Անգ-
լիացիին անհետաքրքիր էր իբրեւ զրուցընկեր: Ընթերցա-
նելի գրքերս արդէն վերջացել էին. սպասում էի դրսից
նոր գրքերի: Բանտում եղած սակաւաթիւ բանտարկեալ-
ներից (հին իշխանութեան օրով) ոչ ոք չկար, որ կարողա-
նայի մի քանի բոլոր զրուցել հետը, դրանք դասալիք գիւ-
ւորներ էին եւ մի քանի քրէական յանցապարտներ»: էջ 57.

«Յաջորդ օրը, հինգշաբթի դեկտ. 16ին, այցելում է
մեր բանտը (ինչպէս եւ կենտրոնական բերդը, ուր տեղա-
փոխել էին ձերբակալուած դաշնակցականների խումբը)
նոր կոմիսարը: Ման գալով բանտի զանազան մասերը,
վերջում գալիս են մեր կամերը. նրա հետ էր իր օգնակա-
նը Գրիգոր Զուբարեանը (սօց. յեղափ. բայց կանգնած
խորհրդային իշխանութեան տեսակէտի վրայ, իբրեւ այդ-
պիսին. նշանակուելով կոմիսարի օգնական): էջ 58.

«Բայց թողնենք այդ — փոխեցի ես խօսակցութեան
նիւթը — ասա. խնդրեմ, ինչպիսի քաղաքական վարքագիծ
էք մշակել Հայաստանի համար: Գոհունակութեամբ պիտի
չեշտեմ որ մինչեւ այժմ ձերոնց վարած քաղաքականու-
թիւնը բաւական ազատ է եղել ձեր աշխարհում ընդունւած
սովորական բռնութիւններից»: էջ 62.

«Ապա նա աւելացրեց, որ ինքը շատ է աշխատում ա-
զատել բանտից ինձ, վահան նաւասարդեանին, ապա, եթէ
յաջողի, Համօ Օհանջանեանին եւ Բժ. Դաւիթեանին»: էջ 62.

«Միև օրը, դեկտ. 17ին, ուրբաթ երեկոյեան ազատում եմ նաեւ ես, երկու շաբաթ բանտ նստելուց յետոյ:

«Բարեկամներս, Միլիք - Յովսէփեանները, պատմում են, որ շատ աղմկալից է եղել Յեղիօմի այն նիստը, ուր վերջնականապէս պիտի լուծէր իմ հարցը: Հակառակորդներս, մանաւանդ դրանց մէջ մի երկուսը, որպէս անձնական թշնամիներ, ամէն կերպ յամառում էին եւ չէին համաձայնում դրական քուէ տալ երբ Բաղդատեանը սպառնում է, որ հակառակ դէպքում միայն ինքը իր պատասխանատուութեամբ բաց կը թողնէ ինձ. աւամայից համաձայնում են միւսները եւ դրական լուծում տալիս իմ հարցին»:

էջ, 63.

Դեկտ. 18.— Միև օրը դուրս եկայ քաղաք: Փողոցով անցնել չէր լինում, ամէն կողմից թափում էին վրաս զւարթ դէմքերով, թօթւում ձեռքս եւ բարձր, տեմոնստրատիւ աճող կոշտ, «Շնորհաւորում ենք, կեցցէ՛, բրաւ Իշխանեան, յաղթութիւնը ձեր կողմն է, հերոսացաք եւ առջն, եւ այլն: Ես սարսափելի ճնշում էի այդ ցոյցերից եւ աշխատում էի խուսափել բանուկ փողոցներով երթեւեկելուց»:

էջ, 64

«Մէկը միւսը միամտաբար հարցնում էին ինձ, թէ ո՞ր են հապա բօլշեւիկեան այն սարսափները որոնց մասին այնքան խօսում են, ոչինչ չտեսանք»:

էջ 65

«Բայց ահա չորս օր անցնելուց յետոյ (դեկտ. 22) ամենահաւաստի աղբիւրից հաւաստում են ինձ հետեւեալը. Բօլշեւիկեան կուսակցութեան կենտրոնական կօմիտէի նիստում երիտասարդ անդամները (Երեւանի աշակերտներից ընտրւած) բողոքում են Յեղիօմի մեղի, թոյլ եւ անվճարական քաղաքականութեան դէմ, փաստ բերելով, օրինակ, իմ այնքան շուտ ազատութիւնը բանտից եւ Յեղիօմի մեղով բերաբերմունքը դէպի բանտարկւած դաշնակցականները»:

էջ 66.

Ահա նաեւ Բաշխի Իշխանեանի վկայութիւնը դեկտ. 25ն մինչեւ 22 այն պատկերի մասին, որ իբր ՊԱՏՃԱՌ «Փրկութեան Կօմիտէին» ծնունդ տուողները գնահատած

են աւելի անտանելի քան Դեազիմ Գարաբէքիւրի մահացուներկայութիւնը Ալեքսանդրապօլի մէջ եւ իբր շեճՅԻԱՆՔ կեանքի կոչած են ՉՈՒՏ ԱՊՍՏԱՄԲԱԿԱՆ ԱՅԴ ՄԱՐՄԻՆԸ:

«1920 թ. Դեկտ. 20ի մօտքերը — այսինքն Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամէնը 15-18 օր ետքը — արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր եւ գործի վրայ Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինը — Փրկութեան Կօմիտէն»:

«Գործի անցնելով, Հայրենիքի Փրկութեան Կօմիտէն իր ՉՈՒՏ ապստամբական աշխատանքները բաժանում է երկու մասի — կազմակերպումը ժողովուրդի եւ կազմակերպումը գործի»:

«Ամբողջ ապստամբական գործի ղեկավարութիւնը իրեն վերապահելով, գործի կազմակերպման համար իրեն կից, ստեղծում է մէկ յատուկ յանձնաժողով, զինւորական մարմին անունով: Իսկ ժողովրդական զանգւածների կազմակերպման գործը, ինքը Փրկութեան կօմիտէն է վարում անմիջականօրէն»:

ԻՐԱՋԵԿ

Հայրենիք օրաթերթ Թիւ 5717

20 փետր. 1931

Խորհրդածենք:

է.

Խատիսեանի պատմութենէն դուրս կուգան քանի մը կէտեր :

ա) — Որ Հայաստանի ժողովուրդը ճնշուած հոգեբանութեամբ ընդունեց բոլշեւիկները :

Ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ : Նոր դէմքեր, նոր իշխանաւորներ, իրենց անձանօթ մարդիկ, ոուս զինուորներ և անստոյգ գոյավիճակ նորեկներէ իրենց սպասելիքներու տեսակէտէ և այլն :

Այս բոլորը այնքան բնական էր, մանաւանդ հայ ժողովուրդին համար, որքան հասկնալի այն հարկադրանքը՝ որ կը բղխէր թուրքի սարսափէն, իշխանութիւնը զիջելու համար :

բ) — Որ նախկին նախարարներու և խորհրդարանի անդամներու մէկ մասը (*) — Համօ Օհանջանեան, Ա. Զիլինգարեան (Ռ. Դարբինեան), Վ. Բաբայեան, Բժ. Յ. Տէր-Դաւթեան, Գ. Վարշամեան, Վ. Նաւասարդեան և ուրիշներ — լեռներու ճամբաներով Վրաստան անցնելու ատեն ճանապարհին կը ձերբակալուին ու Երեւան կը բերուին բանտ, դատավարութեան համար :

Որքան ալ արիւնարբու ճիւղներ ընդունինք հայ բոլշեւիկները, խումբ մը փախստականներու փախուստի ճամբային վրայ ձերբակալուելով Երեւան բերուիլը, բանտարկուիլն ու դատէ ալ անցնելը չենք կրնար անոնց ճիւղութեան հաշուոյն արձանագրել : Որովհետեւ ուէ նոր իշխանութիւն պիտի ընէր նոյն բանը :

(*) Նախկին նախարարներու եւ խորհրդարանի անդամներու մաս մըն ալ յաջողեց իր նման ճամբաներով անցնիլ Վրաստան եւ յետոյ Պոլիս, ինչպէս Սարգիս Արարատեան, Կէորգ Ղազարեան, Արշակ Զամալեան :

«Բօլշեւիկեան խոստումներից չկատարուեց եւ ոչ մի բան» :

Ս. Վ. ՐԱՅԵԱՆ

«Հայաստանի Հանրապետութիւն»

Այս մասնակի դէպքը ունէ դատարան չէր կրնար համարել նաեւ խոստամադրութիւն:

Մանաւանդ որ բանտարկեալներէն մէկը՝ Վ. Նաւասարդեան, շուտով արձակուեցաւ բանտէն ու յաջողեցաւ հեռանալ նոյն վրաստանի վրայով դէպի Պոլիս:

Իսկ եթէ բնաւ հաւատ չընծայենք անգամ կասեանի խօսքերուն, թէ անոնց — ըստ Խատիսեանի, բացառութեամբ երկուքէն — մահուան վտանգ չկայ, մնացածներու մինչեւ Փետր. 18-ի բանտարկուած մնալը կը հաստատէ միայն Վրացեանի խոստովանութիւնը, թէ «պատանդ» կը պահուէին, քանի որ առաջին օրէն իսկ բոլշեակները տեղեակ էին «դաւադրութեան» մասին:

Եթէ նոյն իսկ ընդունինք անգամ թէ բոլշեակները անօրինակ խաբբեաներ են, «պատանդ»-ի հարցին մէջ անոնք ունին իրենց հետ օրէնքի ու տրամաբանութեան հաւանութիւնը:

զ) Դաշնակցական նախարարներէն բաց (ընդգրծումը իրն է) կ'ապրէին միայն Ս. Վրացեան, Յ. Քաջագնոունի, Ալ. Խատիսեան, Ս. Տիգրանեան, Ա. Գիւլխանդանեան:

Նախկին նախարարներէ և Խորհրդարանի անդամներէն մաս մը կազմած է «ձախ-դաշնակցական» խմբակ: Մաս մըն ալ մտած է կոմունիստական կուսակցութեան մէջ:

Կը նշանակէ կային դաշնակցականներ՝ որոնք այս կամ այն ձեւով մինչեւ Դեկտ. 16 (Խատիսեանի Երեւանէն մեկնելու օրը) «դաշնակցական» ապստամբական Պատ. Մարմնի կեանքի կոչուելէն 4 օր առաջ Դեկտ. 20, որ կ'ապրէին դեռ յարգուելով Երեւանի համաձայնագրի տրամադրութիւնը: Իսկ ոմանք, ամենէն պատասխանատուներէն, կ'ապրէին բացէ ի բաց, փողոցներու մէջ ազատօրէն երեւնալով:

Եւ ամէն բանէ աւելի յատկանշական է Ա. Գիւլխանդանեանի Երեւանէն մեկնումը, բոլշեակ կառավարութեան գիտութեամբ, անոր որոշումով ու միջոցներով, ինչ որ «ոեւէ սրբութիւն ու բարոյական չ'ունեցող» բոլշեակներու դէմ արձակուած մեղադրանքները չի հաստատեր:

Ճիշդ է, որ Ա. Գիւլխանդանեան դուրս կը հանուէր Հայաստանէն իբր անբաղձալի: Բայց եթէ հայ բոլշեակները իսկապէս են այն ինչ որ ոմանց կողմէ կը ներկայացուին, ոեւէ դատարան չկար որ անոնք արգելէր վարուելու բոլորովին այլ կերպ:

Որովհետեւ Ա. Գիւլխանդանեան ո՛չ միայն Բիւրօյի անդամ էր, այլ 1929 ի Մայիսեան շարժումներ ճնշող կառավարութեան մէկ նախարարը, այսինքն, ի պաշտօնէ, առաջին պատասխանատուներէն մէկը բոլշեակնայի շարժումը ճնշելու ընթացքին թափուած արիւնին: (*)

Այս բանը անծանօթ չէր Երեւան եկող հայ բոլշեակներուն, որոնք էին դեռ եօթն ամիս առաջ Մայիսեան ապստամբութիւնը ստեղծողները, Ալեքսանդրապօլը գրաւողները եւ ճնշուել էին արիւնի մէջ:

Թող չըսուի, ինչպիսիւ համար նոր ծիծաղելիութիւն մը եւ չաւելցնելու համար նոր փաստ մըն ալ, թէ ուրեմն ճիշդ չեն բոլշեակներու անբարոյութեան մասին հանապազօրեայ կրկնութիւնները: Որովհետեւ ո՛չ բոլշեակ եւ ոչ ալ շատ մեծ անբարոյական ըլլալու պէտք կայ անտեսելու օրինականօրէն, իրաւագուրկ պատուիրակութեան անդամի հանգամանքը մէկի մը, որ ի պաշտօնէ և կուսակցական դիրքով պատասխանատու է եղած թափուած բոլշեակ արիւնի:

(*) Մայիսեան ապստամբութիւնը ճնշելու ընթացքին սպանուեցան յայտնի բոլշեակներէն Մուսայիւեան, Ստեփան Ալլահիվերտեան եւ Բագրատ Դարբինեան:

Ահա այս խտացուած պատկերը, քանի մը կէտե-
րու մէջ, մինչեւ 1920 Դեկ. 20 - այն օրը որ Խատիսեան
կը հասնի թիֆլիս - հակիրճ խորհրդածութիւններով, որ
սակայն, ցոյց չի տար, ո՛չ ալ կրնայ մեզ համոզել, թէ
մինչեւ 1920 Դեկտ. 20 (18 օրուայ ընթացքին) պատա-
հեցան իսկապէս այնպիսի բաներ՝ որոնք Հայաստանի
հայութեան մոռցնել տային Ալեքսանդրապօլ նստած, իր
Ֆիզիքական գոյութիւնը եաթաղաններէ կախած թուր-
քը եւ հայ ժողովուրդը ինքնաբուխ մղումով, «տարե-
րային» ժայթքեցնիէն «թուրքէն ալ աւելի վատ հայ
բօլշեակին» դէմ:

Իսկ Բաշխիի վկայութիւններէն դուրս կուգայ, որ
ա - Ինք կը ձերբակալուի դեռ Յեղկօմը չհասած,
իբր քաղաքական հակառակորդ, չէզոքացուելու համար,
բայց Դեկտ. 17 ին ազատ կ'արձակուի:

բ - Նոյն օրը Քաջագնունին քննութեան կ'ենթար-
կուի եւ նոյնպէս ազատ կը ձգուի կէս ժամ յետոյ:

գ - Դեկտ. 3 ին կը ձերբակալուի բժիշկ Օվի Միքա-
յէլեանը, խնամատարական նախարարի օգնականը, բայց
գեղծումներու հիմքով եւ ոչ թէ իբր զաշնակցական: Ան
ալ ազատ կ'արձակուի Դեկտ. 15 ին:

դ - Դեկտ. 5 ին կը ձերբակալուի սպայ Շահխա-
թունեանը, իբր Երեւան ապաստանած փախստական
բօլշեակ եւ կը դրկուի Բագու:

ե - Դեկտ. 6 ին կը ձերբակալուի անգլիացի գըն-
դապետ մը, թուրք գերի սպայ մը եւ ուրիշ օտարա-
կան մը:

զ - Համօ Օհանջանեանի խումբը ձերբակալուած
վրացական սահմանին վրայ, ծպտուած փախելու, ատեն
եւ բերուած Երեւան:

Ահա այն վկայութիւնները, որ երկու կատարի
հակաբօլշեակ, ամենալայն ազատութեան մէջ, կուտան

1920 Դեկտ 2 էն մինչեւ Դեկտ. 20 ի ժամանակամիջոցին
թէ Երեւանի եւ թէ բանտի մասին:

Այս վկայութիւններուն մէջ կա՞ն այնպիսի տը-
եալներ, որոնք արդարացնէին «զուտ ապստամբական»
«փրկութեան կօմիտէ» ի ծնունդը:

Ահա հարցը:

Մինչեւ Խատիսեանի մեկնումը Վրացեան, Քաջագ-
նունի եւ պատասխանատու շատ մը զաշնակցականներ
Երեւանի մէջ ազատ կը պտտէին:

Յայտնի սօցեալ դէմոկրատներ, Դաւիթ Անանուն եւ
ուրիշներ յանուն իրենց կուսակցութեան դիմում կը կա-
տարեն Չեկայի մօտ:

Օհանջանեանի խումբէն Վահան Նաւասարդեան
ազատ կ'արձակուի եւ կը հեռանայ Երեւանէն. վերջապէս՝
Բաշխիի բառերով՝ «քաղաքական գետնի վրայ բանտար-
կել են մինչեւ այժմ միայն եւ բացառապէս ինք», «բան-
տապետը, հսկիչները, պահակի զինուորները բոլորը տա-
կաւին մեր հանրապետութեան նախկին պաշտօնեաներն
էին»: Իսկ բանտէն ելլելուն, «մէկը միւսին հարցում էին
թէ ո՞ւր են հապա բօլշեակեան այն սարսափները, որոնց
մասին այնքան խօսում են, մինչեւ այժմ ոչինչ չտե-
սանք»:

Մինչեւ Դեկտ. 20, «փրկութեան կօմիտէ» ի կեանքի
կոչուելը, անոնք չեն պատմեր մեզ ո՛չ սպաներու ո՛չ Դիօի,
ո՛չ Նազարբէգեանի եւ ուրիշներու աքսորներու մասին,
ո՛չ բանտային սարսափներու եւ ո՛չ ալ գնդակահարու-
թիւններու մասին:

Միակ բացառութիւնը, որ երկու վկաներն ալ կը յի-
շատակեն, այդ Օհանջանեանի խումբին բանտարկուած
ըլլալու փաստն է, իբր քաղաքական բանտարկութիւն,
որ կարելի պիտի ըլլար համարել իբր Երեւանի համա-
ձայնութեան դրժում. եթէ անոնց ձերբակալութիւնը
տեղի ունեցած չըլլար իբր ծպտուած փախստականներ
սահմանը անցնելու պահուն, միլիցիօնէրներու կողմէ:

Այս իսկ պարագաներու տակ, անոնցմէ մէկին Վահան Նաւասարդեանի ազատ արձակումը պիտի ժխտէր ուէ իրաւունք ապստամբական մարմին մը կեանքի կոչելու:

Ուրեմն, համաձայնագրի այն գլխաւոր հիմքը, որու վրայ կանգնած է փետրուարեան ապստամբութեան շէնքն ու զայն կերտող «փրկութեան կօմիտէն», մինչեւ Դեկտ. 20, դրժուած չէ եղեր նոր իշխանութեան կողմէ, ըստ Խատիսեանի եւ Իշխանեանի վկայութեան:

Նոյնպէս, մինչեւ Դեկտ. 20 «հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկում պատասխանատուութեան այն գործերի համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչեւ Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան յայտարարումը»: (յօդ. 4)

Միւս կողմէ մինչդեռ համաձայնագիրը կը տրամադրէր «Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կեղրոնացնելու զինուորական ուժեր » և կարմիր բանակայիններ հետզհետէ կը մտնէին Երեւան, «փրկութեան կօմիտէն» կ'որոշէ ապստամբիլ որքան կարելի է շուտ կարենալ «հաշուի նստիլ նրանց հետ քանի նրանք թոյլ են»:

Իսկ հողային հարցը բնականաբար կրնար կարգադրուիլ միայն Մօսկուայի կօնֆէրանսով, որմէ այնքան կը սարսափէր թուրքը եւ անոր սարսափը փարատեց «փրկութեան կօմիտէն»ի նախագահը, յայտարարելով որ ինք գոհ է Ալեքսանդրապօլի դաշնագրով եւ Մօսկուան իրաւունք չունի միջամտելու հայ-թրքական հարցին, բառ առ բառ այն ինչ որ Քեազիմ Գարաբէքիր ըսած էր դաշնագրի ստորագրութեան ատեն, «կտրականապէս» մերժելով Մօսկուայի միջամտութիւնը:

Այս փաստերը չեն հաստատեր Վրացեանի այն բառերը, թէ «բօլշեւիկեան խոստումներից չկատարուեց և ոչ մի բան», գէթ մինչեւ Դեկտ. 20:

Բաց ի այն հոգեվիճակէն, որի մէջ կ'ապրէր հայ ժողովուրդը, բաց ի անորոշութեան անդոհանքէն, բաց ի նոր ու իրեն անծանօթ դէմքերու առթած բնական անսիրելութենէն և բաց ի դուրսէն եկողները տեղաւորելու համար անհրաժեշտ — եթէ կ'ուզէք, նոյն իսկ կոպիտ ու վրդովեցուցիչ — բնակարանային սեղմումներէն, ըսենք գրաւումներէն, Խատիսեան և Իշխանեան չեն տար աւելի բան:

Իսկ այդ բոլորը իրաւունք չէին տար ու է հայրենասէրի, մանաւանդ ըստ համաձայնութեան մը, իբր միակ միջոց ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը փրկելու, խաղաղօրէն իշխանութիւնը փոխանցող վարչապետի մը, 18 օր յետոյ, կեանքի կոչելու «զուտ ապրտամբական» «Փրկութեան կօմիտէն», ինչ որ հիմնապէս և ամբողջապէս դրժումն էր այդ համաձայնագրին:

Անժխտելի վկայութիւններու լոյսին տակ համաձայնագրի դրժումը կը սկսի «Փրկութեան կօմիտէն» «Փրկութեան կօմիտէն»ով: Եւ Դեկտ. 20-էն յետոյ կատարուած դէպքերու պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ այդ «զուտ ապստամբական» մարմին վրայ:

Կը կրկնենք. Օհանջանեանի խումբին նոյն իսկ իբր քաղաքական բանտարկեալի հանգամանքը դեռ բաւարար պատճառ չէր հետագայ դէպքերու պատճառ «ապրտամբական» մարմին մը կեանքի կոչելու, մանաւանդ այն օրերուն, երբ թուրքը արիւնոտ աչքերով նստած էր Ալեքսանդրապօլի մէջ: Իսկ հայ ժողովուրդը, որ միշտ աւելի լաւ ճանչցած է թուրքը քան թուրքին անծանօթ իր դեկավարները, զիտէր աւելի ճիշդ գնահատել վայրկեանը: Որովհետեւ հայ ժողովուրդը իր բնագրով շատ աւելի իմաստուն է քան իր առաջնորդները իրենց ուղեղներով:

Ուրեմն, կը հետեւի, որ կային ուրիշ շարժառիթներ, գուցէ շատերը դեռ մոռցած ու գաղտնի, և ճիշդ չէ թէ ժողովուրդը ինքնաբուղիս ու տարերային մղումով ստեղծեց փետրուաբեան ապստամբութիւնը, որովհետեւ նոր իշխանութիւնը դրժեց Երեւանի համաձայնագիրը:

Այդ շարժառիթներէ շատերը կը յուսանք դուրս կուգան այս հատորի կառուցուածքէն:

Մինչ այդ, սակայն, ընդգծենք, թէ Երեւանի «չյարգուած» համաձայնագրին դէմ արիւնալի ապստամբութիւն մըն ալ չէր պահանջեր աւելին քան Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը: Իսկ այդ դաշնագրի և համաձայնագրի զուգակշիռը պիտի կշռէ նաեւ ուղեղը բոլոր անոնց որ հայ ժողովուրդի, քաղաքական ճակատագրին և ֆիզիքական գոյութեան հետ գիտեն այնքան թեթեւութեամբ խաղալ:

«Փրկութեան կօմիտէն» Գեկտեմբերի վերջերին պաշտօնապէս անցնում է գործի գլուխ: Իրեն առաջնորդող ընդունում է երկու ինքնական պայման. ա. - որ ապստամբութիւնը պիտի լինի ընդհանուր եւ միաժամանակ. բ. - ապստամբութիւնը պիտի տեղի ունենայ ըստ կարելոյն մօտիկ ժամանակներում»:

ԻՐԱՋԵԿ

«Հալրենիք» օրաթերթ, Թիւ 5717.

20 - 21 փետր. 1931

«Երեւանում ցունուարի սկիզբներից սկսած կառավարական խստութիւնները քանի գնում այնքան աւելի ահռելի չափերի էր հասցնում բօլշեւիկեան ըէժիմի գործադրութիւնը»:

ԲԱՇԽԻ ԻՇԽԱՆԵԱՆ

«Երկու ասիս բօլշեւիկեան բանտում» էջ 119

Ը.

«Փրկութեան Կօմիտէ»ի գոյառութեան նախընթաց օրերու (Դեկտ. 2-Դեկտ. 20) մասին վկայութիւնները լսելէ յետոյ, շարունակենք խօսեցնել դարձեալ սկանա-տես վկայ Բաշխի Իշխանեանը, յետընթաց օրերու մասին, մինչեւ Փետր. 18ի ապստամբութիւնը:

Անհրաժեշտ է, սակայն, միշտ ի մտի ունենալ, ըստ Իրազեկի, Ս. Վրացեանի և Իշխանեանի վկայութիւն-ներուն մէջ, որ

ա.- Բոլշեւիկները առաջին իսկ օրերուն տեղեակ էին «Փրկութեան Կօմիտէ»ի գոյութեան և անոր «զուտ ապստամբական» ծրագրէն, շնորհիւ իրենց լրտեսական ցանցին:

բ.- Լեոնաճայաստանը միշտ ապստամբական վիճակի մէջ էր, ուր Նժդեհի կողքին գացած էր Ռուբէն փաշան, խմբապետ Մարտիրոսի հետ:

գ.- Փետրուարի սկիզբը Աթարբէզեանի վրայ փորձուած մահափորձը:

դ.- Բաշխեանին քանի մը օր միայն ընդունելէ յետոյ բոլշեւիկեան իշխանութիւնը, ապստամբած էր խմբապետ Մարտիրոսի ղեկավարութեամբ և Փետր. 15ին գերի բռնած էին 700 բոլշեւիկեան զինուորներ:

ե.- Քէշիշքէնտի մէջ ապստամբներու ձեռքով կը խողխողուին 180-ըդ գնդի առաջին բատալիօնի զինուոր-ները:

զ.- Փետր. 14ին արդէն կը սկսի շարժումը Երեւանը գրաւելու մտքով Բաշխեանի, էջմիածնի, Աշտարակի, Կոտայքի և այլ ուղղութիւններով:

«Փրկութեան Կօմիտէ»ն, ըստ ԻՐԱԶԵԿԻ վկայութեան, իր գոյութեան առաջին իսկ օրէն արդարա-

ցուցեր է իր գործունէութիւնը, թէեւ մինչեւ 1921 Յունուարի սկիզբները ապստամբութիւն մը ծագեցնելու չափով հիմքեր չի տար Իշխանեան, որ մինչեւ Յունուար 2 ազատօրէն կ'ապրի Երեւանի մէջ և երբ երկրորդ անգամ բանտ կ'առաջնորդուի (Յունուար 7) կը գրէ. «Ես ոչ մի ծանօթ դէմք չգտայ նրանց (բանտարկեալներու) մէջ»:

Այս տուեալներու լոյսին տակ ու է դատաւոր 1920 Դեկտ. 20էն յետոյ պատահած դէպքերը կրնայ արձանագրել միայն իբր ՀԵՏԵԻԱՆՔ պատճառի մը, որու անունն է «Փրկութեան կօմիտէ», մանաւանդ որ Խատիսեանի և Իշխանեանի նախընթաց վկայութիւնները չտուին այնպիսի փաստեր թէ՛ Երեւանի և թէ՛ բանտի կեանքի մասին, որ արդարացի էր «զուտ ապստամբական» մարմնի մը գոյառութիւնը:

Ահա կրկին Բաշխին վկայի աթոռին վրայ. —

«Եւ ահա Դեկտ. 23ին ստանում եմ հռչակաւոր «Ձեկայից» հրաւիրատումս հետեւեալ բովանդակութեամբ, «առաջարկում է ձեզ Դեկտ. 24ին, ժամը 10ին, առաւօտեան, ներկայանալ «Ձեկայի» նախագահին».

էջ 66

«Ձեկայի» նախագահ Այվազեանը յայտնում է ինձ հետեւեալը.

«Բարձր իշխանութիւնների վճռի համաձայն դուք պէտք է թողնէք Հայաստանի սահմանները և գնաք ուրիշ սովետական երկիրներ, օրինակ Բազու: Ե՞րբ կարող էք մեկնել»:

«Ես յայտնեցի նրան, որ իմ բաժանմունքի բազմաթիւ գործերը կօմիտարիատին յանձնելու համար բաւական ժամանակ է հարկաւոր, առնւազն մի շաբաթ»:

— «Ո՛չ, այդքան չեմ կարող, հինգ օրն էլ ձեզ բաւական է. մինչեւ Դեկտ. 29ը. այդ օրը ուղարկելու են Երեւանից Բազու հայ սպաներից մի խումբ. դուք կը մեկնէք նրանց հետ միասին»:

«Անաց այդ պարտնը, նշանակեց յիշեալ ամսաթիւը և վերցրեց ինձնից ստորագրութիւն պայմանաւորեալ օրը թողնելու Երեւանը»:

էջ 68

«Ես թողնում հեռանում եմ Այդ օրը հրաւիրում ենք մեր կուսակցութեան կենտ. կօմիտէի նիստը իմ անձուրի հարցը քննելու համար: Բոլորը գտնում են որ անկարելի է իմ Բազու գնալը, որ այնտեղ մահացու վտանգը խիստ մեծ է իմ դէմ»:

էջ 69.

«Որոշում է անմիջապէս ուղարկել Յեղկոմին մեր կենտր. կօմիտէի անունից հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Սորհրդային Հայաստանի

Յեղկոմին

«Հայաստանի Սօց. Դեմ. Բան. կուսակցութեան կենտ. կօմիտէն իր Դեկտ. 24ի նիստում քննութեան ենթարկելով ընկեր Բ. Իշխանեանին Բազու արքայութեան հարցը, որոշեց դիմել Յեղկոմիդ հետեւեալ յայտարարութեամբ.

«Մենք գտնում ենք ընկեր Բ. Իշխանեանին Բազու արքայութեան վճիռը չափազանց խիստ. ուստի խնդրում ենք փոխել այդ վճիռը և թողնել նրան Հայաստանի սահմաններում: Եթէ Յեղկոմիդ համար անհաճելի է ընկեր Իշխանեանի ներկայութիւնը մայրաքաղաքում, նա կարող է հեռանալ Հայաստանի մի որ և է խուլ անկիւն: Հակառակ դէպքում եթէ խորհրդային իշխանութիւնը շահագրգռուած է, որ ընկ. Իշխանեանը հեռանայ Հայաստանի սահմաններից առհասարակ, այն ժամանակ խնդրում ենք թոյլ տալ նրան իր կամքով հեռանալ արտասահման ուր ինքը կը ցանկանայ»:

(Ստորագրութիւն)

Դեկտեմբեր 24 1920

Հերթական նախագահ

Երեւան

ՏՐԴԱՏ ՏՐԴԱՏԵԱՆ

«Միաժամանակ կօմիտէն որոշում է, որ ես և Դ. Անանունը դիմենք անձամբ արտաքին գործերի կօմիտար Ա. Բէգլատեանին նոյն հարցի համար»:

էջ 69, 70,

«Բէգգատեանը համաձայնեց պաշտօնանել մեր կօմիտէի դիմումը՝ իմ աքսորի հարցը վերաքննութեան ենթարկելու իմաստով»:

Էջ 71.

Նոյն տեսակցութեան ընթացքին Բաշխին խիստ յարձակում կը գործէ բօլշեւիկներու վրայ, որու իբր պատասխան Բէգգատեանը կը դառնայ Անանունին.— «Տեսնում ես Դաւիթ—ասաց Բէգգատեանը—դեռ երէկ է ազատուել բանտից, էլի շարունակում է մեզ այդպէս հարեւել: Տօ՛, բաւական է—դարձաւ նա ղէպի ինձ ծիծաղելով—մի փոքր պապանձիր, էլի՛»:

— «Քանի բօլշեւիկով կայ, ես երբեք չեմ պապանձիր նկատեցի ես».

Էջ 72.

«Օրերը դալիս անցնում են, ահա արդէն Դեկտեմբերի 2)ն է, Բաղդատեանը դնում է օտոմորիլով. չափազանց յարմար առիթ է. գնա՛լ արդեօք նրա հետ թէ՛ սպասել նրանց Կենտր. Կօմիտէի վերջնական որոշման:

«Ես որոշեցի մնալ. ինչ ուզում է լինի»:

72 էջ, 73.

«Յունուարի 2ն էր (1921), երեկոյեան ժամը 6ը: Յանկարձ ներս մտան 3 հոգի՝ խուզարկու կոմիսարը եւ երկու ոռու պինդորներ. «Յայտնում եմ ձեզ որ դուք բանտարկւած էք «Չեկայի» օրդերով: »

Էջ, 73.

«Բաց արին երկաթէ մի դուռ եւ ձգեցին ինձ ներս: Ամէն կողմից մօտեցան բանտարկեալները իրանց նոր «ընկերոջ» ով լինելը իմանալու: Շատերը ճանաչում էին ինձ. բայց ես ոչ մի ծանօթ դէմք չգայ նրանց մէջ: Նրանք բոլորը դուրսն էին, երբ ինձ առաջին անգամ բռնել էին եւ այժմ էլ գիտէին, որ ես ազատուել էի. ուստի զարմացած հարցնում էին իմ նոր բանտարկութեան պատճառների մասին»:

Էջ, 74.

Բաշխին կը խորհրդածէ բանտին մէջ. — «Ինչո՞ւ ես չվարեցի ուրիշների նման: Վահան նաւասարդեանը բանտից ազատելուն պէս թագնեց ու դադտնի, ուրիշների հետ միասին հեռացաւ Երեւանից դէպի Վրաստան: Ինչո՞ւ չօգտեցի առիթից: »

Էջ 75

«Բայց ի՞նչ կը նշանակէ իմ այս նոր բանտարկութիւնը: Իմ սենեակը խուզարկող կոմիսարն ասաց որ մինչեւ հինգ օր (յուն. 7) ուղարկելու են հայ սպաների երկրորդ խումբը (*), հաւանօրէն ձեզ կ'ուղարկեն նրանց հետ»:

Էջ 75, 76.

«Ինձ կանչում են դրսից: Մօտենում դռան և գտնում եմ Արշալոյս Աստուածատրեանին, (Երեւանի քաղաքադըլուխ) եւ Ստեփան Խաչիկեանին (դաշնակցական հին գործիչներէից): Երկուսն էլ ճանապարհին բռնուած լամբի անդամներ»:

«Բարեւ, Բաշխի, քարեւ, տօ, տնաշէն, մենք էլ նախանձում էինք քեզ, որ այնքան շուտ բաց են թողել... Է՛հ, գնանք մեր կամերը, պատմիր տեսնենք ինչ նորութիւններ կան դրսի աշխարհում: Այսօրուայ հսկիչը լաւ տղայ է, ոչինչ չի ասի:

«Նրանց կամերը մի շատ փոքր, երկու հոգու բաւարութիւն տուող գողտրիկ սենեակ էր, պատուհանը դուրսը բաւական առատ լոյսերով, պատերին գորգեր փռած, զըրքերը թափուած անկողինների վրայ, — անհամեմատ հաճելի տեղ մեր կամերի հետ համեմատած»:

«Ասացին, որ Համօն իր միւս ընկերներով — կառավարութեան և պարլամենտի անդամները, ընդամէնը, եօթը հոգի տեղաւորուած են վերսի յարկում, առանձին կամերում»:

Էջ 90, 91.

«Ինձ դրսից կանչում են:

«Յովհաննէսը ուղարկել է մի թախտ, անկողինս, մի ձեռք սպիտակեղէն եւ մի տուփ ծխախոտ: Նրա ուղարկած տոմսակի յետեւը զրեցի, որ վաղանից ինձ համար ճաշ ուղարկեն եւ մի քանի զըրքեր, յեշելով անունները»:

Էջ, 95.

* ֆոքրիկ լամբերով ուղարկուող այդ սպաները (Ա. խումբ) չպէտք է խառնել այն 2000 հոգուց բաղկացած սպաների մեծ լամբի հետ, որ ամենալայրագ ձևով քշում տանում են Բագու յունւարի կէսին:

Էջ 76

«Յաջորդ օրը ստացայ ճաշ եւ մի շարք դերմաներէն եւ ոտակերէն գրքեր ֆրանսիական յեղափոխութեան եւ տնտեսական հարցերի վերաբերեալ» : էջ, 96.

Յունուար 11. — Բաշխին դիմում կ'ընէ գինքը փոխադրել թիւ 11 կամերը, Արշալոյսի եւ Խաչիկի մօտ: Չուբարի, արդարադատութեան նախարարի օգնականի միջոցով կը յայտնուի փոխադրուելի թիւ 11 կամերը:

«Վերջապէս ես փոխադրուում եմ 11րդ կամերը:

«Երեք հոգիով ապրում ենք մի շատ փոքր սենեակում, ուր իմ թախտը դնելուց յետոյ հազիւ կարելի էր լինում շարժուել: Երեքս էլ զբաղուում էինք ընթերցանութեամբ: Իմ երկու ընկերները խաղում էին նաեւ շախմատ՝ ընթերցանական միօրինակութիւնը և ձանձրոյթը ցրելու համար: Ես շախմատ սովորեցի միայն բանտում»: էջ 113,

Կենցաղի տեսակէտից դժգոհ լինելու առիթ չունէինք. որովհետեւ երեքս էլ դրսից ստանում էինք ճաշ: Բանտից մեզ հասանելիք բաժինը տալիս էինք թէ մեզ ծառայողին և թէ այն բազմաթիւ քաղցածներից մէկին կամ միւսին, որոնք օրն ի բուն բաղխում էին մեր դուռը և աղերսալից օժտով հաց խնդրում մեզնից» : էջ 114.

«Յունուարի 17-ն էր: շէնց այդ առաւօտ հսկիչներից մէկը բերել էր տոմս Դաւիթ Անանունից, որով նա պատասխանում էր իմ տոմսին, գրելով. «Բո երկրորդ անգամւայ ձերբակալութիւնը եղել է բացառապէս Աւիսի կարգադրութեամբ, որ գայրացել է մեր կօմիտէի ուղղած գրութեան վրայ: Դու հանգիստ եղիր. մի՛ վրդուիւիք. մենք աշխատում ենք քեզ համար ամէն կերպ» : էջ 116.

«Երկու օր առաջ (Յունուարի 15ին) եկել էր Երեւան յայտնի Աթարբէկեանը՝ 1918 թ. Հիւսիսային Կովկասի հռչակաւոր դահիճը» : (*) էջ 116.

* Աթարբէկեանը «Չեկա»ների բարձր կենտրոնից, Մոսկուայից, նշանակւած էր իբրեւ արտակարգ լիազօր ամբողջ Կովկասի «Չեկա»ների վրայ: Նրա երեւան գալու լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուում է բոլոր կամերներում. «գազանը եկել է. վաղ տարել է Հայաստանին եւ մանաւանդ բանտարկեալներին»: Նրա գալը մի ընդհանուր սարսուռ էր տարածել բանտում: էջ 116.

«Պառկած կարդում էինք. ժամը դեռ հազիւ 11 լինէր: Յանկարծ լսում ենք աւագ հոկիչի ձայնը միջանցքում. «Շուտ, շուտ դուրս եկէք բոլորդ կամերներից»: Դուրս եկանք մենք, ինչպէս և հարեւան կամերների բանտարկւածները: Յանկարծ տեսնենք վանտալների նման ներս թափուցին անձանթից դէմքերով պաշտօնեաներ և սկսեցին տակն ու վրայ անել անկողինները:

«Կամերները վերջացնելուց յետոյ մօտեցան մեզ եւս խուզարկելու: Ինչպէս էին խուզարկում. հանել տւին ոչ միայն վերարկուներս, այլ և հագուստներս մինչեւ շապէկը, անգամ կօշիկներ և զուլպաներ հանել տւին: Եղել են կամերներ ուր բանտարկեալներին ստիպել են բերանները բաց անել՝ ներսը նայելու համար: Նրանք հանեցին պատերից և վերցրին բոլոր մեխերը: Ինչո՞ւ այդքան խիստ խուզարկել մարդկանց, որոնք ոչ մի շփում և յարաբերութիւն չունեն արտաքին աշխարհի հետ, որոնց արգելւած է ու է տեսակցութիւն» : (*)

«Միւս առաւօտ միայն իմացանք նախորդ օրւայ խիստ խուզարկութեան անմիջական պատճառը: Այդ օրը Աթարբէկեանը եկաւ բանտ այցելութեան: Կարծես ժանտարմերիայի շէֆն էր եկել, այնպէս դողում էին բանտի ծառայողները» : էջ 118.

«Աթարբէկեանի այցելութիւնից յետոյ սկսեց բանտային աւելի խիստ բէժիմի գործադրութիւնը:

«Սակայն այդ ոչինչ. շուրս պատերի մէջ փակւած մի քանի հարիւր հոգին կարող էին մի կերպ տանել իրանց կեանքի խաղը: Ցաւը սրանում էր, որ դուրսը՝ ամբողջ Հայաստանում եւ մասնաւորապէս Երեւանում Յունուարի սկիզբներից սկսած կառավարական խստութիւնները քանի գնում այնքան աւելի ահուելի չափերի էր հասնում բոլորե-

* Տեսակցութեան հարցում հարազատների հետ Համի խումբը աւելի նախանձեղի պայմանների մէջ էր գտնուում. երեսի շնորհիւ այն բանի, որ նրանք Յեղիօսի վրայ էին հաշտուում եւ ոչ «Չեկայի»:

ւիկեան րէժիմի գործադրութիւնը: Խուզարկութիւնները և ամէն կարգի պարէնի անխնայ բռնադրաւումները քրօնի քական չարիքի բնոյթ էին ստացել. տասնեակներով ձերբակալուած և բանտ էին նետուած զանազան պրօֆեսիաների (գրադմունքների) մտաւորականներ: էջ 119.

«Մի օր տխուր և ընկճւած եկաւ օրիորդ Նունէն և պատմեց թէ ինչպիսի բարբարոսական վարմունք է ցոյց տուել գօրական կօմիսար Աւիսը հազարաւոր հայ սպաներին՝ չորս կողմից զինուորներով շրջաւ կապած և զնգացիւրներ բռնած վիճակուած Երեւանից Բազու տեղափոխելու համար:

«Երէկ զիշեր դարձեալ եղել են խուզարկութիւններ և ձերբակալութիւններ: Չեկան լիքն է բանտարկեալներով:

«Ասում են որ գնդակահարութեան վտանգ է սպառնում մի քանիսի դէմ: Առաջին հերթին չորս հոգու դէմ՝ նախկին նախարար Արտաշէս Զիլինգարեանի, պարլամենտի անդամ և արտակարգ դատարանի նախագահ Բժ. Յ. Տէր Դաւթեանի, արտակարգ դատարանի քննիչ Ղասաբեանի և...—և իր դէմ, այսպէս չէ՞,—ես լրացրի նրա խօսքը...» էջ 120, 121.

«Վերջապէս ինձ յաջողուած է գնալ վերի յարկը: Վաղ առաւօտեան ծառան առաջարկում է ինձ զազտագողի կերպով և ես ընկնում եմ Համօի և միւսների կամերը: Հերթապահ զինուորը, լաւ տղաներից մէկը, ինքնաբերաբար խոստանում է մի բան լինելուց ինձ իմացնել:

«Ես պատմում եմ իմ լսածները օրիորդից. Համօն և միւսները պատմում են իրանց հասած տեղեկութիւնները: էջ 131

— «Բաշգեառնը միայն մի քանի օր է տարել բօլշեւիկեան րէժիմը — ասաց Համօն — իսկ այժմ էլ ոչ թէ ապստամբուած վիճակի մէջ է, այլ հերոսաբար դիմադրում է բօլշեւիկների յարձակումներին և չի ուզում ենթարկուել նրանց լծին: Բայց դա տեղական բնոյթ ունի և չի կարող ընդհանուր հետեւանքներ ունենալ:

«Բոլորս այն կարծիքին էինք որ նախ հայ ժողովուրդը չի կարող իր սեփական ուժերով ապստամբել և յաջողութիւն ունենալ, դուրս քշել բոլորի համար ատելի դարձած թշնամուն իր երկրի սահմաններից, երկրորդ՝ որ ցանկալի չէ շատ տեսակէտներից այդպիսի մի ապստամբութիւն, ամէնից առաջ հէնց տաճկական վտանգի տեսակէտից, որ շարունակում էր որպէս Դամեկեան սուր, կախուած մնալ հայ ժողովրդի գլխի վրայից Հայաստանի սրտում—Ալեքսանտրապօլում»: էջ 133-134

«Յունւարի 30ն էր: Առաւօտեան ստուգումից յետոյ, Չեկայի մի պաշտօնեայ պրպտում էր կամերից կամեր և կարդալով բանտարկեալների անունները, ինչ որ նշաններ էր անում ցուցակի վրայ:

«Ձանցած մի - երկու ժամ, յայտնում են մեզ, թէ ովքեր ինչ հաստատութեան վրայ են հաշուում. 36 քաղաքականների գործեր «Չեկայից» անցել են այսպէս կոչուած գերագոյն տրիբունալին կամ դատարանին, ինչպէս նրանք կոչում ունեւրէն՝ վերիս - տրիբունալին: Այնուհետեւ մի շարք մարդկանց գործեր - զինուորականների եւ ուրիշ մանր գործեր — անցել են ռազմա - լեզափոխական տրիբունալին (վոյիննօ - ռեվօլիւց. տրիբունալ), իսկ մնացածները: ասագին մեծամասնութիւնը, մնում էր տակաւին անիճւած Չեկայի վրայ »:

«Մեր, մի կամերում նստած երեք հոգուս գործը, որպէս զուտ քաղաքական բնոյթ կրող գործ, անցել էր Գերագոյն տրիբունալին»: էջ 133, 135.

«Մի քանի օր անցած, փետր. 3ին, վաղ առաւօտեան բանտի զրասենեակից դալիս եմ ինձ յայտնում, որ պահակի զինուորներ են եկել ինձ գերագոյն տրիբունալ տանելու համար»: էջ 138.

«Տրիբունալը զոհ չէ մնացած «Չեկայի» քննիչի առաջին հարցաքննութիւնից, ուստի որոշել էին նորից հարցաքննել ինձ անմիջապէս նախագահի միջոցով»: էջ 140.

Նախագահը — «Դուք բարի պիտի լինիք դրաւոր պատասխանելու հետեւեալ հարցերին»:

«Ընկեր Բ. Իշխանեանին,

«Խնդրում եմ պատասխանել հետեւեալ հարցերին.

1. Ձեր վերաբերմունքը դէպի Հայաստանի խորհրդային իշխանութիւնը:

2. Ձեր վերաբերմունքը դէպի կոմունիստական կուսակցութիւնը:

3. Ձեր վերաբերմունքը դէպի Գ. Ինտերնացիօնալը:

4. Ձեր վերաբերմունքը դէպի Ռուսաստանի Սօցիալ-Դեմոկրատական կուսակցութիւնը (մենշեւիկեան կամ փոքրամասնական, Մարտովի թեւը):

5. Ձեր վերաբերմունքը դէպի Ռուսաստանի սօցիալիստ յեղափոխական կուսակցութիւնը:

6. Ձեր վերաբերմունքը դէպի ձախ սօցիալիստ յեղափոխականները:

7. Ձեր վերաբերմունքը դէպի հայ սօցիալիստ յեղափոխականները:

8. Ձեր վերաբերմունքը դէպի Վրաստանի սօցիալ դեմոկրատականները (փոքրամասնական կամ մենշեւիկեան կուսակցութիւն):

9. Ձեր վերաբերմունքը դէպի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

10. Ձեր վերաբերմունքը դէպի Ռուբէն փաշա Տէր Մինասեանը, Դրօն եւ Համադասպը:

11. Ձեր վերաբերմունքը դէպի մազեբրիստները:

12. Ձեր վերաբերմունքը դէպի Մայիսեան շարժումը:

13. Ի՞նչ միջոցների էք դիմել Մայիսեան շարժումը ճնշելու համար. ե՞րբ եւ Հայաստանի ո՞ր մասերումն էք դասախօսութիւն կարդացել Մայիսեան շարժման դէմ:

14. Ի՞նչ աշխատութիւններ էք հրատարակել 1917-1920 թ. ընթացքում:

«Անմիջապէս ասացի նախագահին, որ ես կտրականապէս հրաժարում եմ 10րդ հարցին պատասխանելուց: Նախագահը համաձայնեց ինձ հետ եւ դուրս ձգեց յիշեալ հարցը»:

Էջ 141, 142.

«Յաջորդ օրը, փետր. 4 ին ես նորից արիբունալ գրնալու եմ: Զինւորական բանտից հարցաքննութեան էին բերել մի շարք դաշնակցականների, մեզ արդէն ծանօթ ԲԺ. Օվի Միքայէլեանին, որը ինձ նման նորից բանտ է նետել իմ ձերբակալութիւնից երկու շաբաթ անցած. ապա գիւղատնտեսութեան նախարարի օգնական Թ. Տօշեանին, պարլամէնտի անդամ ԲԺ. Արշակ Ղազարեանին եւ ուրիշները:

Ըստ նրանց պատմածի, զինւորական բանտում ըէժիմը անհամեմատ մեղմ էր, բայց նրանց միայն ժամանակաւորապէս էին տեղաւորել այնտեղ, մի քանի օր անցած, նրանց եւս նոր բանտարկեալների հետ միասին, բերան կենդրոնական բանտ կոչեցեալ դժոխքը: Էջ 142-145

Փետրուարի 9-ն էր: Առանձին կենդանութիւն էր նըկատում բանտարկեալների շարքերում: Մէկը միւսին առանձին խորհրդաւորութեամբ եւ փափալով հաղորդում էր, որ նախորդ երեկոյեան ձերբակալեր էին մի երիտասարդի, Լեւոն Խանայեան անունով, պարուրած կանացի հագուստի մէջ: Ըստ լրտեսների տեւալների այդ երիտասարդը, իբր թէ, ծագեալ մի տերրորիստ էր, եւ դիտաւորութիւն է ունեցել մահափորձ կատարելու Աթարբէկեանի դէմ:

«Լ. Խանայեանը իր միւս երկու ընկերների հետ միասին նստում քարտ էին խաղում իրենց տանը, էջ միածնում. էջ միածնից «Ձեկայից» գալիս են նրանց տունը խուզարկելու: Խուզարկող պաշտօնեայի պահանջը՝ զինաթափելու համար երեք երիտասարդներին, չի ընդունում: Սկսում է ընդհարում: Խանայեանը իր ընկերներով սպանում են մի պաշտօնեայի եւ վերաւորում միւսին. վերաւորում է նաեւ իրանցից մէկը, իսկ երկուսը փախչում են: Խանայեանը գալիս է Երեւան, եւ իրեն չմտնելու համար հազում է կանացի զգեստ: Նրան մատնում են, ձերբակալում, եւ բռնազբօսիկօրէն վերագրում նրան Աթարբէկեանին սպանելու դիտաւորութիւն ունեցողի միտքը: Այդ երիտասարդը բերում են բանտը եւ երեք օրից յետոյ առանց դատաւարութեան զնգակահարում»: Էջ 145.

«Փետրւարի 9ից սկսւած, մի քանի օր շարունակ Երեւանի Չեկան Դօնքիշոնի կոխն է յայտարարում քաղաքի բնակչութեան: Մանրագնին խուզարկութիւն է կատարւում քաղաքի բոլոր մասերում՝ իբր թէ ծրագրւած եւ ծրագրւող մահափորձի հետքերը գտնելու համար: Ոչ միայն հարիւրներով ձերբակալւում են անխտիր բոլոր դաշնակցականներին (ուրեմն մինչ այդ ազատ էին) այլ եւ մի շարք ժողովրդականների եւ ռամկավարների, քաղաքային վարչութեան եւ զաւտական ինքնավարութեան անդամների: Բանտերը եւ Չեկան ծայրէ ծայր լցւել էին բանտարկեալներով, կենտրոնական բանտը իր սովորական ծաւալից երեք անգամ աւելի մարդիկ է ամփոփել իր մէջ՝ աւելի շուտ երար վրայ կուտակել: 300 հոգու փոխարէն, բանտարկեալների թիւը հասնում էր 850 - 900 : 20 - 25 հոգի տեղաւորող կամերներում գետեղել էին 80 - 70 և աւելի բանտարկեալներ: Եւ այն կամերները, ուր ձմեռը չէին տեղաւորում ոչ մի տղամարդու, սարսափելի ցուրտ լինելու պատճառով (բանտարկեալները) «Միբերի սառնամանիք» անունն էին տալիս նրանց), այդպիսի կամերներից ամէն մէկում տեղաւորել էին 50, 60, 70, 75 բանտարկեալներ: Նորեկները նախանձում էին հիւնքերին, որոնք աւելի տանելի պայմաններում էին գտնւում» :

«Այդպէս ուրեմն, մեր ամբողջ հասարակական մտաւորականութիւնը, բոլոր կարգի կուլտուրական ոյժերը չէզոքացրել էին հրապարակից: Շատ քիչ բաղաւորներ է յաջողւել մազապուրծ լինել «Չեկայ»ի լարած թակարդներից եւ թագնւել Երեւանի զաղտուկ անկիւններում. այդ քչերի շարքին էր պատկանում նաեւ հայկական կառավարութեան վերջին կազմը նախաբօլշեւիկեան շրջանում — Վրացեանը իր դահլիճի միւս անդամներով:

էջ 146, 147.

«Փետր. 13ին վերջին անգամ այցելում է մեր բանտը Աթարբէկեանը, իսկ յաջորդ օրը, փետրուարի 14ին, մեկնում է Բագու՝ Դիլիջան - Ղազախի ուղղութեամբ:

«Նա կանչում է իր մօտ, բանտի դրասենեակը, նախկին երկու նախարարներին՝ Համօ Օհանջանեանին եւ Արտաշէս Չիլինգարեանին» :

«Ես ճանաչում եմ Չեզ վաղուց եւ խորապէս գնահատում եմ Չեր անձնաւորութիւնը: Բայց ցաւում եմ, որ մենք այսպիսի պայմաններում ենք իրար հանդիպում: Ես վաղը մեկնում եմ այստեղից և վերջին անգամ եկայ բանտը այցելելու եւ ձեզ տեսնելու, ոչինչ չունի՞ք ասելու:

«Աթարբէկեանը իր մեկնելուց առաջ ստորադրած է լինում մի շարք մարդկանց մահավճիտը, ի թիւս նրանց նաեւ Արտաշէս Չիլինգարեանինը» : էջ 150.

«Փետր. 16ի առաւօտեան, լուր տարածւեց բանտում որ Խորհրդային իշխանութեան ուղարկած զօրամասը Բաշգեառնի դիւղի դէմ՝ վերջինս նւաճելու դիտաւորութեամբ խիստ ջարդել է եւ յետ նահանջել դիւղացիների անընկճելի դիմադրութեան հետեւանքով» : (*) էջ 153.

«Թէ ինչ է կատարւում փետր. 16ի լոյս 17ի գիշերը» : «Չեկան» որոշել էր այդ գիշեր գնդակահարելու 21 հոգու» :

Բանտային վարչութիւնը՝ տեսուչը, կօմիսարը, բանտապետը եւ օգնականները մէկ մէկ հաւաքում են այդ 21 բանտարկեալներին զանազան կամերներից եւ նրանց ժողովում բանտի դիւանատան մի ազատ սենեակում: Սպասում են որ Չեկայի օտոմոքիլը գայ եւ նրանց տանէ գրնդակահարութեան վայրը: Հաւաքւած բանտարկեալները գիտեն իրանց գլխին գալիք աղէտը: Նրանց մէջ գտնւող 3 բօլշեւիկները (դրանցից մէկը տխրահոշակ Լեւոն Ենգիբար-

(*) Մենք բանտից դուրս գնալուց յետոյ միայն իմանում ենք, որ փետր. 15ին, գնդապետ Սարգսեանի հրամանատարութեամբ Բաշգեառն գիւղի դէմ ուղարկւած 700 զինուորները ջարդւում են 120 զիւղացիների կողմից. որոնք հերոսաբար կռւել են խմբապետ Մարտիրոսի գլխաւորութեամբ, լսելով բօլշեւիկեան զօրքից մի թնդանօթ, չորս գնդացիք եւ մեծ բանակութեամբ փամփուշտ : էջ 153.

եանը), բռնաձ զանազան յանցանքների համար, հասկըցնում են միւսներին, որ իրենք գիտեն բօլշեւիկների մօտ ընդունւած սովորութիւնը եւ այդ ուշ ժամին իրանց տանում եւ միայն գնդակահարելու համար. ուստի բոլորն էլ որոշում են սենեակի դուռը ներսից կողպել եւ հրաժարել դուրս գալուց: Բանտի տեսչի եւ բանտապետի բոլոր զիմուսներն ու սպանալիքները՝ բաց անել դուռը եւ դուրս գալ, ապարդիւն են անցնում: Սմբլած բանտարկեալները միայն մի պատասխան են տալիս. «եթէ ուզում էք մեզ Ձեկա տանել հարցաքննելու, տարէք ցորեկը եւ ոչ կէս գիշերին. դուք մեզ խաբոււմ էք, դուք տանում էք մեզ ըսպանելու, գնդակահարելու. չենք ուզում դուրս գալ»:

Անգամ պարոնայք Աւիսի, Սուլէյման Նուրիի եւ Ամիր-խանեանի խօսքերն ու զիմուսները անհետեւանք են անցնում:

«Դահիճները որոշում են իրենց զազանային եղեռնագործութիւնը կատարել տեղն ու տեղը, բանտի բակում, ի տես եւ ի զարհուրանք արդէն արթնցած հարիւրաւոր բանտարկեալների:

Եւ սկսում են իրար յաջորդող պահակ զինւորների անընդհատ համազարկերը բակից՝ ուղղւած» էջ 157 - 158
«Եւ ինչո՞ւ էին գնդակահարում այդ 21 դժբաղդ զոհերին այդպիսի վայրագութեամբ:

«Նրանցից երեքը բօլշեւիկներ էին ինչ—ինչ յանցանքների համար բռնւած:

Մնացած 18 հոգին մարտիկ երիտասարդներ էին՝ այսպէս կոչւած մաւզերիստներ, որոնց մեղադրում էին, բօլշեւիկ լրտեսների ցուցմունքներով, այն բանին մէջ, որ նըրանք մասնակցել են մայիսեան շարժման (բօլշեւիկեան) դէմ մղւած կռիւն, շատ բուռն կերպով, այսինքն նրանց մեղադրում էին հին հաշիւների մէջ»։ էջ 168. 169

Այստեղ կը վերջանայ Բաշխի Իշխանեանի «Երկու սմիս բօլշեւիկեան բանտում» գիրքը, որու կցուած են նօթագրութիւնները «Բ. Իշխանեանի թղթից» վերնագրով, որոնց մէջ կը գտնենք.—

«Փետր. 17ի գիշերը գնդակահար խմբապետների (Համազասպ, Մակեդոն, Արտիւշ խան եւն):

Փրկութեան կոմիտէի ուժերը Երեւանը գրաւելէն քանի մը ժամ առաջ ուրեմն, բօլշեւիկ յետնապահներ Երեւանը թողելէ առաջ կացինի հարւածներով խլեր են նոր զոհեր հայութեանէն:

Ահա պատկերը դեկտ. 22էն յետոյ (1920) մինչեւ փետ. 18 «գուտ ապստամբական» Փրկութեան կոմիտէին՝ իբր պատճառ:

Իբր նմոյշ բանտային արհաւիրքներու, որոնք 1921 փետր. 16 եւ 17 ի գիշերները գնդակահարութիւններով սկսան եւ կացնահարութիւններով փակուեցան, մենք կ'արտատպենք ականատես բանտարկեալի մը գրածած ահաւոր պատկերը, որ տեղի ունեցեր է փետր. 16ի գիշերը : (*)

Տարակոյս չկայ որ բանտէն դուրս Երեւանի մէջ կեանքը նոյնքան արհաւիրալի էր, երբ ապստամբութիւնը հետգհետէ ծաւալ կ'առնէր զանազան կողմերէ և բօլշեւիկներ կը զգային թէ Երեւանը չպիտի կրնային պահել: Փաստն այն է որ փետր. 18ի արշալոյսին, երբ Երեւանը գրաւուած էր, բօլշեւիկ իշխանաւորները արդէն հեռու էին «փրկութեան կօմիտէ»ի հաստիցութենէն:

Նման պայմաններու մէջ գտնուող սէէ իշխանաւոր, իսկ բօլշեւիկ իշխանաւորը մասնաւորապէս, անտարակոյս պիտի չխնայէր իր սարսափները տարածել այնպիսիներու վրայ, որոնք կրնային հոգէառներ դառնալ փո-

(*) Բարեբաղդաբար ես ի վիճակի եմ մէջ բերելու այստեղ ականատես բանտարկեալներից մէկի՝ Ա. Պետրոսեանի հարազատ ու ճշգրիտ նկարագրութիւնը փետր. 16 ի գիշերը տեղի ունեցած եղեռնալից անցքերի, որ լոյս տեսաւ «Կարմիր Գիշերներ» վերնագրով «Ազատ Հայաստանի» Թիւ 8ի մէջ: Ես կը բերեմ այստեղ նրա նկարագրութիւնից ամենաբնորոշ կէտերը:
Բ. ԻՇԽԱՆԵԱՆ

խաղարձարար: Եւ փետր. 18 ի լոյս, կացնահարութեան տակ ի յնողներու ցանկը, Համագասպ, Մակեդոն եւայլն, բացարձակ զոհերն են, անօրինակ գազանութեան մը, որ կը սանձարձակուէր այդ հոգեբանութեանէն:

Փետր. 16 ն է:

«Ժամը 5ից բանտապետը, բանտի վերատեսուէն ու կոմիսարը կարգադրութիւններ էին անում:

Յաճախ լսում էր բանտի երկաթէ դռների անոնի զընդհոցը: Ինչ որ մարդիկ բակ էին մտնում եւ ելնում:

Ձարագուշակ բան էր սպասում: Այդ գիտակցութիւնը աւելի ամրացաւ, երբ հայ պահակներին փոխարինեցին թուրք «բօլշեիկներ» եւ ուս կարմիր զինւորներ: Պահակներին պատիրեց աչալուրջ լինել, իսկ հսկիչներին հրամայեց չբացել կամերաների դռները:

Սարսափը պատել էր ամենքիս: Բօլշեիկ բանտարկեալների զարհուրելի պատմութիւնները պատկերանում էին ամենքիս. «կէս գիշերին, — ասում էին նրանք.— գալիս է օտոմօբիլը եւ մէկիկ մէկիկ հանում են բանտարկեալներին կամերաներից, տանում են քաղաքից դուրս հրացանագարկ անում, անյայտացնում: Ոչ ոք չի իմանում ո՞վ տարաւ եւ ուր . . . »:

Մենք կծկւած մեր կամերայում, լսողութիւն կտրած՝ հետեւում էինք բանտի անսովոր անցուղարձին:

Ժամը ութ ու կէսին մէկ էլ բացեց մեր կամերայի դուռը եւ ներս մտան բանտի վերատեսուէր, կոմիսարը, բանտապետը եւ հսկիչը մամը ձեռքին: Բանտապետը ձեռին բռնած մի ընդարձակ ցուցակ՝ սկսեց կարդալ:

- Կօրզանով Նիկոլայ, այստե՞ղ է:
- Այոտեղ չէ պատասխանեց բանտարկեալներից մէկը:
- Ենգիրբաբան Լեւոն:
- Ներքեւի յարկումն է, ձայն տւեց մի ուրիշը:
- Բողզանով Նիկոլայ:
- Ես եմ:
- Վերցրէք ձեր իրերը եւ հետեւեցէք:

Եւ այսպէս կարդացեց քսան եւ մէկ բանտարկեալի ազգ եւ անունը:

— Տղե՛րք, բանտապետի դազանացած դէմքը լաւ բան չի ասում, նկատեց բանտարկեալներից մէկը. փո՛ւ, ինչ արիւնարբու եւ զիշատիչ արտայայտութիւն ունէր, կեանքիս մէջ չեմ մոռանայ այդ սարսափելի պատկերը:

— Օտոմօբիլ է, սարսափած համարեա միաբերան ձայն տւինք բանտարկեալներս:

— Դէպի բերդն է գալիս:

— Կանգնեց բանտի դրան մօտ:

— Կեցցէ՛, կեցցէ՛... օտոմօբիլի կանգնելն ու աղաղակներով օդը թնդացնելը մէկ եղաւ(1)

Ի՞նչ առեղծւած է սա, ի՞նչ է նշանակում, բացազանչեցին մի քանի բանտարկեալ միաժամանակ:

Ձգոյշ, տղերք, ոչ մի ձայն, պրօվօկացիա է սա. ուզում են կոտորածի առիթ ստեղծել, խօսեց սովէտական բանտերի կարգերին ծանօթ մէկը:

Նորից լսեց երկաթէ դռների շառաչը. ապա բանտի գալթում լսելի եղան մարդկանց ոտների ուժեղ տրոփիւն: Մեզանից երկու հոգի բարձրացան թախտերի վրայ, դիտելու պատուհաններից դրսեւում տեղի ունեցող շարժումը: Մեր կամերայի երկու պատուհանն էլ նայում էին ուղիղ գաւիթը, որտեղից երեւում էր հիւանդանոցի շէնքը, ուր տեղաւորւած էին կին բանտարկեալները, միջին կօրպուսի ձախ կամերաների պատուհանները դարպասից ներս ու դուրս անողները եւայլն: Իսկ դրսի խօսակցութիւնները աւելի որոշ լսելու համար պատուեցինք պատուհանների թղթով ծածկած աչքերը:

— Տղերք, զսպեցէք ձեր հազը. որ կարողանանք լսել խօսակցութիւնները, շշնջալով խօսեց պատուհանից դիտողը:

Եկողները քսանից աւելի զինւած զինւորներ են, շա.

(1) Կեցցէ գոչողները բանտի վարչութեան անդամները եւ ծառայողներն են եղեր:

րունակեց զիտողը, եկան շարեցին հիւանդանոցի առաջ, հայեր են. մի խումբ էլ գալիս է դէպի մեր կորպուսը, կանգնեցին, յետ դարձան նորից իրանց տեղը, գրասենեակի առաջ աղմուկ, իրարանցում է... Սո... կալանաւորներին առաջարկում են դուրս գալ բանտից... նրանք մերժում են..

— Առաջարկում եմ անմիջապէս դուրս գալ, թէ չէ բոլորիդ տեղն ու տեղը կը գնդակահարեմ, սրիկաներ — խռուպոտ ձայնով սկսաւ զորգոռալ բանտապետը, — կարա՛ուլ, պատրաստուեցէք:

— Ինչո՞ւ գիշերն էք տանում, եթէ հարցաքննելու էք տանում, տարէք առաւօտեան, այժմ մենք չենք գալ, բարձր ձայնով խօսել սկսեցին բանտարկեալները:

— Կարաո՛ւլ, եղէք պատրաստ, նորից գոռաց բանտապետը:

— Օգնութի՛ւն, ընկերներ, մեզ տանում եմ կոտորելու. օգնութի՛ւն... Մէկ էլ լսելի եղան բանտարկեալների խմբական աղաղակներն ու ճիչերը:

Դրսից աղմուկ, իրարանցում:

— Կրակ... կանչեց բանտապետը:

— Բո՛ւֆ, բու՛ֆ, բու՛ֆ... լուեցին համադարկեր:

— Օղում են կրակում, վախցնելու համար է, ասաց պատուհանից զիտողը:

Լսելի եղան բանտի դռների զրընդոցը եւ օտոմօպիլի զրրոցը: «Բանտից մարդիկ դուրս եկան, օտոմոքիլը հեռանում է», նորից խօսեց պատուհանից զիտողը:

Կարաո՛ւլ, կրակ, պոռաց բանտապետը:

Բու՛ֆ, բու՛ֆ, բու՛ֆ...

— Զրնգզրնգալէն թափեցին ժողոված բանտարկեալների սենեակի պատուհանների ապակիները:

— Շներ, չէք վախեցնել ձեր բռնութիւններով, գիշերն էք գալիս անզէն մարդկանց կոտորելու, — մէկ էլ յստակ ու զիլ ձայնով խօսել սկսեց պատուհանից խմբած բանտարկեալներից մէկը, — չեմ վախենում, հրացանազարկ արէք անզգամներ:

— Քաշէ՛ր, սրիկալ, թէ չէ տեղն ու տեղը կը սատկե-

ցընեմ, գոռաց բանտապետը:

— Ձեա վախեցնի, զարկի՛ր, շուն, մեր տրեան փոխարէն շուտով ձեր կեանքի գնով կը պատասխանէք:

— Կարաո՛ւլ, կրակ, գոռաց բանտապետը:

Այս անգամ զինւորները համադարկ չուէին, այլ կրակեցին միայն երկու զինւոր:

— Զինւորների շարքերում խլրտում է նկատում, խօսեց զիտողը, այս ու այն կողմ են քաշել և խումբ-խումբ փսփսում են, երեւում է, հրաժարում են բանտարկեալներին գնդակահարելուց:

Նորից հեռից լսեց օտոմոքիլի խուլ ձայն:

— Նորից օտոմօքիլ, անիծւիս...

— Դէպի բանտ է գալիս, ասաց զիտողը, կանգնեց դրան մօտ, բանտի դռները բացեցին. մարդիկ մտան ներս եւ դէպի գրասենեակը գնացին: Նայեցէք ո՛ր ժամն է, հարցրեց նոյն զիտողը:

Լուցկին վառեցինք, բժիշկը նայեց ժամացոյցին, տասն երկուսից քառորդ անց, ասաց նա:

Դուրսը նորից լուռութիւն տիրեց. լսում էր անց ու դարձ անող պահակի ոտքի տակի ձիւնի ճթճթոցը, մէկ էլ լապտերը ձեռին մի քանի պտոյտ արաւ կենտրոնական շէնքի առաջ ու անյայտացաւ:

Նորից բացեցին բանտի դռները, նոր զինւորներ մտան բանտ:

— Պահակները փոխում են, ասաց զիտողը, մի քանի զինւորներ մեր կորպուսը եկան:

— Ո՞վ է, ձայն տեց միջանցքում զբօսնող պահակը:

— Պահակապետը:

— Ամեն ինչ կարգին է, գեկուցեց պահակը:

— Ազատ ես, նոր պահակ է նշանակում, ասաց պահակապետը, եւ հրահանգեց նոր պահակին՝ զգաստ լինել, չքնել:

Ոչ ոք մեզանից դեռ չէ քնել, ումանք կծկւած խոնաւ գետնին, ումանք պտոկած թախտերի վրայ, ծպտուն կտրած, գնդակահարողներին հետ հաւասարապէս տանջում էին

եւ նրանց հետ միաժամանակ ապրում մահւան երկիւղը: Հեռում նորից լսելի եղան խօսակցութեան խուլ ձայններ: Նորից համոզում էին բանտարկեալներին չընդիմանալ եւ յանձնել:

— Առաւօտեան տարէք, դատեցէք, ապա գնդակահարեցէք, չէ՞ որ յայտնել էք, որ առանց դատի ոչ ոքի չէք պատժիլ. ինչո՞ւ չէք պահում ձեր խօսքը, բարձրաձայն բողոքում էին բանտարկեալները:

— Ընկեր Աւիս, չէ՞ որ ես եւս կօմունիստ եմ եւ կուսակցութեան շարքերում երկու տարուց աւելի աշխատում եմ...

— Սա... Բօգտանովի ձայնն է, Աւիսի հետ է խօսում, ասաց պատուհանից դիտողը:

— Աղաչում եմ ընկեր Աւիս, շարունակեց Բօգդանովը, նախ գործս քննեցէք, եթէ մեղաւոր լինիմ, նոր գնդակահարեցէք:

Ընկեր Նուրի, ընկ. Ամիրխանեան, միջնորդեցէք ինձ ազատել մինչեւ գործիս քննութիւնը...

Յյժամ մի ուրիշն է խօսում. նա եւս բողոքում է որ առանց քննութեան տանում են գնդակահարելու. «կոտորեցէք թե՛նեակի մէջ. չենք դուրս գալ գիշերը» ասաց վերջին բողոքողը:

— Լապտերը նորից երեւաց, ասաց դիտողը, նորից կարգադրութիւններ են անում. զինւորները շարում են. հրաման տւեց կրակի բռնել բանտարկեալներին:

Բու՛Ֆ, բու՛Ֆ, բու՛Ֆ... լսեց համազարկի ձայնը:

— Օգնութիւն, սպանեցի՛ն... սրիկաներ, վա՛յ... օգնութիւն ընկերներ... օ՛Ֆ, օ՛Ֆ...

«Ի էտօ բուդետ պօսլեդնիյ և բէշիտէլնիյ բոյ» (1) ... մէկ էլ սկսեցին երգել բանտարկեալները:

(1) դա ռուսական յայտնի յեղափոխական երգ է, որ նըշանակում է հայերէն Թարգմանութեամբ. «Եւ այս կը լինի մեր վերջին եւ վճռական կռիւրը»:

Աղաղակը, հառաչանքը, երգը, վայցն ու հրացանների ձայնը իրար խառնեցին.

— Շներ, սրիկաներ, գիշերային աւազակներ, արիւնարբու զազաններ, կոտորեցէք, չենք վախենում. նորից լրսելի եղաւ առաջին անգամ խօսող բանտարկեալի յստակ ու հնչուն ձայնը, մեր արեան համար պատասխանատու էք...

Հրացանների զարկերը շարունակում էին, զինւորները երկու մասի բաժնւած, մի խումբ կրակում էր մեր կողմից, իսկ միւսը անցել էր կենդրոնական կորպուսի հակառակ կողմը եւ կրակում էր այն տեղից:

Երկու կողմից էլ շարունակում էին կատաղի համազարկերը, բանտարկեալները լսել էին, երբեմն լսում էր «վա՛յ» կամ «օ՛Ֆ» հառաչանքը: Աղմուկների եւ հրացանների զարկերի մէջ լսելի եղաւ հեռացող օտոմօբիլի սուլոցը:

— Մօտեցէք սենեակին, բարձրացէք սեղանների վրայ, կրակեցէք պատուհաններից, յատակի վրայ, պատերի տակ են պռակած, կրակեցէք... — կարգադրութիւններ էր անում ինչ որ երիտասարդը:

Բանտապետի ձայնը շատ գոռալուց կտրւել էր, բռնների փոխարէն լսում էր ինչ որ խզոց:

«Զինւորները հրաժարում են բարձրանալ սեղանների վրայ», խօսեց նորից պատուհանից դիտողը. հրաժարում են նաեւ կրակելուց, բողոքում են, ասում են, երկու ժամը վաղուց անցել է, կանչեցէք ուրիշներին, մենք յոգնել ենք չենք կարող:

Պահ մի դադարեց հրացանաձգութիւնը: Լսում են ինչ որ դռան խուլ հարւածներ. երեւում է փորձում են կոտրել բանտարկեալների դուռը:

— Սրիկանե՛ր, շնե՛ր, զազանե՛ր. չէք կարող... լսեց նորից հնչուն ու յստակ ձայնը:

Բու՛Ֆ, բու՛Ֆ... նորից լսեց հակառակ կողմից համազարկի ձայնը:

Օ՛Ֆ, վա՛յ, վա՛յ...

Նորից լուսթիւն : Ժամը չորսից անց էր, երբ նորից բանտին մօտեցաւ օտօմորիլը: Բանտի դռները նորից գրընդալէն յետ գնացին:

«Նոր գինւորներ են բերել: ոււաներ են, նրանց թիւը աւելի է, հայ գինւորները հեռանում են, ասաց դիտողը:

«Այս անգամ փրկութիւն չկայ, չեն խնայել, շշնջացին մեր կամերայի բանտարկեալներին մի քանիսը:

Նորից հրաման արձակեց կրակ բաց անել դէպի բանտարկեալները. այս անգամ հրաման արձակողը ոռւս էր:

— Արագ, բարձրացէք սեղանների վրայ, զարկեցէք յատակին եւ պատերի տակ, նոյնը նաեւ դռան կողմից. պատրաստեցէք, մէկ, երկու, երեք:

Բու՛Ֆ, բու՛Ֆ, բու՛Ֆ...

Այս անգամ արդէն օգնութիւն չէին կանչում բանտարկեալները, միայն լսում էին մէջ ընդ մէջ «վա՛յ, օ՛Ֆ, մեռայ»)... հառաչանքները:

Համագարկները շարունակում էին անընդհատ, անզըթօրէն: Այլեւս չէր լսում հպարտ բանտարկեալի խրոխտ ու յտակ ձայնը. երեւում էր նա այլեւս կենդանի չէր:

«Օ՛Ֆ ու վայ») հնչիւնները վաղուց դադարել էին, բայց դեռ շարունակ էին հրացանների համագարկերը և մրաժամանակ լսում էր ոռւս սպայի խրոխտ հրամանը:

— Ժիվօ րեբեատա, նեչեվօ ցերեմօնիտցա... (1):

Առաւօտեան ժամը Յին մօտ էր, երբ վերջնականապէս դադարեցին հրացանների ձայները եւ բանտից յաղթական դրդոցով հեռացաւ օտօմորիլը, տանելով իր հետ ոռւս գինւորներին:

Այնուհետև նորից երևաց լապտերը, սակայն այս անգամ նա լուսաւորում էր բանտի դռան եւ կենդրոնական շէնքի միջեւ եղած ընկած հրապարակը: Միջին կորպուսից (այն սենեակից, ուր գնդակահարեւ են բանտարկեալները) ինչ որ բաներ են կրում դէպի դարպասի մուտքի ներքնայարկը

(1) Արագ տղերք. առանց խնայելու

Ներքնայարկի պատուհանից նոյնպէս նշմարւում էր աղօտ լոյսի հետք:

Կարճ ժամանակամիջոցից յետոյ այդ լոյսն էլ անյայտացաւ, ամէն ինչ դադարեց բանտում. նորից ամենուրեք լուսթիւն և մեռելային խաղաղութիւն պատեց. կարծէք ոչ մի սարսափ տեղի ունեցած չլինէր այդ գիշերը: Ու երբ լոյսը վաղուց ծագել էր ու ներս ցոլացել մեր կամերայի պատուհաններից, քսան եւ չորս բանտարկեալներս արթոն, քարացած մեր տեղերը, չոքել էինք մեր աչքերը եւ անտարբեր, յոգնած ու տժգունած դէմքերով նայում էինք իրար:

Այդ գիշերը, քսան եւ մէկ գնդակահարւածների հետ մենք եւս, թէեւ կենդանի, գնդակահարւած էինք:

Եւ ոչ միայն մենք, այլ ամբողջ բանտը, ութ հարիւր հոգուց աւելի բանտարկեալներ (1)

Ի՞նչ կ'ըսեն այս վկայութիւնները դէպքերու դարգացման մասին, որ տեղի կ'ունենար Երեւանի մէջ՝ Քեազիմ Գարաբէքիւրի մասնաւոր ներկայացուցիչ Բէհաէտին Շաքիրի աչքերուն առջեւ:

Մեր նախորդ գլուխներով ներկայացուած փաստերէն կարելի է հանել միայն մէկ եզրակացութիւն, թէ ան, Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին վաւերականութիւնը իրականացնելու առաքելութեան նուիրուած այդ թուրքը, ո՛չ միայն գիտէր ինչ որ կ'անցնի ու կը դառնայ, այլ նաեւ կը փութացնէր անոր վախճանը, 1921ի փետրուար 22 էն առաջ. որովհետեւ փետր. 22 էն մինչեւ մարտի կէսերը եթէ տեղի չունենար այն ինչի համար որ կեանքի կոչուած էր «փրկութեան կօմիտէ»ն, այլեւս թրքական

(1) Բ. Իշխանեան, «Երկու ամիս բօլշեւիկեան բանտում» էջ 159-167

տեսակէտով անիմաստ կը դառնարա նոր դերը քաղաքականապէս, քանի որ վերջացած պիտի ըլլային թէ՛ Մօսկուայի թէ՛ Լօնտոնի խորհրդաժողովները:

Ահա թէ ինչպէս կը հիմնաւորուի Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին ճիշդ յօդուածին կապը փետր. 18ի ապստամբութեան յղացման և անոր իրականացման նախապատրաստական աշխատանքներուն հետ: Եւ այդ յօդուածի տրամադրութիւնը պայմանաւորուած էր միայն այն հասցէով, որ ստորագրած էր զայն եւ ոչ թէ նոր իշխանութեամբ, որ իր ներկայացուցիչը ճամբայ հանած էր Մօսկուա, թուրքերուն հետ խօսելու, իբր երկու տարբեր եզրեր - թուրք - խորհրդային միութեան կողմեր:

Բայց մենք հետեւինք վկայութիւններուն. որոնց օրագրական կարգը լաւագոյն ձեւով պիտի կրնայ երեւան հանել պատճառականութիւնը այն դէպքերուն, աւերին ու արիւնին, որոնք դժբաղդաբար տեղի ունեցան հայ հողերու եւ հայ դիակներու վրայ:

Այս վկայութիւնները տառապէս կը հաստատեն, ինչ որ տասնեակ տարիներէ ի վեր զրաւոր թէ բերանացի լսած ենք արհաւիրքներու մասին:

Որ բանտեր լեցուած են հարիւրներով քաղաքացիներ ամէն դասակարգէ, մտաւորականը, առեւտրականը գործաւորը, պետական պաշտօնեան եւ մարտիկը:

Որ ամենադաժան հալածանքներու ենթարկուած են կուսակցականները եւ մասնաւորապէս դաշնակցականները:

Որ քաղաքի բնակչութիւնը ենթարկուած է ամենախիստ ըէթիմի, խուզարկութիւններու եւ բռնագրաւումներու:

Որ հայ նախկին սպայութիւնը երկու անգամով ձիւն ձմեռին, ոտքով քշուած է դէպի անծանօթ հորիզոն ու ճակատագիր, առանց խնայելու նազարեկեանին կամ Դրօին:

Որ բանտին մէջ ամենազազանային ձեւով կացնահարուած են այնպիսի հայորդիներ, որոնք կրնային միայն անձնուէր պաշտպաններ ըլլալ հայրենիքին:

Դեռ հայութիւնը դատաստանը չէ ըրած այս բոլորի պատասխանատուներուն:

Անհրաժեշտ է, ուրեմն, արդար ըլլալու համար մեր վճիռին մէջ, քննել դէպքերը ժամանակագրական կարգով եւ ճշգրիտ պատճառն ու հետեւանքը, որովհետեւ յինչեւ այսօր այս աւերներուն ու արիւններուն պատմութիւնը ներկայացուած է այնպիսի խառնակ ու քառասային ձեւով, եւ այդ գիտակցօրէն, որ յաճախ պատճառը ցոյց տրուած է հետեւանք եւ հետեւանքը պատճառ:

Այս տեղէն նաեւ այն թուեալից ու անկամարջիլի խորխորաբար, որ հայութեան մէջ բացուած է նաև ֆետ. 18ի ապստամբութեան անունով:

Բաշխի Իշխանեան կը վկայէ, որ
ա - Մինչեւ Դեկտ. 24, իր կուսակցութիւնը, Սօց. Դեմոկ. կուսակցութիւնը, իր բոլոր ղեկավարներով ազատօրէն կ'ապրէր Երեւանի մէջ: Ինք մինակն է որ իբր անհաշտ հակաբօլշևիկ բանտարկուելէ յետոյ ազատ ձրգւած էր եւ, սակայն, իբր անբաղձալի մէկը Երեւանի մէջ ապրելու, Դեկտ. 25ին Յեղկօմի կողմէ կը յայտնուի իրեն հեռանալ Հայաստանի սահմաններէն, որու դէմ կը բողոքէ Սօց. Դեմոկ. կուսակցութեան կեդր. կոմիտէն(1):

«Խորհրդային Հայաստանի Յեղկօմի»,
«Հայաստանի Սօց. Դեմ. Բան. կուսակցութեան կեդր. կօմիտէն իր Դեկտ. 24ի նիստում քննութեան ենթարկելով ընկ. Բ. Իշխանեանին թագու աքսորելու հարցը, որոշեց դիմել Յեղկօմիդ հետեւեալ յայտարարութեամբ: Մենք գտնուեմ ենք ընկ. Բ. Իշխանեանին թագու աքսորելու վճիռը չափազանց խիստ. ուստի խնդրում ենք փոխել այդ վճիռը եւ թողնել Երան Հայաստանի սահմաններում: Եթէ Յեղկօմիդ համար անհասցելի է ընկ. Իշխանեանի ներկայութիւնը մայրաքա-

բ- Այս որոշման դէմ բողոքելու եւ զայն փոխել տալու մտքով՝ Սօց, Դեմ. կուսակցութեան երկու կարկառուն ղէմքերը՝ ինքը Բաշխին եւ Դաւիթ Անանունը Դեկտ. 25ին, անձնապէս կը դիմեն Բէզդատեանին, որ կը խոստանայ աշխատիլ փոխել տրուած որոշումը:

գ. Եւ որովհետեւ Բաշխին, հակառակ իր մասին տրուած որոշման, -- հեռանալ Երեւանէն և երթալ Բագու Դեկտ. 29ին -- կը մնայ Երեւան, կրկին կը ձերբակալուի Յունուար 2ին 1921:

Այս կէտերէն կը հետեւի որ մինչեւ 1921 Յունուարի սկիզբը, (այսինքն «փրկութեան կօմիտէ»ի գոյառութենէն 10-12 օր յետոյ, իսկ բօլշեւիկեան տիրապետութենէն ամիս մը յետոյ) Երեւանի մէջ ոչ միայն ազատօրէն և առանց մասնաւոր հալածանքի կ'ապրէին յայտնի կուսակցականներ, այլ դեռ կը պահէին իրենց կուսակցականի հանգամանքը, Յեղկօմիտեանի գրելու չափով, յանուն իրենց կուսակցութեան կեդր. կօմիտէին: Մարդիկ, որ թաքստոցային կեանքի մէջ չէին, այլ յայտնի եւ հրապարակի վրայ:

Յենուելով Իշխանեանի օրագրութեան վրայ, թէ «մասնաւորապէս Երեւանում յունուարի սկիզբներէն»

ըստում, նա կարող է հեռանալ Հայաստանի մի ոեւէ խուլ անկիւն: Հակառակ դէպքում եթէ Խորհրդային Իշխանութիւնը շահագրգռուած է որ ընկ. Իշխանեանը հեռանայ Հայաստանի սահմաններից առ հասարակ, այն ժամանակ խնդրում ենք Թոյլ տալ նրան իր կամքով հեռանալ արտասահման, ուր ինքը կը ցանկանայ»:

(Ստորագրութիւն՝ հերթական նախագահ)

ՏՐԴԱՏ ՏՐԴԱՏԵԱՆ

Երեւան Դեկտ. 24ին, 1920 Թ.

Բ. Իշխանեան, «Երկու ամիս Բօլշեւիկեան բանտում» էջ 70

(«փրկութեան կօմիտէի» գոյառութենէն 15 օր յետոյ. Շ.) սկսած կառավարական խստութիւնները քանի գնում այնքան ահուկ չափերի էր հասնում բօլշեւիկեան ոչ-ժիմի գործադրութիւնը», հազիւ թէ կարելի ըլլայ Բաշխինի երկրորդ ձերբակալութիւնը (յունուար 2) բացատրել միայն տրուած որոշումը անսաստած ըլլալով: ԻՐԱ-Ջեկի վկայութիւնը, թէ բօլշեւիկները արդէն իսկ գիտէին ինչ որ ապստամբական դաւադրութեան մասին նաեւ դեր կատարած են:

Արդէն իսկ սկսած են շատնալ ձերբակալութիւնները, խուզարկութիւնները, գործադրուիլ սպանող ու խրմբական աքսորները. այսինքն դէպքեր, որոնց հետ կապուածները Բաշխինին պէս տրուած հրամանի մը անսաստումի մեղադրանքին տակ չէին: Ուրեմն կար ուրիշ մէկ պատճառ, եւ պատճառը կը կեդրոնանայ դաւադրական ծրագրի մը գոյութեան եւ զայն ապացուցանող խմորումներու եւ որոշ արտայայտութիւններու վրայ, որոնք գաղտնիք չէին ըստ վկայութիւններուն, «Չեկայի գործակալները, յայտնի ու գաղտնի, վխտում են ամենուրէք, ուր մարդ իր տանը, իր հարազատ ընտանիքում անգամ չի կարող ազատ բերան բանալ, որովհետեւ չեկայի լրտեսը բազմած է այնտեղ քո եղբոր, քո քրոջ, քո զաւակների, գուցէ եւ քո սիրած ամուսնի կերպարանքին տակ» կ'ըսէ Իրազեկ:

«Երեւանի, կամ մայր ապստամբութիւնը պէտք է տեղի ունենար յունուարի վերջերին» (1) կը գրէ Իրազեկ. «փրկութեան կօմիտէ»ի կազմակերպիչներէն եւ Վրացեանի ամենալստահելիներէն: «Գործն արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր այդ ժամանակի համար, երբ

Իրազեկ, փետր. 18 եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը «Հայրենիք» օրաթերթ, փետր. 21 1931

մի անակնկալ ղէպք եկաւ խափանեց այդ ծրագիրը» կ'աւելցնէ իրազեկ: Եւ կը լրացնէ, «Դա հայ սպայութեան աքսորն է: Քշեցին և այն սպաներին, որոնք «Փրկութեան կօմիտէ»ի զինուորական մարմինն էին կազմում:»*

Եւ որպէսզի հիմնուի անվիճելիօրէն որ հայ սպայութեան զանգուածային աքսորը (յունուարի կէսին) «Փրկութեան կօմիտէ»ի ապստամբական ծրագրին հետեւանքն է, հաստատենք այս եզրակացութիւնը իրազեկի իսկ խոստովանութեամբ:—

«Հետագայում մեր ձեռքն ընկաւ մի փաստաթուղթ գօրքերի բռնելիք տեղերի հրամանը (բօլշեւիկ) յունուար 29ին կազմած, որով, նախ՝ իւրաքանչիւր գօրամասի տեղն ու անելիքն էր որոշում ապստամբութեան ղէպքում. երկրորդ՝ յայտարարում էր ի գիտութիւն գօրքերի, որ եթէ ապստամբութիւնը սկսուի Երեւան քաղաքի ներսից, այդ ղէպքում առաջին հաուրեցային մարտկոցը, որպէս նշան, կուտայ թնդանօթային եօթ (թէ՞ երեք լաւ չեմ յիշում) հարուած, իսկ եթէ սկսուի դրսից, երեք (թէ՞ եօթ) հարուած:»**

Այս բոլորը կ'ապացուցանեն, որ բօլշեւիկեան իշխանութիւնը ամէն մանրամասնութիւններով, տեղերով ու թուականով ծանօթ էր պատրաստուած ապստամբութեան, «Փրկութեան կօմիտէ»ի զինուորական մարմնի գոյութեան, որու վիճակուած էր մեծագոյն դերը նման շարժման մը մէջ: Եւ ահա այդ զէնքը խորտակելու համար հայ բանակի սպայութիւնը ձիւն ձմեռով, ոտքով կ'աքսորուի, այն սպայութիւնը, որ ըստ Երեւանի համաձայնագրին պիտի կազմէր Խորհրդ. Հայաստանի նոր բանակին կորիզը:

* իրազեկ, «Փետր. 18 ը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը», «Հայրենիք» օրաթերթ, փետր. 21 1931:
** Նոյն :

Ոեւէ իշխանութիւն մանաւանդ եւ մանաւանդ նորահաստատ բօլշեւիկեան իշխանութիւնը արդէն իսկ ծանօթ մօտեցող ապստամբութեան մը բոլոր մանրամասնութիւններուն, կանգ պիտի չառնէր ստուգելու արդարն ու մեղաւորը: Ան գիտէր որ Յունուարի վերջերը ծրագրուած է պայթեցնել ապստամբութիւնը: Եւ ահա Յունուարի կէսին ամենադաժան պայմաններու տակ, ձիւն ու բուքի մէջէն կը քշէ սպայութիւնը: Տարակոյսէ դուրս է, որ, անկախ ուժեղմէն, հազարով մարզուած եւ հայրենիքին անձնուէր երիտասարդներ քշուեցան շղթայակապ: Ապստամբութիւն մը արգելելու եւ զսպելու ճամբան է այս բոլոր տեսակի իշխանութիւններու կողմէ որդեգրուած: 'Ինք ութ ամիս առաջ (1920) Մայիս) Մայիսեան ապստամբութիւնը զսպելու համար տարբեր չվարուեցաւ հանրապետական կառավարութիւնը, որ անմիջապէս հիմնեց բիւրօ կառավարութիւնը, իբր աւելի կտրուկ, եւ բիւրօյի ղեկատարութեան տակ զօրակոչի ենթարկեց բոլոր ուժերը ու ճնշեց ապստամբութիւնը:

Եւ ահա Հայաստան կը հասնի Աթարբէգեանը, (*) անողոք սարսափը բոլոր հակաբօլշեւիկներուն: Կուգայ, ըստ նախընթաց տուեալներու, քանդելու պատրաստութեան մէջ եղող ապստամբութիւնը: Կուգայ Աթարբէգեանը Յունուար 15 ին, Աւիսը ձեռք կ'առնէ բոլոր գործերը: Եւ «Վայը կը տանի Հայաստանին» :

* «Աթարբէգեանը» «Զեկաների» բարձր կենտրոնից (Մոսկուայից) նշանակուած էր իբր արտակարգ լիազօր ամբողջ Կովկասի «Զեկաների» վրայ: Նրա Երեւան գալու լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեւ է բոլոր կամ երեսերում, «գազանը» եկել է. վայր տարել է Հայաստանին եւ մանաւանդ բանտարկեալին: «Նրա գալը մի ընդհանուր սարսուռ էր տարածել բանտում»: իշխանեան
«Երկու ամիս բօլշեւիկեան բանտում», էջ 116

Պիտի գա՞ր Աթարբէգեանը «վայր տանելու հայաստանին»:

— «Փրկութեան կօմիտէն» բերաւ զայն, կը պատասխանեն փաստերը: Առնուազն «Հայաստանին վայր բերելու» ճամբայով ան էր որ բերաւ զայն:

Եւ ահա սարսափն ու արհաւիրքը քաղաքացի ժողովուրդին վրայ: Ապստամբական ծրագիրը հիմնուած էր ժողովուրդի կազմակերպութեամբ: Բանտերը կը լեցուին ինչպէս աղուած ձուկի տուփեր: Կասկածելիին հետ նաեւ բոլորովին անմեղը, ուսանողին հետ խանութպանը, մտաւորականին հետ գործաւորը: Սարսափին առթած խուճապին մէջ երեւան կուգան մարդկային ամենէն գոհնիկ ու այպանելի յատկանիշները: 300 հոգիի համար շինուած բանտը կը լեցուի 850 - 900 բանտարկեալներով:

Եւ այս բոլորը Հայաստանի հողին վրայ, հայու ձեռքով, հայու կեանքին վրայ: Որովհետեւ տիրող իշխանութիւնը թուականով զիտէ թէ երկու շաբաթուան մէջ ապստամբութիւն մը պիտի պոռթկայ իր կեանքին դէմ:

Ապստամբութիւնը արդէն իսկ իր տրամաբանական ընթացքին մէջն է: Ահա Փետրուարի սկիզբը մահափորձ Աթարբէգեանի վրայ: Ահա Փետր. 13ին Բէշիշքէնտի մէջ բոլշեւիկեան 180րդ. գունտի առաջին բատալիօնին խողխողումը: Ահա Բաշգեառնի, Կոտայքի, Աշտարակի, Էջմիածնի մէջ, Փետր. 15ին ապստամբական յաջողութիւններ:

Եւ երեւանի բանտին մէջ Փետր. 17ի եւ 18ի լուսադէմին գնդակահարութիւններ եւ կացնահարութիւններ:

Տարօրինակ է արդեօք որ գնդակահարութիւններու ու կացնահարութիւններու պարագային, նման առիթներու, առաջ նութիւնը կը տրուին անոնց, որ զէնքի ու

զրահի մարդիկ են: Այլապէս դժուար էր նոյն բանտին մէջ աւելի դիւրիւթեամբ նոյն ճակատագրին ենթարկել փարլամէնտի ու կառավարութեան անդամները:

Չփորձենք պատասխանել այս հարցին: Փաստն այն է, որ գնդակին ու կացինին առաջին զոհերն եղան Համագասպներն ու Գէղէճնները:

Եւ այս արիւնոտ փաստերը Բէհաէտտին Շաքիրի աչքերուն առջեւ անոր համար, որ «Փրկութեան կօմիտէն» իբր պատճառ, բոլշեւիկեան մտրակներու տակ իբր հետեւանք, տար 2000 է աւելի հայ սպայութիւն և Փետր. 18ի ապստամբութիւնը շնորհաւորուէր Քեազիմ Գարաբէքիրի ներկայացուցիչին բերնով. —

«Իմ կառավարութիւնը ձեզ կը ճանչնայ Հայաստանի միակ ազգային իշխանութիւն. . . »

Որ «ըստ Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին» կրնայ ունենալ 1500 հոգինոց վճարովի զինուորական ուժ: Պարտադիր զինուորութիւնը արգիլուած է:

Թ.

Թող կրկնութիւն չհամարուի այս կարճ գլուխը, իբր խորհրդածութիւն նախորդ գլուխին: Կրկնութիւնները անհրաժեշտ են: Եթէ կը ծառայեն փաստերը գամելու ամէն մէկ ուղեղի մէջ, երբ անոնք կը վերաբերին պատմական խեղաթիւրուած դէպքերը վերգնահատելու և հայ երակներէն թափուած յաւելեալ արիւնին պատասխանատուները ճշդելու:

Փաստ է: Եւ տխուր ու արիւնոտ փաստ որ եղան օրեր, երբ «Հայաստանում հաստատուեց անարեկուսի ոէ. ժիմ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը յայտարարեց օրէնքից դուրս՝ Հայկական բանակը կազմալուծուեց: Սպաները — 1500 հոգի, զօր. Նաղարէզգեանի, Հախվէրտեանի, Սիլիկեանի գլխաւորութեամբ, ձիւն-ձմեռին, ոտքով, քշուցին Ռուսաստան: Աքսորեացի և Դրօն իր սպաներով: Բանտերը լեցուցին հազարաւոր բանտարկեալներով: Հ. Օհանջանեան, Ա. Իսահակեան, Յ. Քաջազնունի, Լ. Շանթ, Ն. Աղբալեան, Ար. Զիլինգարեան, Բ. Իշխանեան և շատ ու շատ ուրիշներ պատանդ (ընդժ.ը իմս է) առնուցան: Նրանց գլխին ամէն բոպէ կախուած էր մահը: Փետր. 16 և 17ի գիշերը Երեւանի բանտում գնդակահարուցին աւելի քան յիսուն հոգի — Համազասպը, զնդ, Ղորղանեանը, բանտը Սէրգօն, Մակեդոնը, ուսանող Գրիգորը և ուրիշներ . . . ևւայլն»:

Աւա՛ղ, որ փաստ են ասոնք և արիւնոտ փաստ: Փաստ՝ հայի ձեռքով գրուած հայի գլուխին:

Եւ մենք, տասը տարի յետոյ, այդ փաստը վերլուծելու ենք ելած, պատասխանատուներու դէմքը մութէն լոյսին պարզելու համար:

Այս դատաստանն ալ մէկ նժար ունի — պատճառի և հետեւանքի նժարը:

«Պատ. Մարմինը հէնց սկզբից, գործի յաջողութեան անսակէտից, իբր առաջնորդող է ընդունում երկու հիմնական պայման. -

ա) Որ ապստամբութիւնը պիտի լինի ընդհանուր և միաժամանակ, այսինքն Հայաստանի բոլոր մասերն էլ մասնակցին ապստամբութեան և ապստամբին միաժամանակ:

բ) Որ ապստամբութիւնը պիտի տեղի ունենայ ըստ կարելոյն մօտիկ ժամանակներում»:

ԻՐԱՋԵԿ

«Գաշնակցութիւնը եւ փետր. 18 ր»

«Հայրենիք» փետր. 20 1931 :

Ահա այդ նժարին վրայ է, որ փաստերը կը քակեն զիրենք քառսող պատանքը եւ կը հռչակեն.—

Այդ փաստերը տեղի ունեցան 1920 Դեկտ. 20 էն յետոյ:

Այն օրէն յետոյ, երբ կեանքի կոչուեցաւ Երեւանի մէջ «Կեդր. Կօմիտէն, Պատ. Մարմինը, Փրկութեան Կօմիտէն» իր ապստամբական ծրագրով:

Իսկ այդ ծրագիրը իր բոլոր ծալքերով ծանօթ էր նորեկ, դեռ իր խարխիւր չամրացուցած բօլշեւիկ իշխանութեան, կը վկայէ իրազեկ:

Կը վկայէ փաստերով.—

«Իրենց թերթերում — «Կօմունիստ» եւ «Աղքատ Գիւղացի» — անդուռ բերանով շարունակ հայհոյում էին Դաշնակցութեան ու դաշնակցականներին եւ մեղադրում էին նրանց ինչ որ դաւադրութեան համար»:

«Հետագայում մեր ձեռքն ինկաւ մի փաստաթուղթ, զօրքերի բռնելիք տեղերի հրամանը, Յունուարի 20ին կազմած, որով նախ իւրաքանչիւր զօրամասի տեղն ու անելիքն էր որոշուում ապստամբութեան դէպքում. երկրորդ յայտարարում էր ի գիտութիւն զօրքերի, որ եթէ ապստամբութիւնը սկսի Երեւան քաղաքի ներսից, այդ դէպքում Առաջին Հաւուրեցային մարտկոցը, որպէս նշան կուտայ եօթ (թէ երեք, լաւ չեմ յիշում) հարուած, իսկ եթէ սկսուի զրսից, երեք (թէ եօթ) հարուած»:

Ահա անժխտելի փաստեր, որոնք կ'ապացուցանեն թէ բօլշեւիկները չէ թէ ընդհանուր կասկած ունէին, այլ օրով ու թուականով գիտէին ստոյգ ապստամբութիւնը:

Իրազեկ ինքն է դարձեալ այս պարագան հաստատողը.—

«Երեւանի կամ մայր ապստամբութիւնը պէտք է տեղի ունենար ոչ թէ Փետր. 18ին, այլ աւելի շուտ, Յունուարի վերջերին: Դործն արդէն կազմակերպուած—պատ-

րաստ էր այդ ժամանակի համար, երբ մի անակնկալ դէպք եկաւ խափանեց այդ ծրագիրը»:

Եւ այդ «անակնկալ» դէպքը սպաներու աքսորն էր:

Եւ ինչ որ «անակնկալ» կը կոչէ իրազեկ, շատ ակնկալելի է աշխարհի վրայ ոեւէ իշխանութենէ, որ եկած է տիրելու եւ իր տիրապետութիւնը պաշտպանելու եւ կը գտնէ իր իշխանութեան դէմ դաւաճողներ, թէեւ բուն դաւաճիրն հայ սպաները չըլլան:

Որքան բնական էր դեռ ութը ամիս առաջ Հանրապետական կառավարութեան համար արիւնի մէջ խեղդել իր իշխանութեան դէմ պոռթկացող Մայիսեան ապստամբութիւնը, նոյնքան բնական էր, կերպով մը բօլշեւիկ իշխանութեան համար դժբաղդաբար սպաներու զանգուտձային աքսորով, այս. «ձիւն ձմեռին ոտքով», վիժեցնել, արգիլել փետրուարեան ապստամբութիւնը:

Այդ չէ, սակայն, փիճելի կէտը:

Կարեւորը այն է, որ «հին հայկական բանակը պէտք է մտնէր - կ'ըսէ Խատիսեան - խորհրդային հայկական բանակի կազմի մէջ: Իբրեւ միացնող օղակ կը հանդիսանար Դրօն: Իսկ այդ բանակը կազմալուծուեցաւ, որովհետեւ այլեւս կասկածելի էր իշխանութեան աչքին: Սպայութիւնը քշուեցաւ Հայաստանի սահմաններէն. Դրօն օղակը՝ հինին եւ նորին միջեւ, հին (Մուկուլայի բանակցութեան) ձախողանքի հաւանական դարմանը, որ իր անձով այնքան բարեբար դեր կրնար կատարել ժողովուրդի հոգեբանութեան մէջ, իր սպաներով աքսորուեցաւ, որովհետեւ օրուան իշխանութիւնը գիտէր ոտուգապէս, թէ այդ սպայութիւնը իր մէջ տարրեր ունէր, որոնք կը կազմէին զինուորական մարմինը՝ ապստամբական գործին մէջ:

Եթէ համաձայնութեան մը մէկ կէտն իսկ էր հին

բանակի միացումը նորին, այդ պայմանը իր իրաւունքը կը կորսնցնէր դաւակցութեան փաստով:

Ո՛չ ոք կրնայ ամբողջ բանակն ու սպայութիւնը մեղադրելու ոճիրն գործել, թէ անոնք բոլորը մեղսակից էին: Բայց ինքզինքն ու իր իշխանութիւնը վտանգուած տեսնող իշխանաւորը այդ վայրկեանին չէ որ պիտի նստէր արդարը զատել մեղաւորէն: Իսկ բօլշեւիկ իշխանաւորը բնաւ:

Հետեւ՝ անքը - Հետեւանքը այն, որ հայ հին բանակը կազմալուծուեցաւ, նոր բանակը զրկուեցաւ այնպիսի ուժերէ, որոնք եւ իբր զինուորական եւ իբր հայ մարդ իրենց խոշոր դերն ունէին հայութեան ու Հայաստանի համար:

Դրօի պէս դաշնակցական զինուորականի մը եթէ ինայուեցաւ, այդ կ'ապացուցանէ այն, որ բօլշեւիկները եթէ չէին կրնար յամենալ ստուգումներու վրայ իրենց կասկածները փարատելու, չուշանալու համար ոխակին առջեւ, որ Դրօի ընկերներուն ապստամբական ծրագրէն կը բխէր, գոնէ գիտէին չաճապարել թափելու արիւն մը, որ եթէ իրենց ձեռով չէր եռար, բայց իր հայրենիքին դէմ դաւաճանելու գոյնն ալ չունէր:

Եւ ինչո՞ւ ուրանալ, որ երբ անոնք հեռացան ըստ պահանջող սահմաններէն, անոնք որ նկատուեցան այլեւս անվտանգ, թողուցին որ քաշքշեն իրենց ճակատագիրը:

Դրօի օրինակը յատկանշանական չէ՞ :

Թողուցին որ ապրի Մոսկուայի մէջ տարիներով: Վրացեաններու տարածած թոււնտ կասկածը տարիներով ան այնքան միայն կրցաւ մեղմել, որ թոյլատրուեցաւ լոկ արտասահման ելնել. բայց երբեք Հայաստան վերադառնալ:

Այդ ճակատագիրը սեւ է, այո՛ :

Արարքը - իբր պատճառ - արդեօ՞ք աւելի սեւ չէ քան ճակատագիրը - իբր հետեւանք:

Դարձեալ նոյն պատճառին հետեւանքն է, կ'ըսեն փաստերը, որ «բանտերը լեցեցին հազարաւոր բանտարկեալներով: Հ. Օհանջանեան, Ա. Իսահակեան, Յ. Քաջաղ-նունի, Լ. Շանթ, Ն. Աղբալեան, Ար. Չիլինգարեան, Բ. Իշխանեան եւ շատ ուրիշներ պատանդ առնուցին» :

Ո՞վ պէտք է դատել ամենէն առաջ այդ հազարաւոր բանտարկեալներու, որոնցմէ ապահովաբար իւրաքանչիւրը հայ Օջախի մը սիւնն էր, և հազարաւոր բանտարկեալներու ետեւն տասնեակ հազարաւորներ ու տընտեսական ու բարոյական քայքայման իբր պատճառ եւ այդ բոլորը թուրքի արհաւիրքին տակ քրտնոդ հայսութեան ու Հայաստանի հաշուին:

Ինչո՞ւ պիտի պատանդուէին ու պիտի զրկուէր Հայաստանը Հ. Օհանջանեանէ մը, Շանթէ մը, Աղբալեանէ մը, եթէ պատճառը իր հետեւանքներով այնքան վատօրէն իր սեւութիւնը տարածած չըլլար անոնց եւ անոնց պէս շատերուն վրայ:

Ս. Տիգրանեան մը եւ փրօֆ. Խաչատուրեան մը երբեք նուազ դաշնակցական չեն եղած շատ շատերէն: Ո՛չ ալ յանձն առին հայհոյել Դաշնակցութեան՝ Հայրենիքին մէջ, Հայրենիքին ծառայելու համար:

Սուտ է, թէ պայման է հայհոյել Դաշնակցութեան՝ հայրենադաւ չհամարուելու համար:

Բայց եթէ հազարներ բանտ լեցուեցան ու տասնեակ հազարներ Հայրենիքէն զրկուեցան, փաստերու վճիռով անոնք հետեւանքներն են միայն, փետրուարեան ապրստամբութեան ծրագրին ու անոր զործադրութեան: Որովհետեւ այդ բոլորը տեղի ունեցան 1920 Դեկտեմբեր 20 էն յետոյ:

Դարձեալ 1920 Դեկտ. 20էն յետոյ է որ 1921 Փետր.

16 և 17ի գիշերը «Երեւանի բանտում գնդակահարեցին աւելի քան յիսուն հոգի - Համագասպը, գնդ. Ղորղանեանը, բանուոր Սէրգոն, Մակեղոնը, ուսանող Գրիգորը և ուրիշներ» :

Ո՞վ պէտք է դատել այդ հայրենասէրներու արիւնին համար: Ո՞վ է պատասխանատուն Ասկերանի հերոսին կացնահարութեան:

Եթէ զիտէ իշխանաւորը և բօլշեւիկ իշխանաւորը, որ 24 ժամ յետոյ գուցէ արիւնի ճապաղիքներու մէջ պիտի ինչայ կամ վիրաւոր պիտի փախի մազապուր, և բաւական է միայն որ կասկածի, թէ Դաշնակցական Համագասպը արձակուած ուղմբի մը պէս կրնայ պայթիլ իր կոնսկլին վրայ, ո՞վ է պատասխանատուն, երբ այդ իշխանաւորը կը գնդակահարէ կամ կը կացնահարէ:

Ս. Վրացեան ինք պիտի ներէ՞ր Աւիսի մը, պիտի չկացնահարէ՞ր զայն, եթէ ինքն ըլլար իշխանաւորը եւ ստոբապէս գիտնար թէ 24 ժամ յետոյ Աւիսի բռունցքը պիտի բարձրանար իր գլուխին:

«Քաղաքի (Ալեքսանդրոպոլ) գրաւումէն ետքը՝ բանտարկուեցան ապստամբներ Մուսայէլեան, Ղարիբջանեան անասնաբոյժ Պօգրեյոկին եւ ապստամբուածեան մի քանի ուրիշ գործօն մասնակիցները: Գլխաւոր կազմակերպիչներէն մէկը՝ Աւիս նուրիջանեան յաջողեր էր փախչիլ» :

Ալ. Խատիսեան

2. Հանրապետութեան «Ծագումն ու Ջարգացումը»
«Մայիսեան ապստամբութիւնը» էջ 188 :

ժ.

Փորձենք քիչ մըն ալ ստուգել Փետր. 18 ի ապրստամբուլեթեան արտայայտութեան բնոյթը:

Տասը տարի ամբողջ մամուլի միջոցով և բեմերու վրայէն ան ներկայացուեցաւ իբր «տարերային», «համաժողովրդական» մէկ պոռթկում, առանց որ և է կազմակերպական ծրագրի ու աշխատանքի:

Այս պարագան անհրաժեշտ է անոր համար, որ անով անգամ մըն ալ կը փաստուի բօլշեւիկին՝ թուրքէն աւելի վատ ըլլալը կամ կը ժխտուի այդ միտքը:

Որովհետեւ եթէ հայ ժողովուրդը, Հայաստանի մէկ ծայրէն միւսը, ինքնարուղիօրէն ու տարերային կերպով համաժողովրդային պոռթկումով մը յայտնաբերեց, այդ կը նշանակէ, որ բօլշեւիկեան զարհուրանքները այնպիսի չափերու հասան, որ թուրքն ալ մոռցուցին: Ապա, ուրեմն, պատճառի ու հետեւանքի նժարով զարհուրանքները պատճառ, իսկ ապստամբութիւնը հետեւանք կը ներկայանան:

Իսկ եթէ ժողովուրդը, որքան ալ հոգեպէս ճնշուած բայց բնագորէն գիտցած է նախընտրել այդ դրութիւնը՝ թուրքի զարհուրանքէն ու սպանալիքէն և որոշ անհատներ կամ խմբակցութիւն որոշ ծրագրով ու կազմակերպուած ձեւով պատրաստած է շարժումը, պատճառն ու հետեւանքը կը փոխեն իրենց տեղերը:

Այս հարցն ալ ճշդելու ատեն դարձեալ իրագելն է, որ կուգայ իր վկայութիւնով օգնել պատմութեան:

Տասը տարի ընթացքին ո՛չ ոք այնպիսի շօշափելի փաստեր տուած էր Փետր. 18ի ապստամբութիւնը ճշգորէն նժարելու, որքան իրագելը:

Ու երբ կը դիմենք իրազեկ ի վկայութեան, դժբաղդաբար դուրս կուգայ, որ Փետր. 18ի ապստամբութիւնը տեղի ունեցած է որոշ ծրագրով, որոշ կազմակերպական ճիգերով, խումբ մը անհատներու նախաձեռնութիւնով, հետեւաբար չէ եղած տարերային, իսկ ապստամբութեան մասնակցած է հայութեան «մէկ աննշան մասը» : Հետեւաբար չէ եղած համաժողովրդական :

Անտարակուսելի է, որ Երեւանի մէջ ստացած է աւելի զանգուածային բնոյթ :

Փաստ է նաև որ ապստամբութեան պոռթկումին հետ ժողովուրդը խռոնուեր է անոր ընթացքին :

Այս երկու հանգամանքն ալ, սակայն, չեն ցոլացնիր այդ բառին իրական իմաստը, Փետր. 18ի ապստամբութեան տեսակէտէ :

Որովհետեւ իրազեկ ի յայտնութիւններէն երեւան կուգայ, թէ Երեւանի աւելի զանգուածային պոռթկումը պարզապէս հետեւանք էր Պատ. Մարմնի կամ Փրկութեան կօմիտէի կեդրոնն ըլլալուն, ուր ծրագրի իրագործման համար թափուած ճիգերը տուած էին աւելի արդիւնք, «Մայր» ապստամբութիւնը - իրազեկի բառով (Երեւան) բնական էր որ տար այդ արդիւնքը. քանի որ այնտեղ էր որ կ'աշխատէր Փրկութեան կօմիտէն իր ծայրագոյն թափով և ժողովրդական ու գինուորական թեւերով :

Ո՛չ ալ քաղքենի ժողովուրդին քշուիլը հոսանքէն, երբ ապստամբութիւնը պայթած էր, կ'ապացուցանէ անոր համաժողովրդականութիւնը : Որովհետեւ նման թոճ ու բոհի մէջ ժողովուրդը ըսուած զանգուածը ո՛չ կը փնտռէ պատճառը, ո՛չ հետեւանքը եւ ոչ ալ կ'որոշէ իր թերն ու դէմը : Այլ պարզապէս կը տարուի հոսանքէն, առանց իր կամքին ու գիտակցութեան, գետի մը հոսանքին ձգուած տախտակի կտորի մը պէս :

Բայց որպէսզի դատումները կասկածի չենթարկուին, մենք կը դիմենք իրազեկ ի վկայութեան, հաստատելու համար գանոնք :

192) Դեկտ. 20ին - «այսինքն Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամէնը 15 - 18 օր յետոյ» - «կեանքի կոչուած Փրկութեան կօմիտէն կարճ ժամանակամիջոցում մէկ աննախընթաց յաջողութիւն ունեցաւ, որովհետեւ նա գործում ու խօսում էր յանուն Հայրենիքի փրկութեան, յանուն ազատութեան, որ մի կախարդական գրաւչութիւն ունէր ամէն մէկի համար» :

Այլանդակ չէ՞ ասնել որ յանուն Հայրենիքի փրկութեան դեռ 18 օր առաջ իշխանութիւնը խաղաղօրէն բոլշեւիկներու զիջողը, 18 օր յետոյ յանուն նոյն Հայրենիքի փրկութեան ապստամբութիւն կազմակերպելու կը լծուի, նպատակադրելով զայն իրականացնել, «ըստ կարելոյն մօտիկ ժամանակներում» :

Եւ այդ նպատակին համապատասխան միջոցները ձեռք կ'առնուին :

«Գործի անցնելով, Հայրենիքի Փրկութեան կօմիտէն՝ իր զուտ (ընդգծը՝ իրն է) ապստամբական աշխատանքները բաժանում է երկու մասի - կազմակերպումն ժողովրդի և կազմակերպումն զօրքի» :

«Ամբողջ ապստամբական գործի ղեկավարութիւնը իրեն վերապահելով, զօրքի կազմակերպման համար իրեն կից, ստեղծում է մէկ յատուկ յանձնաժողով, զինուորական մարմին անունով, իսկ ժողովրդական զանգուածների կազմակերպման գործը ինքը Փրկութեան կօմիտէն է վարում անմիջականօրէն» :

«Հասկնալի է, որ այդպիսի մէկ հսկայ գործի համար, նա իր ձեռքի տակ պիտի ունենար օգնական ուժեր եւս - թէ՛ ժողովրդական զանգուածների եւ թէ՛ հայկական զօրքի կազմակերպութեան գործում : Մանաւանդ

նրան ուժեր հարկաւոր էին, վստահելի ուժեր, կապի համար եւ՛ Երեւան քաղաքի ներսում, եւ՛ Երեւանի ու շրջանների միջեւ» :

«Եւ նա հիանալի կատարեց - ինչպէս արդիւնքը ցոյց տւեց - իր վրայ դրուած պարտականութիւնը եւ շատ կարճ ժամանակի ընթացքում շատ մեծ յաջողութիւններ ունեցաւ: Երկու գաւառներ (Երեւան և Էջմի- ածնի) կազմակերպել էին այնպէս, որ պատրաստ էին, տրւած նշանով, մի մարդու նման ոտքի կանգնել եւ իրենց աղքատիկ զէնքերով, առանց թնփանօթի, գնդա- ցիրի և ռազմամթերքի, կուի դուրս գալ մէկ կառավարութեան դէմ» :

«Դա պիտի բացատրել դրանով, որ գործի գլուխ էր անցել Դաշնակցութիւնը» :

«Եւ յիրաւի, թէ որքա՛ն ապստամբութեան զար- փարը ժողովրդականացած էր, նա երեւում է այն զար- մանալի փաստից, որ Փետր. 18ին և նրանից 1 - 2 օր ա- ռաջ կամ յետ մրաժամանակ (ընդժ. ք իրն է) ապստամբ- ցին բօլշեւիկեան բռնակալութեան դէմ ո՛չ միայն Երե- ւանն ու Էջմիածինը, այլ նաեւ Դարալագեազն ու Նոր- Բայազէտը» :

Այս փաստերը այլևս ուէ կասկածի տեղ չեն ձգեր, թէ Հայաստանը խորհրդայնանալէն 15 - 18 օր յետոյ ո՛չ միայն «զուտ» ապստամբական միտքով կեանքի կոչ- ուած է Պատ. Մարմին կամ Փրկութեան Կօմիտէ, այլ կազմակերպականօրէն անկարելի ճիգ ու աշխատանք է թափուել իրագործելու ապստամբութիւնը: Եւ ապրս- տամբութիւնը իրագործուած է եղեր:

Այս կազմակերպական թափը կրնար փառապսակ մը ըլլալ, եթէ ան յայտնաբերուած ըլլար հայութեան մահացու թշնամիին - թուրքին դէմ: Եւ կը մնայ արժանի փշեպսակ մը այն ճակատներուն, որոնց ուղեղները կը դաւանին հայ բօլշեւիկը աւելի վատ քան թուրքը:

Բայց այս բոլորը չեն կրնար ժխտել Փետր. 18ի ապստամբութեան կազմակերպուածի բնոյթը, ինչ որ ժխտումն է տարերայնութեան, այսինքն տասը տարիի ընթացքին զրիչով ու լեզուով ներկայացուածին:

Ինչ որ կազմակերպուած է նախօրօք զժուած ծր- րագրի մը համաձայն, որոշուած օրով և տեղով, տա- րերային չէ:

Ո՛չ իսկ համաժողովրդական էր փետր. 18 ի ապրս- տամբութիւնը, հակառակ այն փաստին, որ ապստամ- բութեան մէջ կային նսեւ էս-էր-ներ նոյնիսկ ժողովրդ- դականներ, ապստամբութեան պոռթկումին հետ, հոսան- քի խառնուեցաւ նաեւ ժողովուրդը:

Այս բոլորը դեռ բաւական չեն ապացուցանելու անոր «համաժողովրդական»ութիւնը, որ այս պարա- գային մանաւանդ, ունի շատ աւելի լայն ու բարոյական ներքին իմաստ քան ինչ որ ինքը՛ կատարուածը:

Իսկ կատարուածը է, շատ իրագել ի:

«Հայ ժողովուրդի մէկ աննշան հատուածը (ընդժը. իմս է), առանց կուսակցութեան, դասակարգի եւ սեռի խտ- րութեան, մէկ ամեհի ձիու նման, ծառացաւ իր ազատու- թիւնը ոտնաձիարող օտար ուժի դէմ եւ «յրաի կամ Սգատու- թիւն» ը իրեն նշանաբան ընտրելով, կուի դաշտ վազեց՝ նորից իր անկախութիւնը գրկելու համար» :

Պոռթկումի թափն ու նմանաբանութիւնը, պոռթ- կացողներու գոյնն ու տարագը չեն կրնար փոխել «ժո- ղովրդի մէկ աննշան հատուածը» ին փաստը որ ժըխ- տումն է համաժողովրդականութեան:

Այդ կէտերը ճշդուած են այլևս:

Անհրաժեշտ էր գանոնք ճշդել, որովհետեւ անոնք յատկանշանական դեր ունին Փետր. 18ի ապստամբու- թեան վերջնահատումին մէջ:

Այդ գիտակցութիւնն է, որ առաջին օրէն «տարե-

րային» ու «համաժողովրդական» բառերը **Փետր. 18**ի ապստամբութեան իբր անբաժանելի ածականներ դարձրւած են:

Այդ բառերը վարագոյր դարձած են՝ ձգուած բեմադրուած տրամային վրայ, անոր գնահատութիւնը այլափոխելու միտքով:

Եւ ո՞վ կրնայ ժխտել, թէ **Փետր. 18**ը իսկապէս մէկ մեծ ողբերգութիւն չեղաւ հայ նորագոյն պատմութեան մէջ, խաղցուած Հայաստանի աւերակներուն ու հայ դիակներուն վրայ:

«Շատ ճիշդ է ասում ֆաշազնունին, որ փետրուարեան ապստամբութեան հակառակ է եղել դաշնակցութիւնը»:

Ս. Վրացեան

«Խարխափումներ», էջ 93

«Եթէ փետրուարեան ապստամբութեան նախօրեակին **Հ. Յ. Դ.** բիւրօն հնարաւորութիւն ունենար հաւաքուելու ու դիրք Ձրդելու, վճռականապէս պիտի ընդդիմանար ապստամբական ուժէն ձեռնարկի»: Որովհետեւ «միջազգային քաղաքական պայմանները այդ պահուն ծայր աստիճան աննպաստ էին Հայաստանի համար եւ որ ապստամբութիւնը յաջողութեամբ իսկ պարագային ոչ միայն չէր կրնար տեւական ազատութիւն ու անկախութիւն ապահովել այլ նոյնիսկ կրնար վտանգել հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը»:

Ռ. Դարբինեան

Լսմբագրական «Հայրենիք»ի, 1930 փետր. 18

«Եւ նա («Փրկութեան կօմիտէն») հիանալի կատարեց ինչ պէս արդիւնքը ցոյց տուեց - իր վրայ դրուած պարտականութիւնը եւ շատ կարճ ժամանակի ընթացքում շատ մեծ յաջողութիւններ ունեցաւ: Երկու գաւառներ (Երեւանի եւ Էջմիածնի) կազմակերպուել էին այնպէս, որ պատրաստ էին, տրուած նշանով, մի մարդու նման ոտքի կանգնել եւ իրենց աղքատիկ զէնքերով, առանց Թնդանօթի, գնդացիի եւ ռազմամթերքի, կռուի դուրս գալ մէկ կառավարութեան դէմ»:

«Դա պիտի բացատրել դրանով. որ գործի գլուխ էր անցել դաշնակցութիւնը»:

Իրագեկ

«Հայրենիք» օրաթերթ, 1931 փետր. 21 . 22

Ի .

Կարգն է հիմա ստուգելու իրական հեղինակները՝
այդ ողբերգութեան: Ճշդելու թէ ան կուսակցութի՞ւն
մըն էր կամ կուսակցութեան մը կա՞մքը, թէ անհատ
ներ էին անոնք:

Փաստերու շղթայաւորումէն մինչեւ այստեղ տրրա-
մաբանօրէն կ'ենէ այն եզրակացութիւնը, թէ կուսակ-
ցութիւն մը .. Դաշնակցութիւնը - եղած է հեղինակը
Փետր. 18ի ապստամբութեան:

Երեւոյթներէ բղխած եզրակացութիւնն է այս:

Եւ այս եզրակացութիւնը տասը տարիի ընթացքին
որոշ մասի մը կողմ է նուիրականացած է:

Այդ եզրակացութեան համեմուտ համար անսպառ
ճիգ է թափուեր: Եւ յաջողելէ վերջ զայն Դաշնակցու-
թեան սեփականութիւնը դարձնել, քիչ ճիգ չէ թափուեր
ու չի թափուիր դեռ, անոր սեփականութիւնը փոխան-
ցելու ամբողջ ազգին:

Բայց վերլուծական քննութեան մը առջեւ դուրս
եկաւ, որ անոր «տարերայնութեան» յեղյեղումը չկրցաւ
անոր տալ «համաժողովրդականութիւն»:

Նման քննութիւն մըն ալ պիտի փորձենք այստեղ
երեւոյթներու եզրակութիւնները քանդելու եւ իրական
եզրակացութիւնը դուրս բերելու համար:

Տասը տարի յետոյ միայն նոր յայտնութիւններ
կը պարտադրեն մեզ վերջնահատել իրողութիւնները նոր
տուեալներու լոյսին տակ եւ այդ վերջնահատութեան
եզրակացութիւնը այն է, որ Փետր. 18 ի ապստամբու-
թիւնը ինչպէս որ տարերային չէր, չէր նաեւ կուսակ-
ցական, այդ բառին իրաւական իմաստով, հակառակ սո-
նակատարութիւններու եւ ճառերու:

«Նոյ. 30 լոյս Դեկտ. 1ի գիշերը. արտաքին գործոց
նախարարութեան առանձնատենեակում, տեղի ունեցաւ
Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօի, Հայաստանի Կեդր. Կօմի-
տէի խորհրդարանական հատուածի ու կառավարութեան
անդամներէ և մի շարք պատասխանատու ընկերների հա-
մագումար նիստը, որը եւ լուծեց Լեգրանի առաջադրած
հարցը»:

«Եւ Դեկտ. 2ին, կէսօրից յետոց ստորագրուեց համա-
Ս. վրացեան

« Հ. » Ամսագիր. 1923 Նոյմ.

Հիմնաւորենք մեր ըսածը:

Ապստամբութեան մը, այն ալ Փետր. 18ի նման ներքին յեղափոխութեան մը կուսակցականութեան առաջին պայմանն է, կուսակցութեան մը բարձրագոյն մարմինն որոշումը - ներկայ պարագային Հ. Յ. Դ. ընդհանուր ժողովը:

1921 Փետր, 18ի ապստամբութենէն առաջ տեղի ունեցող վերջին Ընդհ. ժողովը գումարուեցաւ 1919 ի Հոկտեմբեր - Նոյեմբեր ամիսներուն, Երեւանի մէջ, երբ Դաշնակցութիւնն էր տէրն ու տիրականը Հայաստանի եւ Հայութեան:

Այն տեղ ներքին նման ապստամբութեան մը որոշում չէ տրուեր:

Եւ շատ բնական էր այդ, որովհետեւ ուէ չնախատեսուած հարցերու մէջ իսկ չէր կրնար իյնալ նման խնդիր մը:

Ուրեմն Փետր. 18ի ապստամբութիւնը դաշնակցական չէր կրնար ըլլալ Ընդհ. ժողովի հիմքով:

Երկրորդ իրաւասու մարմինն է Բիւրօն, իբր գործադիր մարմին, իրագործելու իր բարձրագոյն ժողովին որոշումները, առանց Փետր. 18ի ապստամբութեան նման շարժումի մը մասին որոշում տալ կարենալու իրաւասութեան:

Ենթադրենք պահ մը, սակայն, որ չնախատեսուած դէպքերու առջեւ Բիւրօն ինքզինքը իրաւասու գագն ընդհ ժողովի մը լիազօրութիւններուն:

Փաստն այն է, սակայն, որ 1920 Դեկտ 2ին, երբ հանրապետական իշխանութիւնը փոխանցուեցաւ հայ բոլշեւիկներուն, Դաշնակցութեան Բիւրօն ներկայացուց հետեւեալ պատկերը:

Արմէն Գարօ - Ուղղինգտօնի ղեսպան - արդէն Ամբ. Բիկա էր: Սարգիս Արարատեան, Գէորգ Ղազարեան,

Արշակ Ջամլաեան գաղտնի ճամբաներով անցան Վրաստան և յետոյ Պոլիս: Արբահամ Գիւլխանդանեան Երեւանի նոր իշխանութեան թոյլտուութիւնով հեռացաւ Հայաստանէն և անցաւ Վրաստան, յետոյ Պոլիս: Վահան Նաւասարդեան գաղտնի հեռանալու ճանապարհին ձերբակալուեցաւ, վերադարձուեցաւ Երեւանի բանտը և քիչ յետոյ ազատ արձակուելով անցաւ Թիֆլիս ու յետոյ Պոլիս: Համօ Օհանջանեան, Նաւասարդեանի հետ ձերբակալուելով կը մնար Երեւանի բանտը: Ռուբէն Տէր Մինասեան անցաւ Չանգեզուր, Նժդեհի մօտ, որ չէր ենթարկուեր իշխանութեան:

Երեւանի մէջ մնաց միայն Սիմօն Վրացեան և «բաց» կերպով կը պտտէր քանի մը շաբաթներ: որմէ յետո՞ւ անցաւ Թաքստոցային կեանքի:

Ուրեմն, հին իշխանութիւնը նորէն փոխանցուելուն հետ իսկ Հ. Յ. Դ. Բիւրօն արդէն ցրուած էր, եւ եթէ ինքզինքը լիազօր զգար անգամ Փետր. 18ի ապստամբութեան պատասխանատուութիւնը վերցնել: Ֆիզիքապէս անհնար էր այդ լիազօրութիւնը արտայայտելու:

Կը մնայ ենթադրել, ուրեմն, որ կամ Բիւրօն, նախ քան ցրուելը, որոշումը տուած էր այդ մասին եւ գործադրական մասը յանձնած էր Ս. Վրացեանի, կամ ժրխտել կուսակցական իրաւականութիւնը՝ այդ շարժումին մէջ:

Առաջին կէտը այն ատեն միայն կրնանք հիմք դարձնել մեր վերգնահատումին, երբ Բիւրօնի այդ անդամներէն մէկն ու մէկը գոնէ, յուշերու մէջ կամ անգիտակից կամ անկեղծ բոպէի մը մէջ յայտնաբերէ զայն: Մինչեւ այսօր, 10 տարիի ընթացքին, դեռ ուէ փաստ տրուած չէ նման հիմնաւորումի մը:

Դաշնակցութեան կողմէ ցոյց տրուած հոգածութիւնը

այդ ապստամբութեան շուրջ, տօնակատարութիւններն ու պաշտպանելու ճիգերը բաւական չեն այդ եզրակացութիւնը հանելու, որովհետեւ ո՛վ որ կուսակցական կեանքի ներքին ծալքերուն ծանօթ է, շատ լաւ կրնայ բմբռնել, թէ ինչպէս կ'ըլլան նման բաները:

Իսկ մենք դեռ այն անխախտ հաւատքէն ենք, թէ թուրքի եաթաղանին տակ թափուած թրքահայ արիւնէն ծնած Դաշնակցութեան մէջ, Բիւրօի անդամութեան հասած ինք, եօթը, դաշնակցական չի կրնար գտնուիլ, որ թուրքի պաշտպանութեան ու խոստումին կոնակ տալով՝ Փետր. 18ի նման ապստամբութեան մը ատակ ըլլար:

Գիտենք և կ'ընդունինք, թէ կրնան գտնուիլ մինչեւ անգամ Բիւրօյի դիրքին հասած մարդեր, որոնք նոյնիսկ Բիւրօյի կոնակէն, անկէ գաղտնի ու մութ միջոցներով կուսակցութիւնը զննն կատարուած իրողութեան առջև եւ այնքան ճարպիկ ըլլան, որ յետոյ նոյն կուսակցութիւնը պաշտպանի դերին մէջ մտցնեն այն արարքին հանդէպ, որ իր ուխտին, իր կոչումին, իր կամքին բացարձակ դէմ է և դէմ պիտի ըլլար եթէ նախ քան կատարուիլը իր կամքը հարցուէր:

Եւ Փետր. 18ի ապստամբութեան պարագային, այս միտքը որքան ալ արդարօրէն շեշտուելու իրաւունք ստանայ, այն փաստով, որ Ս. Վրացեանը միայն կը մնայ Երեւան, իբր բօլշեւիկներու աչքին մինչ այդ բարեյոյս մէկ դաշնակցական և Ռուբէն Տէր Մինասեան մինակը կ'ըլլայ անցնող Չանգեզուր. նոր իշխանութեան դէմ ըմբոստ շրջանի մը կեդրոնը. բայց այս իրաւունքն անգամ մեզի թոյլ չի տար ենթադրութեան տալ փաստի ուժ, մինչեւ որ փաստերը իրենք պատուեն ենթադրութեան քօղը և ցուցադրեն փաստի դէմքը:

Ուրեմն, կը մնայ երկրորդը — Դաշնակցութիւնը, իբր կուսակցութիւն չէր կրնար իրաւականօրէն կազմակերպողն ըլլալ այդ շարժումին:

Այդ իրողութիւնը կը հաստատուի նաեւ Իրագեկի վկայութիւնով, որ եթէ կը ժխտէ Դաշնակցութեան իրաւականութիւնը, կը հաստատէ նաև որ դաշնակցականներ էին, սակայն, այդ շարժումը ծրագրողները, կազմակերպողները և իրագործողները:

Իրագեկ կ'ըսէ, որ

«Գլխաւորապէս շ. Յ. Դաշնակցութեան եւ դաշնակցականների դէմ սկսուած վայրագ հալածանքները հարկադրեցին դուքսը գտնուած, դեռ Զեկա ու բանտ չգնացած ընկերներին (ընդծ. իմս է) նորից կեանքի-կոչելու դաշնակցութիւնը իբրեւ կազմակերպութիւն»:

«Եւ նոյն տարւոյ (1920 թ.) Գեկու- 20ի մօտերքը - այսինքն շայաստանի խորհրդայնացումից ընդամէնը 15 - 18 օր յետոյ - արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր եւ գործի վրայ Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինը»:

Ուրեմն, փաստ է, որ քանի մը անհատ դաշնակցականներ են Փետր. 18ի ապստամբութեան յղացողները, ծրագրողները և գործադրողները:

Տրամաբանե՛նք:

Եթէ ապստամբութեան նպատակը չէ բխած կուսակցութեան իրաւասու ժողովէն ու մարմինէն, ապա ուրեմն դէպքերու բերումով, թէկուզ այդ նպատակը օրուան անհրաժեշտութիւն, անոր համար կեանքի կոչուած ունէ մարմին, այլեւս չի վերաբերիր այդ կուսակցութեան:

Ըսել կ'ուզենք:

Երեւանի մէջ գտնուող այդ խումբ մը դաշնակցականները - ո՛վ ալ ըլլային անոնք - կրնային թերեւս իրենց այդ քայլով ըլլալ աւելի մեծ հայրենասէրներ ու դիւցագուններ քան Դաշնակցութիւնը երբ և իցէ արտադրած ըլլայ, կրնային Հայրենիքի փրկիչները հանդիսանալ և օր մը ան կրնար իր գլուխին թագ ու պսակ դարձնել զանոնք, բայց այդ վայրկեանին, որ հաւաքուեցան, խոր-

հեցան, յղացան, ծրագրեցին և մանաւանդ անցան գործադրութեան, այդ վայրկեանին անոնք այլևս դաշնակցականներ չէին և չեն:

Իրենց գործը, իր պատճառներով ու հետեւանքներով, պիտի ըսէ թէ ի՞նչ էին: Գուցէ աննման հերոսներ, որ Հայութիւնը երբեք չէ ծնած, գուցէ ամէն բան: Բայց երբեք դաշնակցական:

Անոնք կրնային կոչուիլ հայրենասէրներու նոր խումբ մը, նոր պայմաններու ծնունդ — ինչպէս դաշնակցութիւնը ծնունդն եղաւ թուրքի եաթաղանին և սակայն չեղաւ ունէ մէկը իրմէ առաջ գոյութիւն ունեցող զգայուն ու ըմբոստ տարրերէ կամ խմբակցութիւններէ — բայց երբեք Դաշնակցութիւն:

Անոնք այդ վայրկեանին այլևս նախկին դաշնակցականներ էին, ինչպէս շատ նախկին դաշնակցականներ, որոնք նոր պայմաններու ու համոզումներու բերումով դարձած են նոր բան, նոր հաւաքականութիւն, հէնց նոյն Հայրենիքին անունով և իրենց հայրենասիրութիւնը — ըստ իրենց համոզումին — աւելի լաւ արտայայտելու զրդումով:

Նոր բան ըլլալը, ուրեմն, ժխտումը չէ հայրենասիրութեան:

Եւ այս հիմքով Երեւանի այդ խումբ մը դաշնակցականները կրնան ինքզինքնին գերազանց հայրենասէրներ դաւանել ու հռչակել: Բայց ոչ իբր դաշնակցական հայրենասէրներ:

Այս չէ եղած:

Եւ չէ եղած գիտակցօրէն, որովհետեւ ուզուած է հայ ժողովուրդի հոգիին մէջ դաշնակցութեան հմայքը ծառայեցնել, նոր և ոչ — դաշնակցական նպատակի մը եւ շարժումի մը: Այս ձգտումին նպաստաւոր գետին են ծառայեր «Դաշնակցութեան և դաշնակցականների դէմ

սկսուած վայրագ հալածանքները»: Եւ նախկին դաշնակցական հայրենասէրներու խումբը այսպէս է որ «շատ կարճ ժամանակի ընթացքում շատ մեծ յաջողութիւններ ունեցաւ»: Որովհետեւ «գործի գլուխ էր անցել Դաշնակցութիւնը, այսինքն՝ այն կուսակցութիւնը, որը ամենագօրեղ և հմուտ մարտական կուսակցութիւնն է»:

Եւ այս գեղծարարութիւնը տեղի ունեցաւ Փետր. 18ի ապստամբութեան հասնելու համար, որ կը ձգտէր Հայրենիքի աւերակներուն վրայ հայը հայի դէմ նետել, արիւնխոտում տեսլափառութեամբ, երբ «դեռ թուրքը չէր հեռացել Ալեքսանդրապօլից»:

Նման արարքի մը առաջին դատախազը, ամենէն առաջ, պիտի ըլլար թուրքի եաթաղանէն թափուած թրքահայ արիւններէն ծնած Դաշնակցութիւնը:

Այս էր որ չեղաւ: Եւ ոչ միայն չեղաւ, այլ ընդհակառակը առանց դատ ու դատաստանի, ցոյց տրուեցաւ անգիտակից քաջալերանք մը, որի անգիտակցութիւնը չի կոնար իրաւապէս երբեք այդ շարժման փառքը կամ դատապարտութիւնը տարածել Դաշնակցութեան վրայ թէև, դժբաղդաբար, երեւութապէս և փաստականօրէն իրեն վերագրուի այդ:

Իսկ այս քաջալերական վարմունքը անկէ, որ, դժբաղդաբար, իրաւականօրէն այլևս նախկին դաշնակցական միայն կոչուելու սահմանուած մէկին, դաշնակցութեան Բիւրօյի անդամի մը - Ս. Վրացեան - անունը յայտնապէս կապուեցաւ այդ շարժումին հետ:

Ձարմանալի չէր որ անոր անունը կապուէր, որովհետեւ այն մէկն էր այդ ծրագիրը գործադրողներէն եւ նախագահը այդ շարժումը յաջողցնող մարմին:

Եթէ պատահէր որ Վրացեանի մը անձն ու անունը կապուած չըլլար այդքան արիւնոտ շարժումի մը, կասկածէ դուրս է որ ինքը Վրացեանը կ'ըլլար առաջինը

դատի ու պատասխանատուութեան կանչողներուն մէջ. զեղծումի ու հայրենադաւութեան ամբաստանութիւնով անոնց դէմ, որոնք վերոյիշեալ պայմաններու տակ կազմակերպած ու գործադրած են Փետր. 18ի շարժումը:

Ահա թէ ինչպէս Փետր. 18ի ծիրանին նախկին դաշնակցական Ս. Վրացեանի ուսերով տարածուեցաւ իրական Դաշնակցութեան վրայ:

Իսկ Դաշնակցութիւնը մասնաւորապէս և հայ ժողովուրդը ընդհանրապէս կը կրեն հետեւանքները անոր:

Ոճիր չէ՛ ո՛չ դաշնակցական ըլլալը և ոչ ալ հայրենասէր: Գուցէ շատ քիչեր գտնուին, որ չուզեն գլուխ ծռել այն դաշնակցութեան հայրենասիրութեան առջեւ, որ հայրենասիրութեան մինչեւ վերջին տառին մարմնացումները ստեղծեց: Բայց այսօր ոճրապարտի մը խարանդ դարձաւ կարծես այդ անունը, դրոշմուած այն բոլոր ճակատներու վրայ, որոնց առջեւ ծուռկի պիտի գար ոեւէ հայ:

Եւ այս խարանդ ցուքն է, որ նախկին դաշնակցականի մը - Ս. Վրացեանի - ճակատէն կը յայտնէ իրական ու հարազատ դաշնակցականներու ճակատին:

Այս բոլորէն կը հետեւի որ Փետր. 18ի փառքն ալ, դատապարտութիւնն ալ կը պատկանի նախկին դաշնակցականներու այն խումբին, որ ծրագրեց ու գործադրեց: Եւ կը սխալին ու անարդարութիւն կը գործեն բոլոր անոնք, որ այդ դատապարտութիւնը կը տարածեն իրական Դաշնակցութեան վրայ - այսինքն շարքերու վրայ: Եւ կը սխալին ու կ'ինքնախաբեն բոլոր իրական դաշնակցականները, որ այդ փառքը իբր փառապսակը դաշնակցական վործունէութեան կը փորձեն պտտցնել տօնահանդէսէ տօնահանդէս:

Թող սխալ չդատուինք Ս. Վրացեանի անունը՝ յաճախ յիշատակելնու համար:

Փետր. 18ի ապստամբութեան մասին դարեր յետոյ խօսողն ալ պիտի ընէր նոյն բանը:

Անոր անձն ու անունն են բացէ ի բաց կապուած այդ շարժումի ամէն մէկ դէպքին ու վայրկեանին հետ:

Որ կան ուրիշներ, տասը տարի յետոյ ալ դեռ մութով պատանքուած, այդ մասին տարակոյս չունինք: Բայց այսօր ան է միայն հրապարակի վրայ կամ դէպքերու դասաւորման հետեւանքով կամ ուրիշներ աւելի իր յանդիմութեամբ, եւ մենք ստիպուած ենք յաճախ յիշել իր անունը:

Տասը տարի յետոյ միայն յայտնուեցաւ իրագեկ մը, որի մասնակցութեան չափն ու ծաւալը դեռ կարելի չէ կշռել: Բայց իր իրագեկութիւնն ու մասնակցութիւնը կասկածէ դուրս է:

Եւ ահա կը տեսնենք մեղսակից վկայի աթոռին վրայ:

Նոր իրագեկ ներու նոր յայտնութիւնները անշուշտ իրաւունք կուտան պատմագրին, նոր տուեալներու վրայ ընելու սրբագրութիւններ կամ լրացումներ, մեր դատումներու վրայ, որոնց անսրբագրելիութեան յաւակնութիւնը չունինք երբեք: (*)

*) Մեր այս աշխատութիւնը պատրաստուած է 1931 ին. իբր հետեւանք իրագեկի ինքնախոստովանութիւններուն: Մինչ այդ անծանօթ կը մնային այն բոլորը, որոնց լոյսին տակ փետր. 18ի ապստամբութիւնը կարելի պիտի ըլլար տեսնել իր իսկական դիմագծով: Իրագեկի երեւան գալով վրացեանի անունին կը միանար նաեւ իր հարազատը՝ իրագեկը: Մինչեւ, սակայն, հրատարակութիւնը այս աշխատասիրութեան (1934) կարելի է արդէն այս արարքին գլխաւոր դերակատար արձանագրել Ռուբէն փաշան: Եւ մենք այստեղ կը դնենք Աբգար Կարապետեանի (Հայկօ) վկայութիւնը, իբր մէկը, որու վստահուած է շատ պատասխանատու գործ

Փետրուարեան ապստամբութեան իրական պատասխանատուները մութէն լոյս աշխարհ բերելու, որպէսզի իւրաքանչիւրը ստանայ իր բաժին յարգը կամ խարանր, մեր այս աշխատասիրութեան մէջ, նոր իրազեկ մը, Հայկօ (Աբգար Կարապետեան, Լիօն) կուգայ իր վկայութեամբ դուրս բերել Ռուբէն փաշան, իբր զխաւոր մէկ կազմակերպիչ այդ ապստամբութեան:

Մինչև այսօր (1934) Ռուբէն փաշան կը մնար մութի մէջ: Անոր դէմքը լոյսին պարզուելը կը պարտինք Հայկօին, որ եղած է կապը Ռուբէնի և Սիմօնի միջև և այդ իսկ առաքելութեամբ Ռուբէնի կողմէն ղրկուած է Երեւան, «Փրկութեան կօմիտէն» կեանքի կոչուելուն հետ:

Իր վկայութիւնը պարզ ու անպաճոյճ կը ներկայացնենք իբր արժէքաւոր փաստաթուղթ դէպքերը ճշդօրէն գնահատելու և մինչև այսօրուան եզրակացութիւնները ճշդօրէն վերագնահատելու մտքով:—

«1920 Դեկտեմբերի առաջին օրն իսկ մենք ձգեցինք Երեւանը: Պատասխանատու ընկերներ որոշեցին հեռանալ: Ինձ էլ վիճակուեց որ հեռանամ և Ռուբէն փաշայի հետ մեկնեցայ Դարալագեազ: Շուտով հասանք Քէշիշքանդ*,

ապստամբութեան կազմակերպական շրջանին, խմբապետ Մարտիրոսի ձեռքին տակ: Կը նշանակէ Ռուբէն փաշա երեւանէն հեռանալէ առաջ կամ անմիջապէս յետոյ եղած է գլխաւոր մէկը վրացեանի հետ ապստամբութիւնը յղացողներէն եւ ապահով մէկ անկիւն նստած՝ զայն բռնկցողներէն (ինչ պէս եղած է իր յեղափոխականութիւնը միշտ): Սիմոն Ռուբէն սրտառուչ գուգորդութեան մէկ օղակն ալ ահա, որ կը բանայ անոնց անբաժանելիութեան գաղտնիքին մէկ մասը:

* Քէշիշքանդի մէջ է, որ ապստամբ ուժեր կը խողխողեն բօլշեւիկեան 180րդ. գունտի Ա. բատալիօնի գ ինուորները:

Եւպօնի մօտ: Եւպօն մեզ ընդունեց շատ սառն կերպով: Զէր կարող հաշտուիլ իշխանութիւնը բօլշեւիկներին ձգելու և երկրէն մեր հեռանալու մտքին հետ: Օրեր անցան, որ Եւպօն մի քիչ կարողացաւ հաշտուիլ Ռուբէնի հետ:

Մեզի մի քանի ընկերներով բաժնեցին գիւղացիներին տներում, ուր կ'ապրէինք նրանց հաշուին:

Դեկտ. 13ի առաւօտուն, բաշգեառնեցի Մարտիրոսին* հետ միասին Ռուբէնի քով գնացինք, օրուայ լուրեր ստանալու համար: Ռուբէնը ըսաւ. «Ես ձեզի պիտի կանչէի, լաւ էր որ եկաք»: Եւ խօսքը ուղղելով Մարտիրոսին ըսաւ. «Մարտիրոս ջան, այսօր իսկ պէտք է մեկնիք Երեւան, առանց ժամանակ կորսնցնելու, որովհետեւ երկիրը պատրաստուած է ապստամբութեան, ձեր ներկայութիւնը անհրաժեշտ է»:

Ինձի ուղարկեցին որ տղաներին լուր տամ պատրաստուելու, իսկ իրենք հոս մնացին:

Երեկոյեան ժամը 10 էր: 10ի չափ տղաք Մարտիրոսի դեկավարութեան տակ մեկնեցինք դէպի Երեւան: Մեր ճամբորդութիւնը քաշեց 3 օր: Հասանք Խարապա Քօթանլու: հոն մի գիշեր մնացինք: Մարտիրոս կապ հաստատեց Բաշգեառնի և մօտիկ գիւղերու խմբապետներու և մարմիններու հետ, կազմակերպական աշխատանքներ կատարելու համար տեղացի ընկերներու միջոցաւ:

Երեկոյին ճաշէ յետոյ Մարտիրոս ինձ կանչեց և ըսաւ որ Ռուբէն յանձնարարականներ ունի, պէտք է Երեւան տանիլ, և անպայման պէտք է հասնի այս մէկ երկու օրուան

* Խմբապետ Մարտիրոս Ռուբէնի ամենէն հյուս գործիքներէն մէկն է եղած եւ ատոր համար անոր ամենավստահելին: Մարտիրոսին յանձնուած էր ապստամբական ուժերու ղեկավարութեան մէկ մասը: Անհնարաժեշտ է յիշել Համօ Օջանյանեանի խօսքերը Բ. իշխանեանին (բանտին մէջ) Բաշգեառնի մէջ մղուող կռիւներու մասին, որոնց ղեկավարը խմբապետ Մարտիրոսն էր:

մէջ: Պէտք է դուռն երթաս և վերադառնաս, որովհետեւ ամէն մարդու չի վստահուիր, կարելոր գործ է:

Թէեւ ինծի համար շատ ծանր էր այդ պատասխանա- տրութիւնը վերցնել, բայց որպէս կարգապահ և անձնուէր տղայ՝ ընդունեցի առաջարկը և աննելով ծրարը ճամբայ ընկայ, առանց մէկ ընկեր գիտնալու: Ծպտուած էի որպէս մուրացկան: Ամէն մէկ գիւղէ անցնելու՝ փառք կուտայի Աստուծու որ այս տեղէն ալ ազատուեցայ:

Երեկոյեան ժամը 7 ն էր, ես հասայ «Նորք» և անկէ շօշի ճամբան բռնելով վար իջայ Երեւան: Արդէն մուտք էր, ես կը մտածէի թէ որտե՞ղ երթամ կամ այս գիշեր որի՞ հետ լինեմ որ կարողանամ այս ծրարը ապահով տեղ հաս- ցնել: Երկար խորհելէ յետոյ ուղղուեցի դէպի Դամր Պուլազ- ուր ծանօթ հայրենակից մը ունէի:

Ծեծեցի դուռը երկար մտածելէ յետոյ, բարեկամս բա- ցաւ դուռը, բայց չճանաչեց ինձ և ներս չառաւ: Խնդրեցի որ ներս անէ: Եւ երբ յայտնեցի իմ ինքնութիւնը, ուրա- խացաւ, թէեւ կը գտնէր որ իմ գալը վտանգաւոր է:

Նա պատմեց որ բօլշեւիկներ մինչև օրս դեռ ոչ մի նե- դութիւն չեն տուած. ինչպէս կը ներկայացնէին, այնպէս չեն եղած: Ինձ խորհուրդ տուաւ բարեկամս, որ մի քանի օր հոն մնամ եւ ինք կ'աշխատի ինձ դործ մը ճարել ու ամէն բան կը վերջանայ: Ես հարց ու փորձ արի ծանօթ- ներու մասին և այդ գիշեր պառկեցայ բարեկամիս տունը:

Առաւօտ վեր ելանք, նախաճաշ բրինք, բարեկամս գոր- ծի գնաց, ես էլ ինձ յանձնարարուած հասցէներուն գնացի: Մէկ երկուսին գտայ փողոցի, վրայ, ժամադրութիւն տուին ժամը մէկին: Ես ներկայացայ և յանձնեցի ծրարը և նա- մակը, եւ խնդրեցի որ ինչ որ ըսելիքներ ունին եւ տեղե- կութիւններ՝ իրենց տրամադրութեան սակ ինծի տան, որ ես վերադառնամ: Ինծի որոշ տեղեր և որոշ մարդկանց ա- նուններ տուին որ նրանց տեսնեմ: Իսկ նրանց տեսնելէ յե- տոյ - ըսին - մեզ քով եկուր. քեզ կը զրկենք: Ստացայ մի քանի հարիւր ոսկի օրուայ ծախս և սկսայ ման գալ քա- ղաքի ամէն կողմերը, առանց ուշադրութիւն հրաւիրելու իմ վրար:

Ս. յնպիսի մարդիկ ազատօրէն կը պտտին որ ես էլ կը զարմանամ: Ոչ ձերբակալութիւն կայ, ոչ էլ մարդաս- պանութիւն, միայն մի տասնեակ միաստրներ բռնուած են փախելու ատեն եւ բերուած են, ինչպէս Օհանջանեանի խումբը և կարգ մը ուրիշներ: Ես շարունակեցի իմ աշխա- տանքը ուրախ-ուրախ մէկ թաղից միւսը, որ տեղ որ ինձ մտանանշած էին: Ներկայացայ և իմ գեկուցումը բերանացի տուի, ի հարկէ միշտ ոգեւորելով որ շուտով կուգայ օրը, և մենք կը հասնինք մեր որոշած օրին: Ներկայացայ մի խումբի որ կը բաղկանար 25 հոգուց և բոլորը Դրօն արտե- նարիտներն էին. կը բնակէին մի տան մէջ, որ կը բաղ- նարիտներն էին. կը բնակէին մի տան մէջ, որ կը բաղ- կանար 5 սենեակ և մէկ խոհանոցէ: Նախապէս չվստահեցան ինձ որ ես եկած եմ որոշ մարդկանց կարգադրութեամբ, բայց վերջը վստահելով ինձ առաջնորդեցին ներս, ուր պատերէն կախուած էին հրացաններ, ձեռքի մետրալիօզ- ներ, բօմբաներ, սնտուկներով փամփուշտ, լեփ լեցուն մի սենեակ ամբողջ զինարանի կը ծառայէր, ուրախութիւնս կը կնակի եղաւ: Որ խումբին որ կը հանդիպեմ, գիտուած, կը պատշատ է, բայց այս խումբը հզակի բան է: Բօլշեւիկ- ները եկած օրէն սրանք հոն քաշուած՝ պատրաստ կը սպասեն: Սյդ ատեն Դրօն և բոլոր զինուորականները դեռ ազատ իրենց պաշտօնի վրայ էին:

Ես գրեթէ իմ գործս լրացուցած էի, մի քանի օրէն պիտի մեկնիմ, բայց ինչ յանձնարարեցին, ...ը գնամ Կոնս- և հոն Լեւոնն ու Սինօն տեսնեմ:

Ես երկուքին ալ չէի ճանչնար, ինձ ընկերացաւ տղա- ներէն մէկը, որպէս զի առաջնորդէ և զիս ծանօթացնէ: Ծանապարհին ընկերս ըսաւ թէ Կարօ Սասունին էլ եկած ձանապարհին ընկերս ըսաւ թէ Կարօ Սասունին էլ եկած է, թէ մեր է Ալազեազէն: Որպէս թէ Սասունին ըսած է, թէ մեր շրջանն արդէն պատրաստ՝ հրամանի կը սպասէ և ես եկած եմ որ կազմակերպեմ: Ես ուղեցի անպատճառ տեսնել Կարօ Սասունին, բայց չյաջողեցայ: Մենք հասանք Կոնս: Մեզ առաջնորդեցին մի պարտէզ, ուր Լեւոնը, Սինօն և մի ուրիշ ընկեր կային: Ծանօթացանք: Գիշերը մնացի իրենց մօտ երկար խօսեցինք: Սինօն արդէն վճռած էր անպատճառ

գործը գլուխ հանել, բայց չէր յայտներ թէ ինչ գործ է: Խնդրեցի որ ինձ ըսէ, յայտնելով որ ինձ հոս դրկած են որ ձեր գործին ղիրութիւն տամ: Վերջապէս յայտնեց որ Աթարբէգեանին խփելու համար է որ հոս մնացած ենք և կը հետապնդենք, բայց ոչ մի օր յարմար առիթ չգտանք: Ես Սինօսին հարցրի ապա իմ գործս ի՞նչ պիտի լինի: Ինձ ըսաւ, որ դու ամէն օր մէկ անդամ մեզ պիտի հանդիպիս և քեզի ուր որ դրկենք կ'երթաս ու կուզաս: Իսկ ես, — ըսաւ — Ռուճանահպատակ եմ, միշտ կը պտտիմ և կը հետապնդեմ տեանելու թէ ի՞նչ միջոցով կրնանք խփել, որպէս զի ժողովուրդը չփնասուի: Ես ուխտեցի որ կատարեմ ինձ վրայ դրուած պարտականութիւնը: Դուրս եկայ և անցայ քաղաք: Սովորական մարդու պէս կը պտտէի և ամէն օր կը ներկայանայի: Մի օր էլ զնացի որ Լեւոնը մինակ նստած օղի կը խմէր: Ես էլ սկսեցի խմել, յանկարծ Սինօս եկաւ ուրախ ուրախ. Լեւոնն հարցուց. «խեր լինի, ի՞նչ է որ ուրախ ես»: «Տղերք ջան, — պատասխանեց, — այսօր յաջողեցայ մինչև Աթարբէգեանի քով լինել, այսինքն զրասենեակը և հետն ալ խօսեցայ»: Լեւոնն ըսաւ. — «Վա՛յ էլ ինչո՞ւ չի գարկիր, այդպիսի առիթ էլ չի պատահիր» Սինօս ըսաւ, որ դեռ յարմար առիթ չէ և որոշ հրաման չառինք: Այս յաջողութեան լուրը իմ միջոցով հասաւ տեղը:

Ես պատրաստուեցայ որ մեկնիմ: Ինձ ըսին որ դու հիմա կրնաս մեկնիլ: Սկսայ պատրաստուիլ, ունեցած չուսեցածս հոն ձգեցի եւ զնացի հօրաքրոջս քով, որ կ'ապրէր Պէքպուլթովսի փողոց: Վերադարձիս, դեռ Աստաֆեան փողոց չհասած, երկու տղայ, մէկ աղջիկ ղիմացս ելան և յայտնեցին որ ձերբակալուած եմ Չեկայի հրամանով: Ինձ տարին թիւ 1 ուչասկ, կօմիսէրը ներկայ չէր, իր օգնական Պ. Սէկօեան հարց-փորձ ընելէ վերջ երկու օր պահեցին, երրորդ օրը փոխադրեցին կեդրոնական բանտ:

Յունուար 18ին էր, որ զիս ձերբակալեցին: Եւ սկսաւ բանտը լեցուիլ ամէն օր, ամէն դասակարգի մարդերով: Լուր հասաւ բանտը, թէ մահափորձ կատարուած է

Աթարբէգեանի դէմ: Իրարու նայիլ չենք կարող, լրտեսներ կը վխտան մեր մէջ, ամէն կամեր ժամէ ժամ կը սուսէ մահուան: Խստութիւններ ամէն տեսակի: Շատ շատեր ինչպէս ես, հացի կտոր չէինք տեսներ օրերով, իսկ շատեր ալ որ դուրսը բարեկամներ ունէին զրամի և կաշառքի ուժով հաց կը ստանային, անոնց թիւն ալ շատ փոքր էր:

Փետր. 3 ին զիս կանչեցին Չեկան հարցաքննութեան: Չեկայի մասին ոչ մի գաղտփար չունէի: Երբ կը հարցնէի բանտակիցներու, անոնք կը խնդային վրաս եւ կ'ըսէին. «տղաս Չեկան ըսել է, զնալ ալ ետ չգալ»: Հասանք Չեկան, կառքով: Ներս մտանք, նստած են մի քանի պաշտօնգողներ, ոչ մէկը կը ճանչնամ: Նստած է նաեւ մի թաթար:

Առաջին հարցումը եղաւ. — Փախար և ինչո՞ւ վերադարձար, ո՞վ քեզ զրկեց և ինչո՞ւ համար:

Պատասխանս եղաւ, որ ես զինուոր էի և մասնակցեր էի Մայիսեան ապստամբութեան և երբ իշխանութիւնը ձեռ յանձնուեցաւ, խօսքեր կը շրջէին թէ ով որ Մայիսեան ապստամբութեան մասնակցեր է, կը սպանն. ասոր համար էլ ես փախայ մինչև Բաշեառնի, մի 5-10 օր մնացի, էլ ես փախայ մինչև Բաշեառնի, մի 5-10 օր մնացի, վերացի որ ոչ մարդ կը սպաննեն և ոչ կը բանտարկեն, վերադարձայ քաղաք, որպէսզի աշխատանք մը գտնեմ: Բայց ձեր զինուորները զիս ձերբակալեցին:

Չեկայի նախադահը հարցուց.
— Դաշնակցակա՞ն ես թէ ոչ:

Պատասխանեցի.

— Դեռ իմ տարիքս չի ներեր որ դաշնակցական լինեմ:

— Ապա ինչո՞ւ փախար Ռուբէն փաշայի հետ: Ի՞նչ կապ ունիս նրանց հետ:

— Ես ոչ մի կապ չունիմ անոնց հետ:

Այսպէս երկար բարակ հարցաքննելէ յետոյ հարցուց.

Կուզե՞ս քեզ ուղարկենք կօմիուսի դպրոցը, հոն սովորիս, սպայ դառնաս:

— Ոչ, պատասխանեցի ես, այլեւս չեմ կարող սովորիլ մինակ կը խնդրեմ ինձ ազատ ձգել, ես ինչպէ՛ս դաշնակցականներուն ծառայել եմ, ձեզ էլ կը ծառայեմ:

— Գնա՛, գնա՛, ըսաւ նախագահը, դաշնակները կը գան, նրանց կը ծառայես:

Դուրս հանեցին, դրին զիս գոց կառքի մէջ եւ կրկին տարին բանաւ:

Բանտի մէջ գտնուողներ զարմացան որ ես վերադարձաւ, որովհետեւ այն հաւատը կար թէ ս'վ որ Զեկա կ'երթայ ալ չի դառնար:

Գրեթէ բոլորն ալ լսած էին, որ մօտ օրէն ապստամբութիւն պիտի լինի եւ Երեւան պիտի գրաւեն: Բայց հարց է, մենք ողջ պիտի մնանք հոս, թէ ոչ: Բոլորի համար մըտածմունք էր դարձել միջոցներ գտնել եւ մենք մեզ պաշտպանել բանտին մէջ:

Փետր. 11ին էր կամ 10ին, առաւօտեան ժամը 9 ին, ինձ կանչեցին նորէն Զեկան եւ ըսին - «կրնա՞ս երկու հատ կօմիւնիստ երաշխաւոր տալ, որ քեզ ազատ արձակենք»:

Յայտնեցի որ ոչ մէկը կը ճանաչեմ, թէ որ ձգէք, ձեր ուզած օրը կը ներկայանամ ձեզ:

Կէս ժամի չափ խորհրդակցելէ վերջ ինձի քարդ մը տուին, եւ պատուիրեցին որ ամէն առաւօտ պիտի ներկայանաս թիւ 1 ուշ ասկ եւ հոն ստորագրել տաս այս քարդը:

Ուրեմն ազատուած եմ: Դուրս չեկայ, խնդրեցի որ ինձ դործ մը հայթայթեն որ աշխատիմ եւ ապրիմ, այլապէս ի՞նչ պիտի լինի իմ վիճակը: Սշխատանքի Պիրօյի հասցէն տուին, հոն դիմէ ըսին, դործ կուտան: Ենորհակալութիւն յայտնեցի եւ դուրս եկայ, փառք տալով Աստուծոյ:

Քաղաքը փոխուած էր բոլորովին, ահ ու սարսափ ամէն կողմ, ոչ ոք կը համարձակէր դուրս գալ տներէն: Յուսահատեցայ: Եշուկներ ամէն կողմ, թէ ամէն կողմ ապրտամբած է եւ միայն Երեւանն է բօլշեւիկներուն ձեռքը:

Կը քալէի ամայացած փողոցները, երբ ինձ հանդիպեցաւ ռամկավար Նշան Յակոբեանը, մտաւորական երիտասարդ մը, որ սկսաւ հարցու փորձել զիս խորհելով որ ես որոշ կապեր կ'ունենամ: Յայտնեցի իրեն որ բանտէն նոր եմ ազատեր եւ ոչինչ չեմ գիտեր, ոչ մէկ կապ չունիմ, չեմ էլ ուզեր ունենալ: Զհաւատաց: Եւ երբ կը բաժնուէինք

ըսաւ. — «Եթէ ս եւ է գործ պիտի կատարէք կրնաք բաժին մըն ալ հանել ինձի»:

Իրիկունը նստած էի հօրաքրոջս տունը, երբ պառաւ մը ներս մտաւ եւ հարցնելէ յետոյ, թէ ե՞ս եմ բանտէն նոր ազատուածը, յայտնեց, որ տղաքը կ'ուզեն զիս տեսնել Գալուստ էյնաթեանենց տունը:

Դուրս եկայ եւ հանդիպեցայ տղաներուն, որոնք յանձնարարեցին որ այսօր իսկ բոլոր խումբերուն հետ կապ պիտի պահես եւ անմիջապէս պէտք եղած ատեն լուր պիտի հասցնես: Խումբերու տեղեր ինձ բացատրեցին: Սոաջին անգամ Կոնտի խումբին գնացի, տեսնուեցայ եւ յայտնեցի որ փետր. 17ի գիշերը անպատճառ քաղաքը եւ կառավարութիւնը մերն է վերջապէս: Լուրերը կը հաղորդուէին Փրկութեան Կոմիտէին:

Զմտնամ ըսելու որ, ամէն առտու ժամը 9ին կ'երթայի եւ քարդս ստորագրել կուտայի:

Ինձ հանդիպեցաւ կրկին Նշան Յակոբեանը, կրկին խնդրեց զինքը մասնակից ընել մեր գործերուն: Հաղորդեցի մարմինն, որ ինձ յանձնարարեց գտնել զայն եւ իրենց մօտ դրկել:

Հրամանը մինչեւ կէսօր կատարեցի եւ Պ. Նշան Յակոբեանը Դամբրպուլաղի խումբին յանձնեցի, յայտնելով որ փետր. 17ի գիշերը եռագոյնը կը ծածանի քաղաքին վրայ, իսկ մինչ այդ իրենք կրնան օգտագործել Պ. Նշանը, որ Ամերիկացիներու պաշտօնեայ ըլլալով կրնայ քաղաք իջնել եւ լուրեր բերել:

Փետր. 14ին քաղաքը զրեթէ պաշարուած վիճակի մէջ էր: Ոչ ոք կրնար փողոց ման գալ, ամէն մէկ քայլափոխիդ պրոպուսկ կ'ուզեն, ամէն մարդ գիտէր, թէ շրջանները ապստամբութեան զրօշ պարգած են: Ես օգտուելով ձեռքիս քարդէն՝ ազատօրէն ման կուզայի ամէն տեղ: Իրիկունը վերադարձայ, տեսածներս պատմեցի կազմակերպիչ մարմինին: Ինձ վրայ պարտք դրին, որ այսօր իսկ Զանգի Պասար պիտի երթաս եւ Սալանին լուր եւ հրահանգ տանիս, որ Փետր. 17ի գիշերը յառաջանան մինչեւ Զանգու եւ միւս

կողմէ Ծնդաւիթ - Նորագաւիթ, բայց մինչեւ որ քաղաքէն
չսկսի, չպիտի յարձակին: Որոշուած է որ յարձակումը քա-
ղաքէն սկսի յետոյ դուրսէն յարձակին:

Այս պաշտօնական հրամանը նոյն իրիկունը հասցուցի
Զանգի Պասար, Հաճի Էլեազ գիւղը Ասլանին եւ Սիմօնին:
Գիշերը նրանց քով անցուցի, առաւօտեան ժամը Տին Երե-
ւան հասաւ: Երեւան այն աստիճանի հասեր էր, որ տղա-
մարդ չէր տեսնուեր փողոցին մէջ. ամէն քայլափոխին պա-
հակներ դրուած էին, տղամարդ տեսածնուն պէս տոկումէն
կ'ուզէին: Չեկայէն ունեցած քարդս բռնած ձեռքս ամէն
քայլափոխի ցոյց տալով կը քալէի: Վերջապէս հասաւ ո-
րոշուած տեղը, որ մարմնին յանձնեցի Ասլանի ստորագրու-
թիւնը, որ կը յայտնէր ստացած հրահանգի մասին:

Յատուկ մարմինը ինձ դառնայով բտաւ. - Քեզ յանձ-
նուած գործերը մինչեւ օրս յաջողութեամբ տարած ես:
Վերջին օրն է, ուրեմն՝ վերջին գործը: Պէտք է Դամբը-Պու-
լաղի խումբը փոխադրուի Մալախանսի փողոց, բանտի
մօտը:

Ես հարցուցի - Ի՞նչ միջոցով պէտք է փոխադրել ՁՁ
տղաներ զինուած եւ հսկայական ռազմամթերքով: Դամբը
Պուլաղէն մինչեւ Մալախանսի, առնուազն 20 վայրկեանէն
աւելի կը տեւէ, ի՞նչպէս պէտք է տանիլ որ մարդ չտես-
նայ, մանաւանդ որ ամէն քայլափոխին պահակներ դրուած
են եւ ձիաւոր ոստիկաններ կը շրջին: Անկարելի է, մանա-
ւանդ որ կը հրամայէք թէ եթէ բռնուիք ալ չպիտի դիմա-
դրէք: Յետոյ կարուկ կերպով յայտարարեցի, որ կ'երթամ,
կը կատարեմ ձեր հրամանը, այն պայմանով որ եթէ բռ-
նուելու վտանգին առջեւ զանք, մենք կը սկսինք: Հրամա-
յեցին ինձ անցնիլ գործի եւ ժամանակ չկորսնցնել:

Արդէն բոլոր խումբերուն եւ զանազան մարդկանց
լուր տրուած էր որ ժամը երեքին պէտք է սկսի: Ստաջին
անգամ սկսելու համար նշանակուած էր Սուրբ Սարգիսի
խումբը, անկէ յետոյ ամէն կողմէ պիտի դուրս գային եւ
ամէն խումբ իր թաղամասի վրայ պիտի կատարէր իր
պարտականութիւնը:

Թէեւ անտանելի էր ինձի համար այդպիսի գործի մը
մէջ ինկնել, բայց վերջին անգամ չուզեցի խուսափիլ իմ
վրայ դրուած պարտականութենէն:

Գնացի: Երեկոյեան ժամը Տին տղաներու հետ ճաշե-
ցինք: Պր. Նշան Յակոբեանն էլ հոն էր: Տղաներուն յայտ-
նեցի հրահանգը: Տղաները իրար անցան և երդուեցին որ ի-
րենք կը սկսին եթէ իրենց հանդիպող լինի: Որոշուեցաւ դուրսը
եկնել հետեւեալ ձեւով. — Ես՝ առանց զէնքի, 20 քայլ յա-
ռաջ պիտի քալեմ. 3 հոգի ինձմէ 10 քայլ ետ, իսկ մնացած
տղաներն ալ որպէս տաւրիա՝ խմբով պիտի քալեն: Եթէ
հանդիպող լինի ինձի, ետեւէս երեքը խումբին լուր կը հաս-
ցընեն, եթէ կրցան խուսափիլ լսու, եթէ ոչ կը խփենք:
Դուրս եկանք. ժամը 10նէր, ես առաջ անցայ. բաւական տեղ
կան որբանոցին քով՝ կամուրջին վրայ: Ահա բօլշեւիկեան
ձիաւոր պահակը կանչեց. — Կանգնիր...

Ես ետեւ նայելով բարձր ձայնով ըսի, — Խեղճ եմ, ին-
ձի մի զարնէք, տուն կ'երթամ:

Չորս կողմս ձիաւորներ շարուեցան: Երեք հոգի վար ի-
ջան թուղթ պահանջեցին: Երբ քարդս ներկայացուցի
պտուղով ըսին,

— Զե՞ս գիտեր եւ չե՞ս կարդացեր որ ժամը Տէն վերջ
արգիլուած է դուրս գալ, եթէ հիմա քեզ խփեն ոչ մէկը
պատասխանատու չէ:

Ըսի խեղճուկ ձայնով որ բարեկամիս տունն էի, հոն
ճաշեցի ուշացայ, հոն տեղ չկար որ պատկէի դուրս եկայ
ուշացայ:

— Ետեւէդ եկող մարդիկը ո՞վ են, հարցուց անմիջապէս:

— Անոնք ալ ձեզ պէս պահակներ են, պատասխանեցի.
անոնք ալ զիս բռնեցին և ըննեցին, «ղէ՛հ, դնա շուտ, դուրս
մի մնար» ըսին:

Այս ձեւով տղաները օպտուելով իմ անոնց հետ ունե-
ցած խօսակցութենէս, կարողացան խոյս տալ պարտէզի
մը մէջ եւ հոն ծառերուն տակ պատսպարուիլ: Վտանգը
անցաւ:

Պահակախումբն անցնելէ յետոյ, ետ դարձայ, կամուրջին տակ գտայ երկու տղաները. գտանք միւսներն ալ եւ եզրակացուցինք որ այս ձեռով անկարելի է հասնիլ նշանակուած տեղը:

Ետ դառնալ էլ անկարելի էր: Բոլորս հաւաքուեցինք կամուրջին տակ եւ շուրին մէջէն անցանք մի ծանօթ եւ շատ մօտիկ բարեկամի փոքրիկ պարտէզին մէջ: Տղաքը սպասեցին, ես մօտեցայ դրան եւ ձեռեցի. բարեկամս դուրս եկաւ, խնդրեցի որ տղաներուն տեղ տայ: Բարեկամս ուրախութեամբ տեղ տուաւ, տղաները տեղաւորուեցան առանց փաստի: Բարեկամէս խնդրեցի որ ինձի միւս փողոցն անցընէ ուր Մեսրոպ Չանօեանի խումբը կը գտնուէր, պէտք էր անոնց հետ յարաբերութեան մասնել, որովհետեւ անկարելի էր մեր նշանակած տեղը հասնիլ: Բարեկամս ապահով զիս միւս փողոցն անցուց. Մեսրոպի խումբը նստած կը սպասէր հրամանի: Կարծեցին որ հրամանը տարած եմ: Պատմեցի եղելութիւնը:

Մեր խումբը միացուցինք Մեսրոպի խումբին: Ժամը 3ն է: Տղաները ամբողջ կազմ ու պատրաստ կը սպասին:

Ժամը 4ին տրուեցաւ յարձակման նշանը: Մեր խումբը յարձակեցաւ ներքին գործոց նախարարութեան վրայ:

Բօլշևիկները փողոցներուն մէջ զրահապատ օսումուպիւններով կարկուտի պէս գնդակ կը տեղային: Սկսանք զործածել ռումբեր, մինչեւ որ յաջողեցանք անձնատուութեան ենթարկել ներքին գործոց նախարարութեան պահակները: Քաղաքը երկու մասի բաժնուած կը կռուէր, մինչեւ որ դուրսի ուժերը հասան եւ քաղաքը գրաւուեցաւ:

Առտուան ժամը 8 ուկէսին Փարլամէնտի շէնքէն Փըրկութեան կոմիտէի նախագահը կը ճառէր, երբ անդին զինւորները զբաղած էին թալանով:

Ահա իմ մասնակցութիւնը մինչեւ Փետր. 18ը, որմէ յետոյ մինչեւ Ապրիլ 2 եղբայր եղբօր ձեռքով թափեցինք քսան հազար հայու արիւն:

ՀԱՅԿՕ

(Արգար կարապետեան Լիօն)

«Ամբոց» Յուլիս, 1934

Արգար կարապետեանի (Հայկօ) վկայութիւնը կուտանք ամբողջութեամբ, թէեւ անոր վկայութեան հետադայ մասը կը վերաբերի Փետր. 18ի ապստամբութենէն մինչեւ Ապրիլ 2ի շրջանին: Այդ նմոյշը անոր համար միայն, որ Փետրուարեան ապստամբութեան պատճառին ամբողջութեան հետ ընթերցողը ծանօթանայ նաեւ անոր իբր հետեւանք՝ աւերածութեան: Մեր Բ. հատորին մէջ այդ աւերածութեան ու արիւնհեղութեան մասին պիտի տանք ամբողջական մէկ գլուխ, որ վրացեանի և նժդեհի բերաններով պիտի պատկերացնէ այն տակնուվրայութիւնը, խուճապը, փախուտը եւ քսան հազար հայորդիներու կորուստը հայ հողի վրայ հայու ձեռքերով, Ալեքսանդրապօլ նստած Գարաբէքիւրի և Երեւան նստած Բէհաէտաին Շաքիրի աչքերուն առջեւ, երբ միւս կողմէ փակուած էին Մոսկուայի և Լօնտօնի քօնֆէրանսները:

Ե Ր Ե Ի Ա Ն Է Ն Դ Է Պ Ի Թ Ա Ի Ր Ի Չ

(ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԿՕՄԻՏԷԻ ՕՐԵՐԷՆ)

Երբեք չպիտի մոռնամ Փետրուարեան ապստամբութեան վերջին օրերը: Մտրա 25էն սկսեալ Պէօյիք Վէդիթ ճակատին վրայ՝ մենք և բոլշևիկները դէմ դիմաց կը խօսէինք իրարու հետ: Եւ որովհետեւ անոնք ծանօթ էին մեզ, ինչպէս մենք իրենց, առաւօտները երբ լոյսը բացուէր, մենք կը կանչէինք «բարի լոյս ձեզ, դաւարիչ — ընկերներ», անոնք կը պատասխանէին «բարեւ ձեզ, դաշնակ ընկերներ»: Զինուորներս որոշեցինք պատգամաւոր զրկել անոնց քով, պայմանով որ երաշխաւորեն զանոնք ապահով վերադարձնել: Այս մտքով երկու ընկերներով դնացինք Խնկոյին քով, որ ձախ թելի մեր պաթախօնի հրամանատարն էր, և յայտնեցինք մեր մտադրութիւնը: Խնկօն

բարկացաւ և մերժեց նման միտք մը: Վերադարձանք մեր դիրքերը և սկսանք իրարու հետ նորէն խօսիլ:

Մենք անոնց կ'ըսէինք. «Դուք չէք ամաչեր, որ օտարներու թեւի տակ մտած՝ ձեր հարազատ ազգի դաւակները կը կոտորէք»: Իսկ անոնք կը պատասխանէին. «Ի՞նչպէս հայ ազգը պիտի ներէ, երբ դուք հայ ազգի դարաւոր սոսիւր՝ թուրքը ձեզ օգնութեան կը կանչէք, և կը մոռնաք թուրքին ձեռքով թափուած մէկ միլիոն անմեղ արիւնը: Հիմա ըսէ՛ք, մե՞զ է ամօթ թէ ձեզ»: Եւ կ'աւելցնէին. «Բայց ձեզ չի յաջողուիր, եթէ նոյն իսկ Համիտն ալ օգնութեան կանչէք: Մենք ձեզ կ'ըսենք որ մի Հարչարուիք, մի խաբուիք ձեր աւագակ խմբապետներուն, անոնք իրենց կեանքի փրկութեան համար ամբողջ Հայաստանը աւերակ պիտի դարձնեն եւ ապա հեռանան: Վստահ եղէք որ ձեր օրերը համրուած են, շուտով պիտի ձգէք Հայաստանը պիտի զղջաք այն ատեն, բայց ուշ պիտի ըլլայ»:

Յաճախ այսպէս կը խօսէինք դէմ դիմաց: Եւ օր մը նշանակեցինք երկու տղայ, երկու հոգի ալ անոնք նշանակեցին: Համաձայնութեան եկանք, սը 20 քայլ անոնք դան, 20 քայլ մենք երթանք և կէս ժամի պայմանով իրարու հետ խօսինք, աշխատելով համոզել որ անոնք ճակատը լքեն և մեզ միանան:

Համաձայնեցանք, հաւաքեցինք մի քանի սուփ սիկարէթ, մի քանի հատ պահածոյ, մի քանի ֆուստ ճերմակ հաց, սրպէսզի անոնց հաւատացնենք թէ մենք ամէն ինչ ունինք և մեր գօրքը ապահով է:

Մեր տղաները առաջացան, անոնց կողմէն ալ առաջացան և ճիշդ մէջտեղը իրար հասան: Բարեւելէ յետոյ՝ բոլորէիկ տղաները լալով սկսան խօսիլ, թէ այս ի՞նչ է, օրական քանի քանի տասնեակ զոհ կուտանք և կորսընցնողը միայն հայն է, ասոր վերջ ե՞րբ պիտի դուրս կ'ըսեն. «Անկեղծ հայու խօսք, անտեղի է ձեր իրար անցնիլն ու ոչեւորուիլը, երևք օր վերջ պիտի փախիք, վստահ եղէք, որ երեք օր վերջ ալ հոս չէք կրնար կենալ, բայց

մէկ խօսք, կ'ուղէք կատարեցէք, կ'ուղէք ոչ, այս դժբախտութեան պատասխանատուութիւնը մի քանի մարդկանց վրայ է, որու 20 հազարէն աւելի զոհ տուաւ հայ ժողովուրդը: Հիմա ձեզ դժուար կուզան այս խօսքերը, բայց երբ զգաք այս ծանր վէրքը, որ տրուեցաւ հայ ժողովուրդին, այն ատեն յիշեցէք և մի ներէք անոնց և թող մի տաք որ կարողանան կրկին անգամ հայու անունով հրապարակ դալ և նորանոր զոհեր տան հայ ժողովուրդէն»:

Մենք, որ յատուկ պատրաստուած տղաներ գրկեր էինք համոզելու դիրինք, ձեռնունայն բայց յուզուած վերադարձան, երկու կողմէ բաժնուելով իրարմէ համբուրուելով:

Երբ տղաները պատմեցին իրենց լսածները, սկսանք խնդալ և պոռալ անոնց. «Երեւի ձեզ համար երեք օր մնացած է. կը տեսնուինք»:

Խօսակցութիւնը չվերջացած հրաման եկաւ որ ժամը 3ին պիտի յարձակինք Պէօյլիք-Վէդիի վրայ: Զինուորը պատրաստուեցաւ և արագահարուածները սկսան կրակել: Իսկ զինուորը յառաջացաւ: Մէկ ժամ անընդհատ կոռելէ վերջ տաս հատ զոհով ետ դարձանք մեր դիրքերը, ի հարկէ զոհեր տուին նաեւ անոնք:

Դարձանք դիրքերն առանց արդիւնքի: Կէս ժամ յետոյ անոնք կանչեցին մեզ. «Հերիք է, պարոններ, ձեր երկու օրը մնաց, մի նոր զոհեր խլէք ոչ մեզմէ ոչ ձեզմէ, երկուքս ալ հայ ենք: Մի կոռելք մեզ դէմ հաւատալով մազերիստ խմբապետներու և միսիստրներու»:

Մենք, ի հարկէ, աւելի կոպտօրէն կը պատասխանէինք: Իսկ այս խօսակցութիւններուն վերջ տուաւ Խնկօն թոյլ չտալով որ իրար հետ խօսինք այսպէս:

Ճիշդ այդ օր սաւառնակ մը անցաւ մեր վրայէն և դնաց Պրանտէրովի թրէնին առջեւ իջաւ:

Նախապէս կարծեցինք որ մեր օդանաւն է, որովհետեւ Երեւանի մէջ տունէ տուն քէնդին կը հաւաքէին որ օդանաւ հանէին՝ բայց երբեք չէինք մտածեր որ տուներէ հաւաքուած բէնզինով օդանաւ կրնայ թռիլ և կը զարմա-

նայինք: Յետոյ հասկցանք որ բօլշեւիկներու սաւառնակն է եղեր:

Առաւօտ՝ ժամը 7ին, արդէն բօլշեւիկ տղաները կանչելով ըսին.

— Կը զգուշացնենք որ պատրաստուիք և ձեր ղերքերը ճշդէք, լրացան ձեր օրերը, որ կողմն ալ փախիք:

Մեր պատասխանը եղաւ հայհոյանք:

Ես այն օրը հրաման առի եւ եկայ Երեւան: Ի՞նչ տեսնեմ, քաղաքը իրար է անցեր, Փարլամէնտի շէնքը կ'երթայ ամէն մարդ, ժողով, բանախօսութիւն: Ես ալ գացի: Զօրակոչ է: Ձէնք բռնողը ղէպի ճակատ յայտարարուած է: Կիները պէտք է լինին քաղաքապահներ: Երեւանը վտանգի տակ է: Վաշտ վաշտի հտեւէ կը զրկուին ղէպի ճակատ, մինչեւ լոյս ոչ սք չէ կրցիր քնանալ:

Գնացի Դաշնակցութեան Տունը, տեսայ որ բոլորը կը պատրաստուին փախչելու: Զարմացայ. «Դուք կը պատրաստուիք փախչելու, իսկ միւս կողմէ ալ զինուոր կը ղրկէք ճակատ» . . .

Արշակ Ատոմեան զիս սաստեց. - «Լո՛ւի՛ր, այլեւս փրկութիւն չիկայ. ուստի քանակն է որ Ախտայի վրայով կուգայ, պէտք է փախչիլ և շքնկնիլ նրանց ձեռքը, բոլորս սաղ - սաղ կը մորթեն»:

Նոր վերջիչեցի Պէօյլուկ Վէրիի բօլշեւիկներու ըսածը, թէ մեր օրերը լնացած են:

Ես ալ սկսայ պատրաստուիլ, գիշերը արդէն շատեր քաշուած էին: Մէկ շաբաթ առաջ արդէն ռազմամթերք, ուտաստեղէն փոխադրած էին Բաշգեառնի և փախչողներ ուղղակի հոն կ'երթային: Այդ գիշեր Հայաստանի վալուրթան ձիերով փոխադրուեցաւ, մինչև առաւօտ մինիստրներ փոխադրութեամբ գրադած էին:

Լսյալը բացուեցաւ, մէկ հատ մինստր չկայ, մինակ յայտարարութիւն մը փակցուած է պատեղուն, որ կ'ըսէ. — «Հայ ժողովարդ, քու գլխի ճարը տես: Մենք կը հեռանանք, ուզողը կը հետեւի մեզ, մնացողին պատասխանատու չենք»: Ժողովուրդը խուճը-խուճը կը հեռանայ քաղաքէն, մաս

մը ղէպի էջմիածին և Ռարգարայի կամուրջը՝ թուրքին ազաւինելու, մաս մ'ն ալ ղէպի Բաշգեառնի: Քաղաքը ամայացած էր:

Մենք ալ, երեք ընկեր, ձիերով ձգեցինք քաղաքը, այն ատին, երբ բօլշեւիկները արդէն Քանաքէնէն վար կ'իջնէին:

Անոնք չհասած՝ տեղական կօմիւնիստները արդէն կարմիր դրօշ քաշեցին եւ մենք քաղաքէն հեռացանք ժամը մէկին: Քիչ մնաց որ կայարանի մօտ մեզ բռնէին: Գնացինք մինչեւ Դօլի, ուր մեր զինուորներէն կային, անոնք ալ պատրաստ փախչելու: Միասին գիշերով ձգեցինք Դօլիլ եւ իջանք ուղիղ ճանապարհի վրայ. Ես եւ երկու ընկերս միշտ առանձին կ'երթայինք. ճամբան ցեխոտ, անձրեւով ու ձիւնով շարախուած: Յանկարծ ձիերը կանգ առին: Քանի մը մարդիկ նկատեցինք, վար ցատկեցինք ձիերէն եւ կանչեցինք, ձայն տուին եւ մօտեցանք, որ Հայր Աբրահամը, Սաթօ՛, Մարօն եւ իրենց հետ մի ուրիշը, ճամբան կորսնցուցած, յաջնած մնացած են, ետիւնը ին փոած՝ իրար վըրայ պսոնկած են: Ըսի. «Հայր Աբրահամ, հիմակուրէն որ յաջնեցաք, վերջը ի՞նչ պիտի ընէք»: Խնդալով պատասխանեց. «Տղաս, շատ մութն է, ճամբան կորցրինք ստիպուեցանք նստելու, մանաւանդ երկու օրիորդները չեն կարող քալել, մինչեւ Բաշգեառնի հասնինք, այստեղ մի կերպ կը խորհինք»: Վեր կացան, մեր ձիերը տուինք իրենց մինչև հասանք Բաշգեառնի:

Առաւօտ էր, ժողովուրդը լեցուած է իրարու վրայ: Զինուորը յոգնած, իսկ տեղացիները՝ կ'երթան-կուգան խօսք նետելով. «Վախկոտներ, ձեզ հաց չպիտի տանք, չկրցաք պահել Երեւանը»: Երկու օր հոն մնացինք, զինուոր, ներք զասաւորեցին, ճակատ ղրկեցին նորէն, իսկ ժողովուրդը անհաց մնացեր է դռները:

Երկար խորհրդակցելէ վերջ սկսան գարի բաժնիլ ժողովուրդին, որ քարէ երկանքներով կ'աղար և հաց կը շինէր: 4-5 օր յետոյ լսեցինք որ զօրավար Սմբատը եկած է Խարապա Քօթանլու:

Քանի մը խօսք Զօր. Սմբատի մասին: Զօրավարը վերաւոր. հազիւ սուքի վրայ կրնար կենալ, կառքով ճա. կատ բերին, որպէսզի տաճկահայ երիտասարդութիւնը ողբերուն և այդպէս ալ եղաւ: Այն օրերուն մեծէն փոքր զօրավարին կը խոնարհէին: Լսեցինք զօրավարին գալը Նարապա Քօթանու, ուր բանակով կը սպասէ ժողովուրդին՝ իսկ Բաշգեառնիցիներ և կարգ մը խմբապետներ ժողովուրդին առջեւ կեցած չնն ձգեր որ Բաշգեառնի մտնէ՜

Յաջորդ օրը բօլշեւիկները բռնեցին ամբողջ լեռնաշղթան և քսանը չորս ժամ կարկուտի նման կրակեցին, գիշերը լուսարձակ կը ձգէին մեր զինուորներուն վրայ արագահարուածը մաղկով: Զինուորը յուսահատած էր, մէկին գէնք կար փափուռ չկար, միւսին՝ փամփուռ կար, գէնքը չէր գործեր: Անօթի, ցուրտ և ձիւն, և միջոց չունինք. այդ օրը դիմացանք առնուազն 100 զոհ տալով: Երկրորդ օրը բօլշեւիկները գրաւեցին մեր թիկունքը և ամբողջ բանակն ու ժողովուրդը գերի պիտի բռնէին: Մենք քաշուեցանք Բաշգեառնի: Ժողովուրդը խուճապահար չի գիտեր որ կողմ փախի: Նոր զոհերով հասանք մինչեւ գեաը, կամուրջ չկայ, մէկ բարակ փայտ և այդ փայտի վրայով պիտի անցնիս, մէկը կ'անցնի, տասը ջուրին մէջ կ'իյնայ, վերջապէս անցանք, ցուրտը այնքան սաստիկ է. որ բոլորը կը սառնին: Քալելու կարողութիւն չկաւ, շատեր մնացին, շատեր մի կերպ հեռացան. կամաց կամաց հասանք մի աւերակ թուրքի գիւղ, ուր Սմբատի բանակն ալ հասաւ: Այդ գիշեր մի քանի ձի, էջ մորթեցին և բաժնեցին զինուորներուն և ժողովուրդին, առաւօտուն շարժեցանք, բայց ձգեցինք տասը հատ վանեցի երիտասարդներ, որոնք 3-4 օր հաց չտեսած և ցրտալար սառած մնացած էին: Այլեւս ամէն մէկը ինքն իր համար, ինքն իր գիւղացիով ու քաղաքացիով: Զինուորները թիկերով ճամբայ կը բանային որ ժողովուրդը անցնէր: Իրարու ետեւէ ճամբուն վրայ կը լքուէին թնդանօթ և արագահարուած:

Հասանք Դարալագեագ, խմբապետ Եսայօնի աշ-

խարհը, ուր կը խորհէինք թէ պիտի կրնանք պատան մը հաց ճարել, բայց տեղի բնակչութիւնը այնպէս վերաբերուեցաւ որ մենք ալ գոջացինք մեր բօլշեւիկ շղառնալուն, անգամ տաքնալու թոյլ չէին տար, որ թոնիրի քով մօտենայինք կամ ախոռները մտնէինք, վերջապէս գիւղէ գիւղ անցանք, մինչեւ որ Եսայօնի մայրաքաղաքը Քէշիշքանդ հասանք: Հոն մէկ-մէկ կտոր հաց ճարեցինք մեր վրայի հագուստները տալով:

Եսայօնը հրամայած էր որ եկող զինուորներուն և ժողովուրդին տեղ չի տրուի: Մէկ երկու օր հոն մնալէ վերջ օր մը հաւաքեցին մեզ հրապարակին վրայ ճառ խօսեցան և նորէն սկսան կազմակերպել զինուորները և պաշտպանել Դարալագեագը: Զինուորը սակայն իր փորը կշտացնելու մասին կը մտածէր:

Մի կերպ կրցան երկու երեք վաշտ ճակատ դրկել, իսկ մնացածները ցրուած կը քաշուին դէպի Լեռնահայաստան, Մեր վաշտը զնաց ճակատ, բայց հազիւ երկու երեք օր կրցանք դիմանալ: Իջանք գիւղերը, ուր ժողովուրդը անտէր անտիրական մնացեր էր: Բոլորը կը յուսային Նժդեհի երկրին մէջ պատան մը հաց գտնել և գլուխն առնողը կ'երթար դէպի հոն:

Եսայօն ու զինուորները մեզմէ առաջ անցան, նշանաւոր էր Եսայօնի անցքը, 10 հատ ձի և ջորի բեռցած ամբողջապէս գորդ եւ տան կարասիներ, կինն ու քնին վերաները նստած. տասի չափ զինուորով շրջապատուած, ինքըն ալ ձի հեծած՝ կը հեռանար յաղթութենէ մը աւարով դարձող զօրականի մը պէս, Տեսանք նաեւ Եսայօնի բանտարկեալները, որ կը քաշքշուէին կմախք դարձած. ամէն կէս ժամի մէկ քանիները կը մնային ճամբան, մինչև Պաղար Զայ բոլորն ալ ամբողջապէս փճացուցին:

Պաղար Զայի կամուրջին վրայ մեր դէմ գտանք տասնեակ մը զինուոր եւ սպայ, որ հրամայեց զինաթափուել: Մենք մերժեցինք: Մեր զիմուրը քօմէնանտին անցաւ ի գուր: Ժամը 11ի ատենները անցաւ զօրավար Սմբատը ու երբ իմացաւ որ Նժդեհը հրամայած է զինաթափ ընել

անոնք որ միայն իրենց գէնքերով կրցնր էին մինչեւ այս-
տեղ հասնիլ, ձին քշեց քօմէնտանտին մօտ եւ հրամայեց
հեռախօսիլ Գարեգինին:— Տաղը բոսէ ժամանակ, բանալ
ճամբան ժողովուրդին առջեւ կամ կը յարձակիմ:

Այս սպառնալիքով միայն ժողովուրդին առջեւ բաց-
ուեցաւ ճամբան դէպի ուսու Մալտեան գիւղ մը:

Այստեղ կընկնն ուղեցին կաղմակերպիլ զինուորը կըս-
ուելու համար, բայց զինուորը մերժեց: Փորձեցին թրքա-
հայ քանի մը զինուորականներ անուանել իրենց մէջ ուկե-
ւորելու համար թրքահայ երիտասարդութիւնը: Բայց ի
զուր:

Զօր. Սմբատ մերժեց կուռիլ այլևս բօլշևիկներու դէմ
բաւ համարելով անդարմանելի կորուստը, որ Նժդէն ու
քանի մը միմիտորներ սլաւոնացիին հայ ժողովուրդին: Ա-
նոնք սկսան խնդրել մեր զինուորականներուն որ եթէ քաշ-
ուիք, գոնէ մի յայտարարէք, որպէսզի ժողովուրդը չյու-
տահանի, եւ նամանուանդ Նժդէնի զինուորները չյուսալք-
ուին: Այդպէս ալ եղաւ: Երբորդ օրը տաճկահայ զինուորը
սկսաւ քաշուիլ յայտարարելով որ Սմբատի բռնակը պի-
տի երթալ Գողթանի ճակատը: Իսկ ուստահայ զինուորնե-
րը, ընդամէնը 300 չափ, Կուռօյի եւ Խնկոյի հետ մնացին
Սիսիանի ճակատը պաշտպանելու:

Մենք հեռացանք օրուկան մէկ գիւղ հասնելով, ճամբու
երկախքին ոչ հաց տուող կար ոչ բարեւէնս իսկ առնող:
Իսկ մեզ հրամայուած էր բռնութեան չգիմել:

Ու այսպէս, ո՛վ մատանի կամ ոսկի ունէր, պատառ
մը հաց կը գնէր, ով չունէր կ'երթար անօթի կ'իյնար սո-
վամահ. ինչպէս մեռան շատ շատեր, մէջն ըլլալով իմ
հօրնոր որդին եւ իր 13 տարեկան տղան. երկուքն ալ ա-
նօթի կը մնան սարի գլուխը, ուժ չունենալով մինչեւ
գիւղ հասնելու: Արդէն մեռած էին եւ իմ զորքը եղաւ զա-
ւանք թաղել:

Զինուոր եւ ժողովուրդ անտէր կ'երթար իր բախտին,
ամէն քայլին կողպտուելով: Շապիկ-վարտիքով մնացող-
ներ շատ էին այլևս քան մը չունենալով պատառ մը հացի:

Մեր ճամբուն վրայ Մեսրոպ Ճանօնեան, Արմենակ
Պետրոսեան եւ ես հանդիպեցանք Ռուբէն Փաշային: Ան
թիկնապահներով կուգար, մենք յոգնած՝ նստած էինք:
Մօտեցաւ, ոտքի չեկանք:— «Ո՛ր կը փախիք, դասալիք
սրիկաներ, ձեզ բոլորդ պիտի գնդակահարեմ...» պոռաց
Ռուբէն փաշան:

— Ռուբէն, քաշու՛է, գնա՛, քանի դեռ ոտքի վրայ կանգ-
նած կը մնաս, պատասխանեց լուսահոգի Արմենակը:

Վերջապէս հասանք Մեղրի: Ռուբէն փաշայի տիրապե-
տութեան շրջանը: Այստեղ մենք կրեցինք մեր պատիժը
Ռուբէն փաշայի առջեւ ոտքի չկանգնելու: Մեզ մերժե-
ցին ոչ հաց տալ ոչ ալ տեղ: Փաշան այդպէս էր ուզեր:

Զմեռայ այդտեղ ալ: Վերջապէս հասանք Արագի ափ:
Ժողովուրդը թափուած իրարու վրայ կը սպասէր որ օր ա-
ռաջ անցնի միւս ափը, Պարսից հողը, յուսալով ազատիլ
այս տանջանքէն:

Խեղճ ժողովուրդ,
«Փրկութեան կոմիտէ»ի նախագահ՝ Վրացեանը դացած
է արդէն, իբր թէ կարգադրութիւններ ընելու համար: Ան
ապահով է այլևս պարսկական հողի վրայ, Շաբաթներ
կ'անցնին ժողովուրդը կը սպասէր Արագի ափին, օրական
10-15 զո՞հ տալով:

Ռուբէն փաշան՝ նստած Մեղրի կահաւորուած սենեա-
կի մէջ, օրական մի քիչ զարի բաժնելու արտօնութիւն
տալով կը գոհանար, իր կեանքն ու ուտելիքը ապահո-
ված: Իսկ Մեղրիէն կուգային մէկ-մէկ հացի փոխարէն ժո-
ղովուրդին վերջին ունեցածն ալ առնելու:

Վերջապէս եկաւ հրամանը կարգադրութեան, որով ով
որ մէկ հնչուն ոսկի կուտայ, ան պիտի անցնի զետը, իսկ
ով որ չունի պիտի մնայ: Միմիտորներէն բացի ո՛վ ունի
հնչուն ոսկի: Ուրեմն:

Երեք օր անցան անոնք որ ունէին, նաեւ անոնք որ
ունեցողներու մարդիկն էին: Եւ պարսկական լատտակները
մնացին պարապ, չունեւոր ժողովուրդը՝ ափին: Յետոյ սկը-
սան ժողովուրդը բաժնել քաթիկօրի: Թող սպասէ ով որ

տէր չունի: Իսկ մենք քսան հոգի, շնորհիւ Շատախցի Սամուէլին, երեսուն օր քար ու հողի վրայ մնալէ յետոյ անցանք պարսկական հողը:

Կարծեցինք թէ ազատեցանք:

Թաւրիզի պատմութիւնը, սակայն, նուազ տխուր չեղաւ: Երանի անոնց որ վերադարձան կրկին Հայաստան: Մընացողներէն ամէն մէկը ունի իր շատ դառն պատմութիւնը:

Իսկ վրացեան նախագահավայել կեանքով, օր մը ձըգեց բոլոր անոնք որ իր ետեւէն քաշեր բերեր էր, ու իջլուանի պէս փառաւոր ճամբորդութիւնով անցաւ արտասահման. իր փոխ - նախագահին, Յակոբ Տէր Յակոբեանի ձգելով բախտը հաղարներուն:

ՀԱՅԿՈ

(Աբղար Կարապետեան)

«Ամրոց» Յուլիս 1934

«Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը Հայաստանին կը խոստանայ իր զինուորական օգնութիւնը ներքին Թէ արտաքին վտանգի ատեն եւ այն բոլոր դէպքերուն մէջ, երբ Հայաստանի Հանրապետութիւնը խնդրէ այդ օգնութիւնը»:

Ալեքսանդրապոլի Գաշնազիր
Յօդուած 5

«Իրերի պատմական բերուժով Անդրկովկասի ժողովուրդների քաղաքական ազատութեան իրական պաշտպան կարող է դառնալ միայն ցասկաստանը»:

Ռ. ԳԱՐՅԻՆԵԱՆ

Իմր. «Ազատ Հայաստան»ի, 1921 Մարտ 15

ԺԲ .

Քննենք քիչ մըն ալ այն հարցը, թէ Փետ. 18 ի ապստամբութեան մէջ մատ ունէ՞ր դեռ Ալեքսանդրապօլէն չհեռացած թուրքը:

Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին Ե. յօդուածը կը տրամադրէ.

« Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովը Հայաստանին կը խոստանայ զինուորական օգնութիւնը՝ ներքին թէ արտաքին վտանգի ատեն եւ այն թոյլոր դէպքերուն մէջ, երբ Հայաստանի հանրապետութիւնը խնդրէ այդ օգնութիւնը (*):

Հայաստանի մէջ բոլորեւեկներու ներկայութեան ընթացքին տիրող պայմաններու նկարագրակաւնով՝ ամէնէն առաջ, այս յօդուածը ստորագրել թելադրողներն ու կողմնակիցները իրենք կը հաստատեն այս յօդուածով հասկցուած «ներքին վտանգ» ի ու «դէպքեր» ու ներկայութեան սրութիւնը՝ մինչեւ ապստամբական շարժումի մը յղացումը:

Ուրեմն, այս յօդուածը ինքնին յանձնառական կապ մըն է՝ թուրքին և Փետ. 18 ի ապստամբութեան միջեւ:

Ճիշդ է որ ամէն յանձնառագիր յանձնառութեան մը կատարումը չէ:

Ճիշդ է, սակայն, նաեւ որ յանձնառութեան մը կատարումին դէմ խոստմնադրութիւնը ապացուցուելու

*) Միշտ աչքի առջեւ ունենալու է այն յատկանշական փաստը. թէ Քեազիմ Գարաբէքիւր գիտնալով՝ մէկտեղ թէ ստորագրող հայ պատուիրակութեան կառավարութիւնը արդէն իսկ այլեւս գոյութիւն չունի, եւ սակայն, անոր հետ իբր համագոր կողմեր ստորագրած է գայն:

համար, խոստումը գործադրելու վայրկեանը պէտք է ներկայանայ:

Թուրքերու հաւատարմութիւնը իրենց այս յանձնառութեան հանդէպ փորձի կրնար ենթարկուիլ միայն երբ այդ «ներքին վտանգ»ը կը հռչակուէր գործով, ուրեմն ապստամբութեան պոռթկումով և Հայաստանի հանրապետութեան վերականգնումով:

Այս յօդուածին հիմքով, հայ կողմը չէր կրնար թուրք կողմէն պահանջել օգնել իրեն՝ «ներքին վտանգ»ին դէմ կռուելու, քանի այդ կողմը իրողութիւն չէր յօդուածը բերելու համար իր ուժի սահմանին մէջ:

Մանաւանդ որ այդ «ներքին վտանգ»ն ալ կեանք առած էր երկու կողմերու համաձայնազիրով մը և այդ մէկ կողմը նոյն այն կողմն էր, որ այսօր պիտի ուզէր իբր «ներքին վտանգ» դուրս գալ անոր դէմ:

Թուրքը և ունէ ստորագիր կողմ ուրեմն իր ստորագրութիւնը յարգելը պիտի պայմանաւորէր փաստով մը, որ ապացուցանէր Երեւանի համաձայնութեան պարտուիր իբր «ներքին վտանգ» և Ալեքսանտրապօլի դաշնագրի իրաւականութեան վերականգնումը, իբր հիմք տրուելիք օգնութեան:

Իսկ այդ փաստը համոզեցուցիչ կրնար ըլլալ միայն ապստամբութեամբ մը:

Եւ որովհետեւ Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը դեռ վաւերացուած չէր պատկան իշխանութիւններու իրաւասու հաստատութեան կողմէ, ան դեռ ի գորու չէր և պարտագիր չէր յանձնառութիւն համար:

Հետեւաբար երկրորդ պայմանն էր ստեղծել դրութիւն մը, որ կարենար այդ յօդուածը ուժի մէջ պահել: Իսկ այդ դրութիւնը ինքնաբերաբար կ'առաջնորդէր դէպի ապստամբական միջոցով գայն ձեռք բերել, որովհետեւ կարելի չէ գտնել այս արեւին տակ միաթիտ մը, որ

հաւատայ թէ դաժան դէպքերու ընթացքին Հայաստանի իշխանութիւնը խաղաղկերպով ձեռք առնող բոլշեւիկները քանի մը շաբաթ կամ ամիս յետոյ նոյն բոլշեւիկները իշխանութիւնը յանձնէին հեռացող իշխանաւորներուն:

Իսկ որ եկող բոլշեւիկները թուրքերը շատ լաւ գիտէին եթէ հողային պահանջներ չունենային անգամ, պարզ էր որ դաշնագրութեան այն տրամադրութիւնները որոնք Հայաստանի հողամասը կը վերածէին թրքական գաւառի մը, պիտի չընդունէին: Եւ թուրքերը պիտի չկրնային քոնի ուժով պարտադրել, որովհետեւ իրենց ղեմ անուժ հայերը չէին այլեւս:

Ուրեմն, դարձեալ դէպքերու բնական ու տրամաբանական ընթացքը կրնար յանգիլ միայն ապստամբութեան:

Որ նորեկներու ղեմքն ու սիւստեմները, ժողովուրդի հոգեբանութեան մէջ հերկ մը եղան այս սերմերուն համար, կարելի է ընդունիլ, բայց առանց մեքանչելու փաստերու և տրամաբանութեան ղեմ կարելի չէ ժխտել, թէ այս վերջինը միայն իբր պատուանդան մը կրնար ծառայել, առաջինը իբր արձան կանգնելու:

Այս տուեալները կը փարատեն ամէն կասկած այն մասին, թէ թուրքերը պէտք էր մատ ունենային և այդ մասն էր միջոցը, կը մնար որ մղուելու տրամադիր կրնականեր ճարուէին:

Եւ թուրքը, յանձին իր Երեւանի ներկայացուցիչ Բէհաէտտին Շաքիրին, առինքնացուցած Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի 5րդ. յօդուածով, յաջողեցաւ գտնել նախկին դաշնակցականներու խումբ մը Ս. Վրացեանի(*) գլխաւորութեամբ, որ յուսադրուած 5րդ. յօդուածի

* Վրացեանի անձին նախընտրութիւնը դիպուածական չէ: Բաց ի այն փաստերէն, որ ան տուած էր Թրքասիական քաղաքականութեան մը ինպատ, կար նաեւ այն

խոստումներով, գնաց դէպի Փետր. 18ը, որ միակ երաշխիքը կրնար ըլլալ թուրքի աչքին և միակ հիմքը՝ անկէ սպասուած ակնկալութեան:

Չարմանալի ոչինչ կայ մեզ համար, որ հակառակ Վրացեանի տուած երաշխաւորելի փաստէն յետոյ ալ թուրքը չկատարեց իր խոստումը:

Որովհետեւ թուրքն ալ գիտէր, ինչպէս Վրացեանի խումբը «նախատեսուած էր, որ հաշիւը վերջնականապէս չէ փակուած բոլշեւիկներին Հայաստանից քշելով: Եւ շատ լաւ հասկանում էր, որ այնտեղ կայ բոլշեւիկն մեծ Ռուսաստանը, որի յառաջապահներն էին Հայաստանի բոլշեւիկները: Եւ հետեւապէս, եթէ անգամ այսօր յաջողուի էլ Հայաստանի բոլշեւիկներին դուրս քշել մեր հայրենիքից, վաղը մենք գործ պիտի ունենանք մեծ Ռուսաստանի հետ: Նորանոր ուժեր Ռուսաստանից պիտի խուժեն Հայաստան եւ մենք մեր թոյլ ուժերով պէտք է ղեմ ու ղեմ կանգնինք մեծ Ռուսաստանին»: (ընդգծումները իրն են):

Եթէ կրնային գտնուիլ մարդեր, որ այս գիտակցութիւնով իսկ յանձնառու կ'ըլլային Փետր. 18ի մը, սյդ աւելի լաւ թուրքին համար: Որովհետեւ այդպիսիները աւելի կուրօրէն տրամադիր կ'ըլլային 5րդ. յօդուածի խոստումներու խարազանով վարուելու:

ամէնէն կարելոր հանգամանքը, որ ան Հանրապետական կառավարութեան վերջին վարչապետը, դաշնագրի տրամադրութիւններուն ի պաշտօնէ յանձնառու առաջին մարդն էր: Այս վերջին հանգամանքը թուրքերու աչքին գայն բնականաբար կը դարձնէր առաջին փնտռուած հայը, որի միայն կարելի էր տալ ինչ որ պէտք էր եւ որմէ կարելի էր սպասել հաւատարիմ գործադրութիւնը դաշնագրտրամադրութիւններուն:

Թուրքի մը և ուրիշ օտարի համար կարեւորն էր յաջողիլ մղել զանոնք Փետր. 18ի փաստին:

Թուրքին համար բացի այն դաւանանքէն ու կըրօնքէն, որ իր թշնամի հայը իյնայ արիւնլուայ - այս անգամ ալ հայի ձեռքով - այդ օրերուն մասնաւորապէս կը հետաքրքրէր զոյգ մը կօնֆէրանսներու (Լօնտօնի եւ Մօսկուայի) բաժակը անցնել:

Եւ Փետր 18 ի փաստը տրուելէ յետոյ, Թուրքը ձրիօրէն, առանց ուրիշ զին վճարելու կրնար անցնել այդ ծանր վայրկեանը:

Որովհետեւ եթէ Թուրքը աշխարհի ամենէն բարոյական էակն իսկ եղած ըլլար, իր յօդուած 5ը դեռ չէր կրնար զինքը դնել յանձնառութեան մը տակ: Ապստամբողները կրնային շատ ակնկալութիւններ ունենալ: Այդ իրենց գործն էր: Իսկ իր գործն էր մղել զանոնք արդար տրամաբանութիւնով մը, թէ 5րդ. յօդուածի ակնկալութիւնները այդ յօդուածի իրականութիւնով միայն պայմանաւորուած են: Իսկ մենք կանգնած ենք այդ իրաւականութիւնը քննելու կոչուած դատարաններու առջեւ: Դուք էք 5րդ. յօդուածի տրամադրութիւններուն ակնկալուները, որ վճռական խօսքն ունիք անոր ճակատագիրը, ուժն ու իրաւականութիւնը հաստատելու մէջ:

Տրամաբանօրէն պայման կը դառնար ըսել և այդ վճռական խօսքը:

Եւ մենք ծանօթ ենք արդէն այդ խօսքին Վրացեանի անունով, Մօսկուա Լօնտօն տրուած հեռագիրները՝ որոնք կը յայտնէին վճռապէս թէ միջնորդի պէտք չունին Թուրք - հայ խնդրին մէջ և թէ այդ հարցը լուծուած է Ալեքսանդրապօլի դաշնագրով:

Թուրքերունը չէ մեղքը եթէ ապստամբողներ չէյին գիտեր, թէ 5րդ. յօդուածի խայծը զիրենք պիտի պահէր:

Թուրքերու ձեռքը մինչեւ իրենց քննութիւնը անցնէին:

Ո՛չ ալ այն տգիտութեան մեղքը, թէ Թուրքը այնքան յիմար երբեք չէ, որ խուճը մը հայերով, նոյնիսկ ամբողջ հայութիւնով ուզէ փոխարինել Ռուսաստան մը և հրաւիրէ անոր թշնամութիւնը:

Իսկ իրենք գիտէին և պարտաւոր չէին ըսելու իրենց շագանակները կրակէն հանողներուն, թէ մինչեւ 5րդ. յօդուածի տրամադրութեան կիրարկումը, կուգայ մեծ Ռուսաստանը կրկին, և գացողները կը վերադառնան փախուստի խուճապին համազօր վրէժով լեցուն:

Այս բոլորէն և ապստամբութենէն յետոյ, այն սիրալիր ու շողոմոյ յարաբերութիւններէն, Վրաստան եւ Բէհաէտտին Շաքիրի միջեւ, ուրիշ բան չի հետեւիր բայց եթէ այն, որ Թուրքը իր մատն ունէր և այդ մատը առաջնորդեց խուճը մը հայեր մինչեւ Փետր. 18ը եւ անոր հետեւանքները:

Ու անգամ մըն ալ քնաց բօլշելիկը և վերադարձաւ Հայաստանի աւերակներուն և հայորդիներու արիւններուն վրայ կոխկրտելով:

Ահա այս փաստերուն ոգեկոչում է և անոնց վերակրկնութեան ձգտումով է որ Վրացեանները, ուսերը թօթուողի մը անտարբերութեամբ և անյոյզ՝ շեշտակ կրնան գրել, -

«Քաղաքականութիւնը հաշիւ է: Հաշուենք եւ տեսնենք, ի՞նչն է աւելի շահաւոր մեր ժողովրդի համար: Ասենք թէ նաեւ (ընդգծումը իմն է) մեր «բաւաճանութեամբ» ուսը հեռացաւ հովկասից եւ յետոյ նորից եկաւ. ի՞նչ կարող է լինել հետեւանքը: Հաւանաբար մի քանի տասնեակ կամ մի քանի հարիւր «բաւաճան» դեկավարներ կախաղան պիտի բարձրանան, հրացանի պիտի բռնուին կամ Սիբիր աքսորուին: Ժողովուրդը կը մնայ անձեռնմխելի. գոնէ մինչեւ այժմ այդպէս է վարուել Ռուսը»:(*)

* Ս. Վրացեան. — «Խարխափումներ», էջ 144, հր. «Հայ.» 1924

Այս բառերը իրենց «նաեւ» ով թէ՛ աւելորդ անգամ մըն ալ կը հաստատեն մեր եզրակացութիւնները և թէ՛ իրենց ոչ-հայեցի զգայազրկութեամբ կը սառեցնեն մեր երակները:

Միայն այսպէս խորհիլ ու այսպէս հաշուել անհրաժեշտ էր, որ ինչ որ զիջեցաւ Դաշնակցութիւնը յանուն հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան, քանի մը «Դաշնակցականներ», Վրացեանի ղեկավարութեամբ ետ խլէին հայ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը ռիսկի տակ դնելով:

Մենք չենք գիտեր աւելի դաշնակցական խօսք ի պատիւ թրքահայ արիւնէն ծնած իրական Դաշնակցութեան և ի վերականգնումն նոյն Դաշնակցութեան վարկին, քան այն որ մենք արտասանեցինք:

Այսպէս ճանչցած ենք Դաշնակցութիւնն ու դաշնակցականը:

Եւ վերջապէս հարցում մը տրամաբանական և անխուսափելի:

«Դրժուած» Երեւանի համաձայնագրին «իրը հետեւանք» այնքան արցունք, այնքան աւեր, այնքան արիւն, ի՞նչ ստանալու համար նոյնիսկ դրժուած այդ համաձայնագրին փոխարէն:

— «Նաեւ մեր դաւաճանութեամբ», կը պատասխանէ Վրացեան, Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը: (Տես Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը, էջ 24):

Թրքահայ դատի բացարձակ ուրացում:

Կովկասահայաստանը մէկ ազարակ ֆէմալին,

Թիւրքիզմի ճամբային վրայ:

Վճարովի 1500 հոգինոց զինուորական ուժ մը: «Պարտազիր զինուորութիւնը արգելուած է»:

Այսինքն՝ «Անկախութիւն...»

Եւ Փետր. 18ի ապստամբութեամբ նախազան Վրացեան մեզ կը խոստանար այդ «անկախութիւնը»:

Եւ մենք ունեցանք զայն քառասուն օր, Փետր. 18էն Ապրիլ 2, քսան հազար հայ ծաղիկ կեանքերու արեան ի գին:

Դաւով ու արիւնով, սակայն, քշուած Երեւանի համաձայնագիրը դարձաւ ետ արիւնով ու փոթորիկով գրաւելու համար Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին տեղը:

«Անհրաժեշտ էր մի ելք գտնել. անհրաժեշտ էր գոնէ ժողովրդի ֆիզիքական գոյուկները փրկել:

«Տասնիկներին բարեկամական ձեռք մեկնելու մասին շատ քիչերն էին մտածում ու խօսում:

«Կար թրքական օրիէնտասիօնի կողմը հակող մի փոքրիկ հոսանք, գլխավորապէս մտաւորականներից եւ ժողովրդի աւելի գիտակից տարրերից:

«Հարցը դրուում է քուէի եւ 21 ձայնով ընդդէմ 7ի եւ երկուսի ձեռնպահումեամբ որոշուում է՝ առանց դիմադրութեան ընդունել բոլշեւիկներին, իշխանութիւնը յանձնել նրանց եւ երկիրը խորհրդայնացնել:

«Երէնք մեր սեփական կամքով, բոլշեւիկներին զիջեցինք մեր ամենէն թանկագին գաղափարը՝ Անկախ Հայաստանի իրաւունքը»:

ԻՐԱԶԵԿ

«Գրօշակ», հոկտ. 1930, Թիւ 10

«Լեզբանը ասում էր. Տասնիկներին պէտք է ղենել կատարուած փաստի առջեւ եւ մինչեւ Ալեքսանդրապօլ գրաւել բոլշեւիկեան զօրքով:

«Տասնիկները շատ են շտապում: Վախենում էին իրենց դաշնակից բոլշեւիկների խաղերից եւ շտապում էին օր առաջ ստորագրել հաշտութիւնը:

«Մէկ կողմից բռնակցելով Լեզբանի հետ, մենք միւս կողմից աշխատում էինք արագացնել հաշտութեան բանակցութիւնները...»:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

«Յուշեր Մօտիկ Անցեալից»

«Հայրենիք» Ամսագիր, 1923 Նոյեմբեր

«Իրեզանից ոմանք հրաւիրեցին պաշտօնի: Այսպէս՝ Հ. Տէրտէրեանը՝ Պետական գանձարանի կօմիսար - մի ըստ ամենայնի աննշան տեղ: Յ. Բաջազնունուն նշանակեցին հաղորդակցութեան կօմիսարութեան խճուղային բաժնի վարիչ օգնական: Լ. Շանթը, Ն. Սողբայեանը, Ս. Տիգրանեանը, Ա. Խոնդկարեանը (էսէր) եւ ես դաջմանք արդարադատութեան կօմիսարութեան բառարանային յանձնաժողովի անդամներ, Վ. Մինախոբեանը՝ (էսէր) երդուեալ պաշտպան:

«Բոլորն էլ երկրորդական ու չորրորդական պաշտօններ. որով բոլշեւիկները, կարծես, ուզում էին ծաղրել ու վիրաւորել մեզ.. իսկ պատասխանատու, գիտութիւն ու փորձառութիւն պահանջող տեղերի վրայ դնում էին տգէտ ու ողորմելի կոմունիստներին...»

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

«Յուշեր Մօտիկ Անցեալից»

«Հայրենիք» Ամսագիր, Դեկտ. 1923

ԺԳ.

Փաստերու լոյսին տակ մենք քալեցինք Ալեքսանդրապօլի դաշնագրէն մինչեւ Փետր. 18ի ապստամբութիւնը:

Այս հատորին նպատակն էր վերգնահատումի ենթարկել վերջին տասնամեակի դէպքերը, որոնք նենգ ու խաբեբայ ճարպիկութիւններ քառսի մը ձեւով ներկայացուած էին:

Մենք դաժան առարկայականութեամբ փաստերը քաղեցինք ու դասաւորեցինք անոնցմէ, որոնք Ս փիւղի հայութեան բարեմտութիւնը անամօթ յուշագրութիւններով ծաղրեր էին մինչեւ այսօր: Եւ անհատական հայրենադաւաճութիւններ կրցեր էին տարածել ամբողջ կուսակցութեան մը վրայ, երբ ան առաջինը պիտի ըլլար նման հայրենադաւաճութիւն մը դատաստանի ենթարկող:

Ո՞ր աստիճան յաջողեցանք նենգօրէն ստեղծուած քառսէն դուրս քաշել կարգ մը հարցեր և արդարացնել մեր Ա. հատորին անունը, այդ պիտի ըսէ դատաւոր հայութիւնը:

Այդ հարցերը հետեւեալներն են.

1. Ո՞րքան արդարանալի էր Փետրուարեան ապստամբութիւնը, որ արիւնքամ հայութեան արժեց քսան հազարէ աւելի հայորդիներու յաւելեալ արիւնը և աւերակ հայրենիքին՝ նոր աւեր ու աւերածութիւնը:

2. Կապ կա՞ր Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին և Փետրուարեան ապստամբութեան մէջ:

3. Դաշնակցութիւնը որպէս կուսակցութիւն և պետական ուժ ի՞նչ գեր ունէր այս ապստամբութեան մէջ:

4. Որո՞նք են ծրագրողներն ու գործադրողները այդ ապստամբութեան:

Ամբողջ հատորը նուիրուած է պատասխանելու այս հարցերուն: Անոնց պատասխանները մենք քաղած ենք պատասխանատու ղեկավարներու բերաններէն:

Խոշոր պակաս մը պիտի ըլլար, սակայն, եթէ փակէինք մեր հատորը առանց տալու արձանագրութիւնը այն ժողովին, որ կը վճռէր հանրապետական կառավարութեան ճակատագիրը:

Այդ ժողովի մասին կը յիշատակէ Խատիսեան իր յուշերուն մէջ. զայն կը նկարագրէ կարօ Սասունի *): Իբր մասնակից այդ ժողովին, նոյնպէս Իրագեկ և Ս. Վրացեան այս վերջինը իբր վարչապետ վերջին վայրկեանի:

Այդ ժողովին մասնակցած են կառավարութեան անդամները, փարլամէնտի անդամները: Այսինքն՝ բիւրօն, կեդր. կօմիտէն և պատասխանատու դաշնակցականները. որովհետեւ Դաշնակցութիւնը, իբր պետական կուսակցութիւն, իր բոլոր մարմիններով և պատաս-

* «Հա; ժողովրդի, մտաւորականութեան եւ կառավարութեան առջեւ զարձեալ ցցուած էր դարաւոր երկընտրանքը. իսլամի հալածանքից եւ բնաջնջումից ազատուելու համար՝ ապաւինիլ հիւսիսին, երկու չարիքներից՝ փոքրագոյնին:

«Այդ ժողովին ներկայ էին, բաց ի Ֆրակցիայի անդամներից՝ հին ու նոր կառավարութեան եւ Կ. կօմիտէների անդամները:

«Ֆրակցիայի նիստում. բաց ի 3-4 պատգամաւորներից, բոլոր ժողովականները կանգնած էին այն տեսակէտի վրայ, որ իշխանութիւնը պէտք է խաղաղ կերպով յանձնուրի բօլշեւիկներին. որովհետեւ յօտալուտ ֆիզիքական վտանգը հայ ժողովրդին եւ ղեկավարներին դարձեալ ստիպում էր ապաւինել ռուսներին:

խանատու ղեկավարներու վ խտացած էր պետական դիրքերով:

Այդ ժողովին միայն ետեւ հոգի դէմ կը քուէարկեն - կ'ըսէ իրազեկ - Խաղաղ յանձնումին, իսկ երկու հոգի՝ ձեռնպահ: Մեզ կը հետաքրքրէ անոնց անունները այն չափով որչափով որ անոնք իրենց գործերով ապրատամբութեան մէջ եկած են դեր կատարել: Անոնցմէ երեքը իրենց հասակներով կանգնած են մեր Ա. հատորին մէջ: Ոմանց շուրջ մշուշը շատ թափանցիկ է: Խըղճահար կամ մտազուրկ յուշագիր մը օր մը կը լրացնէ ցանկը բոլոր դերակատարներուն:

Այս ժողովի նկարագրութիւնը մեզ լաւագոյն ձեւով կուտայ իրազեկ. - և մենք կը ներկայացնենք զայն սփիւռքի հայութեան, մտքերու մէջ անգամ մըն ալ խարագանելու նախորդ գլուխներով դէպքերու ու փաստերու բացած վէրքը և լուսարձակի տակ պահելու համար ամբողջ պատկերը մեր նորագոյն պատմութեան սևագոյն դէմքերուն ու դէպքերուն:

«Փոքրամասնութիւնը, կամ աւելի ճիշդ 4 պատգամաւորները դէմ էին իշխանութեան առանց կռուի զիջելու: Գտնում էին որ հազիւ որեւէ հաշտութեան լեզու գտած ենք թուրքերի հետ, ուստի հարկաւոր է պահպանել բարեկամութիւնը եւ մեր վերջին ուժերով դիմադրել բոլշեւիկեան հոսանքին:

«Տրակցիայի բացարձակ մեծամասնութիւնը սակայն կանգնեց կառավարութեան տեսակէտի վրայ եւ որոշեց իշխանութիւնը զիջել բոլշեւիկներէն: Հ. Յ. Դ. Բիւրօն նոյնպէս յանգած էր նոյն եզրակացութեան»:

ԿԱՐՕ ՍՍՍՈՒՆԻ

«Փետրուարեան ապստամբութիւնը»

«Հայրենիք» ամսագիր, 1925 Հոկտ.

«Տաճիկները Հոկտեմբեր 30ին գրաւելով Կարսը, մօտեցել էին Ալեքսանդրապոլին և կանգ առել նրա սբատերի տակ: Եւտով Ալեքսանդրապոլին էլ ընկաւ և տաճիկները յաղթանակով շարունակեցին իրենց յառաջնադասը դէպի Երեւան և դէպի Ղարաքիլիսա: Մեր փորձը՝ գէթ Զաջուոյի քարձոնքները պաշտպանել՝ անցաւ անյաջող: Ու ժողովուրդը փախչում էր խուճապի մատնւած: Փախչում էր իր զուխն ազատելու համար:

Իրերի այսպիսի վիճակ ւ՛մ Դիլիջանի վրայով եւ վերադառնում եւ՛ Երեւան նոյեմբերի վելջերին: Տեսնում եմ ամենքի տրամադրութիւնը չափազանց ընկճւած, յուսահատութեան չափ: Յուսահատւած էր ժողովուրդը: Յուսահատւած էր ու թեւաթափ կառավարութիւնը, պարլամենտը, անգամ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Ամենքը մի փրկող ձեռք էին որոնում:

Իսկ մինչ այդ մինչ այն, Ղազախից Դիլիջանին էր մօտենում բոլշեւիկ զօրքը: Ուրեմն փոքրիկ Հայաստանը հարկադրւած էր կուելու երկու ճակատների վրայ—տաճիկներին դէմ և բոլշեւիկներին կամ Ռուսաստանի: Պարզ է, որ չախտի կարողանար, մանաւանդ երբ ինկատի ունենանք, որ մի կողմից՝ մեր ժողովուրդը չափազանց քայքայւած, հիւժւած էր իրեն վիճակւած բազմաթիւ աղէտներէից, իսկ միւս կողմից՝ թշնամիները իրենից չափազանց զօրեղ էին:

Հետեւաբար, անհրաժեշտ էր մի ելք գտնել, անհրաժեշտ էր գոնէ ժողովրդի Ֆիզիքական գոյութիւնը փրկել:

Ահա դա՛ էր ամենքի մտահոգութեան միակ առարկան—և՛ մեր կուսակցութեան, և՛ կառավարութեան, և՛ Պարլամենտի, և՛ ամէն մի քիչ-շատ զիտակից քաղաքացու:

Ճանապարհը միայն մէկ էր համարում, այն է՝ անձնատուր լինել բոլշեւիկներին և երկրի իշխանութիւնը կամովին յանձնել նրանց:

Տաճիկներին բարեկամական ձեռք մեկնելու մասին շատ քչիւն էին մտածում ու խօսում: Ժողովրդի հո՞ծ գան՝

տւեց մօտիկ ապագան, այնքան էլ ճիշդ չէր մեր գօրքերի նկատմամբ այդպէս ընդհանուր ձեւով յայտարարել, թէ նա չի կուրի բօլշեւիկները դէմ: Յեղաշրջումից յետոյ, մի քանի շրջաններում մեր գօրքերը, ինչպէս օրինակ, Չամբարակի շրջանում, չիմանալով Հայաստանի խորհրդայնացումը, շատ փառաւոր կերպով կուում են բօլշեւիկներին դէմ, և յաջողութեամբ յետ մղում նրանց, մինչեւ որ իմանում են կատարւած իրողութիւնը և նոր անձնատուր լինում:

Փրակցիայի առջեւ դրւած էր մի հարց — ի՞նչպէս դուրս գալ ստեղծւած ծանր կացութիւնից: Տեղի է ունենում մտքերի փոխանակութիւն: Խօսում են շատերը: Խօսողների մեծագոյն մասը պաշտպանում է այն միտքը, թէ մենք անկարող ենք կուել բօլշեւիկներին դէմ և ուրեմն առանց դիմադրութեան պիտի ընդունենք նրանց ու նրանց միջոցով քչենք տաճիկներին և այսպիսով փրկենք մեր ժողովրդի Ֆրոնտի քանի որ գոյութիւնը:

Փոքրամասնութիւնը, ընդհակառակը, առաջարկում է գէնքն ուղղել բօլշեւիկներին դէմ և չթողնել որ նրանք առանց դիմադրութեան պրաւեն Հայաստանը:

Հետաքրքրական են թէ մէկի և թէ միւսի պատճառաբանութիւնները: Առաջինները ելնում էին հետեւեալ հիմունքներից. —

1. Ժողովրդի ընդհանուր համակրութիւնը բօլշեւիկների կողմն է, որովհետեւ նախ նրանց լուծը դեռ ևս չճաշակած, բազմաթիւ ակնկալութիւններ ու սպասելիքներ ունի նրանցից. երկրորդ՝ նա հաւատացած է, որ բօլշեւիկները պիտի քչեն տաճիկներին մեր երկրից և բնաջնջումից ազատեն իրեն:

2. Զօրքի մեծ մասի համակրութիւնը ևս բօլշեւիկներին կողմն է, հետեւապէս այդ պայմաններում մտածել բօլշեւիկներին դէմ կուելու մասին — միտքութիւն է:

Փոքրամասնութեան տեսակէտի դիտարար հիմքերն էին. —

1. Երկիրը յանձնել բօլշեւիկներին նշանակում է խաչ

քաշել Հայաստանի անկախութեան վրայ և ջուրը պղել մինչև այժմ այդ գաղափարի համար գործադրած մեր բոլոր ջանքերը և մեր ժողովրդի տաճ անհամար գոհելն ու զոհարեութիւնները: Բօլշեւիկեան Ռուսաստանը եւս իրապէս նոյն քաղաքական նպատակներն է հետապնդում, ինչ որ ցարական Ռուսաստանը, միայն աւելի պեղեցիկ և պրաւիչ սկզբունքներով սքօլւած: Նա ևս իր բոլոր ներքին դիտարներով դէմ է նաեւ Հայաստանի անկախութեան:

2. Երկիրը բօլշեւիկներին յանձնել նշանակում է քայքայել և թալանի մասնել մեր ժողովրդի առանց այն էլ Հափազանց քայքայում տնտեսութիւնը. նշանակում է ստեղծել մեր ժողովրդի համար կացիւնների ու բնութիւնների մի բէժիմ, ինչպիսին գոյութիւն ունի խորհրդայնացած Ադրբէջանում և մասնաւորապէս հայկական Ղարաբաղում:

3. Միւսը և Հափազանցը է այն տեսակէտը, թէ ժողովրդի և մանաւանդ գօրքի համակրութիւնը մեր կողմն չէ: Դրա հետ միասին մեզ վրայ եկող բօլշեւիկեան ուժերը չնչին բան են և մենք ամէն դէպքում հնարաւորութիւն ունինք նրանց ջարդելու, մանաւանդ որ նրանց միակ ճանապարհը, Սեմեոնովկայի լեռնանցքը մեր ձեռքում է և մենք փոքրիկ ուժերով կարող ենք այն պաշտպանել:

Վիճաբանութիւններն սպառւած լինելով, հարցը դրւում է քէի և ՁԱ ձայնով ընդդէմ Դի և երկուսի ձեռքն պահութեամբ որոշում է՝ առանց դիմադրութեան ընդունել բօլշեւիկներին, իշխանութիւնը յանձնել նրանց և երկիրը խորհրդայնացնել:

Ինչպէս տեսնում էք, նշանակցութիւնը իր յօժար կամքով հրաժարեց իշխանութիւնից և երկիրը յանձնեց բօլշեւիկներին խաղաղ կերպով, առանց մի կաթիլ արիւն թափելու:

Դեկտեմբեր 1ի ժողովից մենք ցրեցինք խիստ ծանր սպաւարտութեան տակ. կարծես վերազանում էինք զերեզմանաանից մի շատ թանկագին կեանք թաղելուց յետոյ:

ցող բօլշեւիկեան կացիններից և Խորհրդային Հայաստանում ապրելու ու գործելու հնարաւորութիւն ձեռք կը բերեն: Սակայն, ինչպէս գիտէք, այդ էլ նրանց չփրկէ:

Բօլշեւիկները, Հայաստան մտնելով, անմիջապէս յայտարարեցին, թէ աջ և ձախ Դաշնակցութիւն իրենք չեն ճանաչում. իրենք ճանաչում են մի Դաշնակցութիւն, որ թշնամի է իրենց և որի դէմ պիտի պայքարեն իրենք:

Սրանից ստիպում էմբռնել անդամներից ոմանք բօլշեւիկեան կուսակցութեան շարքերը մտան (Ա. Վանցեան, Ա. Գրիգորեան, Ն. Աւարեան և այլն), իսկ միւսները քերելով իրենց ճակատից «ձախ» մակդիրը, նորից Դաշնակցութեան գիրկը վերադարձան, մանաւանդ որ նրանցից շատերին բօլշեւիկները մերժել էին իրենց շարքերն ընդունել:

Այդ խմբակն եւս, ճեղքւածք առաջացնելով իշխանութեան տէրը հանդիսացող կուսակցութեան շարքերում, հոգեբանօրէն թուլացրեց մեր ժողովրդի դիմադրական կորովը և իր թոռացիկներով, ժողովներով ու պրոպագանդով ահագին դեր խաղաց յօգուտ երկրի Խորհրդայնացման:

Այս ամէնի հետեւանքով Նոյեմբերի կէսերից մեր հայրենիքում ստեղծուած էր մի այնպիսի դրութիւն, երբ ամէնքը կորցրել էին իրենց գլուխները և չգիտէին ինչ անել:

Տաճիկների դէմ կուելու այլեւս անընդունակ էր նա, որովհետեւ մեր գօրքերը պարտութիւններից յետոյ խուճապի մատնուած՝ տաճիկների առջեւից նահանջում էին ու նահանջում: Բօլշեւիկների դէմ էլ կուելն անհնարին էր, որովհետեւ նախ՝ գօրքն արդէն բարոյալքւած ու յողնած էր և երկրորդ՝ բօլշեւիկների դէմ նա գնդակ չպիտի արձակէր — ինչպէս յայտարարում էր հեղինակաւոր անձերի կողմից:

Երկու ճակատների վրայ կուելու մասին այլեւս ոչ ոք չէր մտածում, որովհետեւ տեւալ պայմաններում դա մի ցնորք էր: Ամենքը այժմ մտածում էին մի հնարքով գոնէ ճակատներից մէկն ու մէկը կրճատել և պաշտպանողական կոխ մղել միայն մի ճակատում: Դա նշանակում էր՝ կամ

ուսնների հետ համաձայնութեան պայման, կուել տաճիկների դէմ և կամ ընդհակառակը, տաճիկների հետ համաձայնութեան պայման, կուել ուսնների դէմ:

Ահա այդ կենսական հարցը լուծելու համար էք հրաւիրւած Պարլամենտի դաշնակցական ֆրակցիայի Դեկտ. 1ի լոյս Չ պատմական նիստը, մասնակցութեամբ կառավարութեան անդամների և մի քանի ակախաւոր գործիչ-ընկերների:

Այլեւս ամէն ինչ արդէն կորած էր և ջուրն ընկնողը անձրեւից չի վախենում: Ընկերներից շատերը ժողովին եկել էին Հայաստանից հեռանալու իրենց սրտումը արդէն՝ ծոցերում, բայց, ի հարկէ, միւսներից պագտնել: Նրանց համար արդէն վճուած խնդիր էր, որ երկիրը այսօր-վաղը Խորհրդային Ռուսաստանի մասը պիտի կազմի և դրանով էլ վճուած էր նաեւ իրենց անելիքը, այն է՝ փախչել Հայաստանից կամ դէպի Թիֆլիս և կամ դէպի Դարալագեազ-Չանգեզուր:

Եւ ինչպէս պարզեց յետոյ՝ շատերը թողին ու Հայաստանից հեռացան ժողովից անմիջապէս յետոյ, հէնց նոյն գիշերը:

Չափազանց ծանր էր և ճնշող ժողովի պատկերը: Մեր բախտից՝ այդ երեկոյ ելիքարականութիւնն էլ չէր գործում և նստել էինք մոմերի աղօտ լոյսի տակ: Ամենքը լուռ էին ու մտախոն, կարծես ասելու բան չէին գտնում:

Կառավարութեան և Դրօթ կցկաւոր գեկուցումներից միայն մէկ բան պարզ երեւաց — այն է՝ որ դրութիւնը անյոյս է: Չափազանց վճատեցուցիչ ապաւորութիւն թողեց ամենքի վրայ մանաւանդ Դրօթ այն յայտարարութիւնը, թէ ինքը գօրք չունի բօլշեւիկների դէմ կուելու համար որովհետեւ մեր գօրքերի համակրութիւնը բօլշեւիկներին կողմն է և նրանք գնդակ չեն արձակի բօլշեւիկների վրայ: Թէեւ միեւնոյն ժամանակ այն էլ խոստովանեց, որ ինքը Իզդիրի ճակատում ունի վստահելի մէկ գօրամաս, 1000—1500 հոգու չափ:

Շատ կարճուր է այստեղ նկատել, որ ինչպէս ցոյց

գրեւածներն համոզմամբ տաճիկը մեր դարաւոր թշնամին է, հետեւաբար նրա հետ խաղաղ համակեցութեան մէկ լեզու գտնել հնարաւոր չէ: Մանաւանդ մեր արեւմտահայ հատածը, որ դարերի փորձ ունի և շատ լաւ ճանաչում է տաճիկն, բնաւ հաւատ չունէր—և ներկայումս էլ չունի— թէ հայը կարող է տաճիկի հետ կամ աւելի ճիշդ՝ թէ տաճիկը կարող է հայի հետ բարեկամ լինել և հաշտ ապրել:

Ընդհակառակը, բոլշեւիկներն կամ աւելի ճիշդ՝ Ռուսներն հանդէպ համակրանքի մի խոր զգացում ունէր իր հոգում մեր ամբողջ ժողովուրդը—և՛ արեւելահայ, և՛ արեւմտահայ: Ներկայ դէպքում նա անպայմանօրէն հաւատացած էր, որ բոլշեւիկները (ռուսները) իրեն տիրելով, գոնէ չեն կտորի: Դեռ աւելին, նա հաւատացած էր, որ Մեծ Ռուսաստանը կը քշի տաճիկներին մեր երկրից, կը վերականգնի առնւազն 1914 թւի սահմանները և տաճիկան եւթադանը կը հեռացնի հայ ժողովրդի գլխից:

Ճշմարտութիւնը պահանջում է խոստովանել, որ կար նաեւ—եթէ կարելի է այսպէս արտայայտել — թրքական օրինաւորութեան կողմը հակող մի փոքրիկ հոսանք, զլիաւորապէս մտաւորականներից և ժողովրդի աւելի գիտակից տարրերից: Նրանց կարծիքով՝ Տաճկաստանի քաղաքական շահերը և ապագան պահանջում են, որ իր և Ռուսաստանի միջև լինի մի պատար, որպիսին կարող է լինել Անկախ Հայաստանը:

Սակայն, զօրեղբ—որից ենք կրկնում—առաջին կամ ուսաստէր հոսանքն էր, բոլշեւիկներին համակրող հոսանքը:

Վերոյիշեալ պատճառից զատ դա ունէր նաեւ մի շարք այլ պատճառներ: Ամենից առաջ՝ Սորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչը, Լեզրանը, իր երկարժամանակեայ ներկայութեամբ Հայաստանում, իր բազմաթիւ աշխատակիցներով, պրոպագանդով և դրամական աճազին միջոցներով, արդէն կարողացել էր նպաստաւոր հող պատրաստել այդ ուղղութեամբ:

Դրա հետ միասին, իր բանակցութիւնների լնթացքում մեր կառավարութեան հետ, նա տեւ էր մի շարք այնպիսի

խոստումներ—որոնցից և ո՛չ մէկը սպազայում, ի հարկէ, չիրազորուեց—որոնք գրաւիչ էին կացութեանը: Բոլշեւիկեան տիրապետութիւնը Հայաստանում:

Երրորդ՝ այդ խնդրում բաւական խոշոր դեր ունի Դրօն, որ այդ ժամանակ հայկական բանակի հրամանատարն էր և շատ մեծ ազդեցութիւն ունէր զօրքի և զինւորական շրջանների վրայ: Նա հաւատացած էր, որ ինքը, ռուսական զօրքերի գլուխ անցած, մինչեւ 1914 թւի սահմանները պիտի քշի տաճիկներին:

Ամէն տեղ, ժողովներում թէ մասնաւոր խօսակցութեան մէջ, նա յայտարարում էր, թէ մեր փրկութիւնը միայն Ռուսաստանի մէջ է, և որ մեր զօրքը չի կուի ռուսների դէմ: Նման հեղինակաւոր մէկ զինւորականի այդպիսի մի կարծիքը բնականաբար թուլացնում էր բոլշեւիկներին դիմադրելու կամքը շատ-շատերի մէջ:

Ոմանք (որ հաւատում էին բոլշեւիկներին) առաջարկում էին անմիջապէս բանակցութիւններ սկսել Դիլիջանի ճակատում գտնւած բոլշեւիկեան զօրքի հետ, երկիրը յայտարարել խորհրդային, որովհետեւ հակառակ դէպքում—նրանց կարծիքով—այդ ամէնը պիտի կատարէր շուտով և պիտի կատարէր արիւնհեղուկեամբ, իրենց նման չմտածողների դիակների վրայով:

Այս տրամադրութիւնն ու մտածողութիւնը ամբողջ մթնոլորտում այնքան ուժեղ էին, որ նոյն իսկ Դաշնակցութեան մէջ առաջացաւ մի ճեղքւածք: Մի խմբակ, որոնց թուում նոյն իսկ պարլամենտի անդամներից, յարմարելով բոլշեւիկներին, բաժանւեց Դաշնակցութիւնից, իրեն անւանելով «Հայաստանի ինտերնասիոնալ ձախ դաշնակցականներ»:

Մեծ էր այդ խմբակի մէջ մտնողների թիւը, երեւի հազիւ 30 հոգի, որոնց մէջ աչքի էին ընկնում, ըստի Ա. Օ-ից, Հ. Ս., Զ. Ե., Արտաշէս Վանցեան, Թ. Ն., Հայկ Աւալեան, Արշակ Գրիգորեան, Ս. Յ. Կայլն:

Նրանք յոյս ունէին, որ ձախ մակդիրը իրենց ճակատին կայնելով, կ'ազատեն դաշնակցականներին սպառնա-

Եւ յնչորսի մենք մեր սեփական կամքով — թէն անողոք պայմաններէ ճնշման ներքոյ — բոլշեւիկներին դի- ջեցինք մեր ամէնէն թանկագին գաղափարը, Ասիայի Հա- յաստանի իրաւունքը, եւ ախար սե բեկում սրտով վերա- դարձանք տուն:

ԻՐԱՋԵԿ
«Գրօշակ», Թիւ 10
Հոկտ. 1930

Այս նկարագրականը կ'ըսէ մեզ. — թէ՛ դաշնակ- ցութիւն. թէ՛ կառավարութիւն քէմ' են եղած արիւնա- հեղութեան եւ քաղաքացիական կռիւի:

Ուրեմն, բոլոր անոնք որ այդ արիւնահեղութիւնն են պատրաստեր, պատասխանատու են 1. կուսակցակա- նօրէն, 2. պետականօրէն:

Երկու դատարանի առջև անոնք պիտի դատուէին:

Պետականօրէն անոնք դատուած են ի բացակա- յութեան:

Վերադարձող բոլշեւիկեան իշխանութիւնը (1921 Ապրիլ 2) օրէնքէ դուրս հռչակեց «Փրկութեան կօմի- տէ»ի անդամները, իբր պատասխանատու թափուած ա. րիւններուն:

Իսկ կուսակցականօրէն անոնք կը մնան դեռ ան- դատաստան, որովհետեւ անխոստովանելի միջոցներով պահելով բիւրոյական աթոռներ, անոնք ոչ միայն այդ դատաստանը զիտցան «տէօշէկալթը» ընել, այլ եւ Սուլ- թանովի հետ նոր փետրուարներ պատրաստելու նուիր- ուեցան:

Եւ դեռ առկախ կը մնայ այդ դատաստանը:

Արտասահմանի հայութեան քառասային վիճակը, անոնց արտասահման անցնելէն յետոյ, ճարպիկ ռազմա- խօսող մըն է այդ դատաստանը վիճեցնելու նպատակով: Քանի հրահրուին կուսակցական կիրքերը, այնքան կը հեռանայ այդ օրը: Դուրսիներով դբաղեցնել միտքերը

եւ սպառել ուժերը, որպէսզի ներսի խնդիրները մնան թէ՛ անլոյծ, թէ՛ պատնէշուած: Այսպէսով է որ մինչեւ այ- սօր դաշնակցութիւնը ո՛չ միայն չէ նստեր դատաստա- նի, այլ ընդհակառակը, կրայոյց պաշտպանի դեր է վեր- ցուցեր կուսակցականօրէն եւ պետականօրէն անպաշտ- պանելի դէպքերու:

Ա. հատորով բոլոր փաստերը աչքի առաջ ունե- նալէ յետոյ է որ իրազեկի նկարագրականը կը դառնայ ծանր ամբաստանագիր մը՝ կրկնակ տեսակէտներէ:

Կուգա՞յ այն օրը որ այս ամբաստանագիրը 20,000 հայ արիւնով օծուն, կը կարդացուի դաշնակցական դատարանին մէջ:

Կիրքերու այս ալեկոծումին մէջ դժուար է մար- զարէանալ:

Բայց կուսակցական ու պետական դատարան- ներէ վեր ու արդար կայ ժողովուրդի դատաստանը: Ո՛ր- քան դատապարտեալներ կան այդ դատաստանէն, որոնք չեն կրցած մեղագործուիլ կուսակցական ու պետական հաղար դատարաններով:

Այդ դատարանին համար է իրազեկի խոստովա- նութիւնը, որ ամբաստանագրի մը ծանրութեամբ կը ներկայանայ Փետր. 18ի ապստամբութեան մէջ իշխող հազարներու արիւնին հարազատ հայութեան:

«Վերադարձանք տուն» շուտով «Գեկտեմբեր 20ի մօ- տերքը», արդէն կազմ ու պատրաստ «փրկութեան կօմի- տէ»ով պատրաստելու համար փետրուարեան ապստամբու- թիւնը, քշելու համար ուսը «նաեւ մեր դաւաճանու- թեամբ» եւ դնելու համար հիմքը Թուրքը բերելու ուխտի մը:

Եւ ահա ինքը Ս. Վրացեան, Բիւրօյի անդամը եւ Փրկութեան կօմիտէի նախագահը: Մեծագոյնը պատաս- իանատուներէն:

իր և Ռուբէն փաշայի կապերու մասին: Չէ՞ որ օր մը ՀԱՅԿԾ մը (Արգար Կարապետեան) կրնար խօսիլ և հայու թիւները կրնար պարզօրէն տեսնել, թէ ինչո՞ւ Բիւրոյի բոլոր անդամները կը մեկնէին արտասահման, իսկ Ռուբէն փաշան մինակ՝ խմբապետ Մարտիրոսներով կ'անցնէր Բաղբեռնի շրջանը:

Ինչո՞ւ... ինչո՞ւ... այսքան հոգածու լուծիւն, այնքան երկար յուշերգութիւններու մէջ:

Արդեօ՞ք անոր համար որ պատերազմական նախարար Ռուբէն փաշան Կարան էր տուած և վարչապետ Ս. Վրացեան Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը՝ Քէմալին:

Թող հայու թիւներ ինքը պատասխանէ լսելէ յետոյ նաև քեզ:

Չերն է խօսքը, պարոն նախագահ «Փրկութեան Կօմիտէ»ի:

« Յ Ո Ւ Շ Ե Ր Մ Օ Տ Ի Կ Ա Ն Ց Ե Ա Լ Ի Ց »*)

«1920 թ. Հոկտ. 30ին ընկաւ Կարսը:

«Կարսի անկումը որոշեց եւ ընկ- Յ. Օհանջանեանի կառավարութեան քաղաք: Ծնած Մայիսեան օրերին, բազմաթիւ անգամ աստամբուլեան մրրկի մէջ, նա աւելի շատ յեղափոխական կօմիտէ էր, քան սովորական կառավարութիւն:

«Ոմանք անհրաժեշտ էին գտնուէ բոլոր կուսակցութիւններէ լայն կօալիցիա մի այնպիսի մարդու գլխաւորութեամբ, որը ընդունակ լինէր համախմբել իր անձի շուրջ բոլոր հոսանքները եւ վստահութիւն ներշնչել տաճիկներին: Ուրիշները օգտակար էին համարուէ «ձախակողմեան» կառավարութեան կազմակերպումը, որպէնզի հնարաւոր լինի ընդհանուր լեզու գտնել բազմաթիւ կուսակցութիւններէ հետ»:

* Ընդգծումները մեր կողմէ:

«Անա այսպիսի հանգամանքներում, առաջ եկաւ իմ թիկնածութիւնը, . . . »

«Վարանումի ժամանակ ու տեղ չկար: Ընկ. Ն. Օհանջանեանի կառավարութիւնը փաստօրէն ձեռնթափ էր եղել գործերից: Երկիրը շփոթի մէջ էր: Զինադադարը կնքուած ու հաշտութեան բանակցութիւնները սկսուելու վրայ էին թէւեւ, բայց տաճիկները ամբարտաւան դիրք էին բռնել, և ամէն բոլոր վախ կար յուզմի եւ նոր բարդութիւններէ: Միւս կողմից, բազմաթիւների ներկայացուցիչ Լեգրանի հետ սկսուած բանակցութիւններն էլ մնում էին ապարդիւն, եւ բազմաթիւ կեան ներկայացուցչութիւնից ամէն կողմ լուրեր էին տարածուէ, թէ Սորհր. Ռուսաստանը ուզում է օգնել հայերին, բայց Հայաստանի կառավարութիւնը դժուարութիւններ է յարուցանում:

«Ընկ. Օհանջանեանի դիմումը Մոսկուա միջնորդութեան խնդրանքով, այն հետեւանքն ունեցաւ, որ Չիչերինը Ալեքսանդրապօլ ուղարկեց վրացի կօմիսիտ Բուդու Մրտիվանիէ հայ-տաճիկական հաշտութեան խորհրդատուովին մասնակցելու նպատակով»:

«Նախընթաց դէպքերը եւ տաճիկների վերաբերումը կասկածի տեղ չէին թողնում, որ Հայաստանը անվանելի ուժով պիտի մղուի դէպի բազմաթիւ կեան քաղաքականութեան ազդեցութեան շրջանները: Այդ պատճառով ես փորձեցի կազմել այնպիսի կառավարութիւն, որը իր գաղափարներով եւ նախարարների անձնական յատկութիւններով ամենից աւելի ընդունելի լինէր բազմաթիւներին: Ինձ թւում էր որ սօցեալիստական խնդիրներում բազմաթիւների հետ մենք կը կարողանանք ընդհանուր լեզու գտնել:

«Թւում էր, որ արտաքին քաղաքական հարցերում էլ մենք պիտի կարողանայինք իրար հասկնալ: Ռուսաստանին Հայաստանը հարկաւոր էր իբրեւ մի կամուրջ Անգօրայի հետ յարաբերութիւն պահելու: Այդ կամրջի ազատութիւնը մենք կ'ապահովէինք:

«Կառավարութեան անմիջական ու գլխաւոր մտահոգութիւնն էր ապահովել ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը:

«Գեկտեմբերի սկիզբներին երեւան էր եկել Գողթանի ներկայացուցիչ Քրիստափոր Տէր Մկրտչեանը իր բնակեր հայրենակիցների համար կառավարութիւնից հաց եւ օգնութիւն խնդրելու: Որպէս զի երեւաքնակ Գողթնեցիներին զեկուցում տայ, դիմում է խորհրդային իշխանութեան արտօնութիւն ստանալու համար, պատասխանը լինում է մերժում: Խեղճը—մի անկուսակցական եւ ըստ ամենայնի անվնաս մարդ—շատ չարչարեց եւ չկարողացաւ իր հայրենակիցների համար սի նպաստ ստանալ...»

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

«Յուշեր Մօտիկ Անցեալից»

«Հայրենիք» Ամսագիր Գեկտ. 1923

«Մի «կոմպատանի», որ նոր էր հասել հիւսիսային Կովկասից, եկել էր մեզ մօտ փայտ եւ ածուխ արձանագրելու... Սեղանի վրայ պատրաստուած էր երախայիս նախաճաշիկը:

— Ի՞նչ համեղ է, ասաց, եւ վերցրեց ու կերակ:

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

«Յուշեր Մօտիկ Անցեալից»

«Հ.» Ամսագիր, փետր. 1934

Եւ սակայն, «փրկութեան կօմիտէի» նախագահը եւ Բիւրօյի անդամ Վրացեանը երբ կուտայ Երեւանի համաձայնագիրը ամբողջութեամբ, բառ մը չիտար Ալեքսանդրապօլի դաշնագրէն: Երբ մասնաւոր շեշտով կանգ կ'առնէ զեկուցումի ժողով մը չթոյլատրուելուն եւ իր երախային նախաճաշիկը ուտուելուն վրայ, ոչ իսկ մէկ տառ «փրկութեան կօմիտէի» կեանքի կոչուելու մասին: Երբ կը պատմէ թէ ինք մինչեւ 'իբօ ի մեկնումը ազատ էր այն աստիճան, որ 'իբօն Բագուէն ուղղակի հեռագրաթելով կը խօսէր իրեն հետ, ոչ իսկ մէկ բառ կ'ըսէ Աթաբէգեանի վրայ կատարուած մահափորձի մասին...

Ասոնք նուազ արժէքաւոր դէպքեր են երեւի քան իր երախային նախաճաշիկը կերուած ըլլալու դէպքը:

Այս յատկանշական լուսթիւնը դէպքերու մասին, որոնց առանցքը եղած է ինքը եւ որոնք պիտի լուսաւորէին պատմութիւնը: Վրացեանական է կատարելապէս եղեոնագործի ծածկամտութիւնը, որ երեւան կուգայ այստեղ: Եւ եթէ իրագել իր մէկ «ձախող» յուշագրութեամբ չբանար վարագոյրը, այս դաւերգութիւնը դեռ պիտի շարունակէր, ինչպէս շարունակեր էր մինչեւ 1931:

Մինչեւ այսօր ալ բացի իրագելէն նշանաւոր յուշագիրները բոլորն ալ ոճրակցական ինքնապաշտպանութեամբ զերեզմանի պէս լուռ են: Բայց մէկն ալ բաւական է:

Այսպէս բռնուած են բոլոր ճարպիկ ոճրագործները:

Եւ «փրկութեան կօմիտէի» նախագահը որպէս այդպիսին, երբ թոյլ կուսանք իրեն որ մինչեւ իր երախային նախաճաշիկի պատմութիւնն իսկ ընէ, այդ անոր համար է, որ ամէն մէկ հայ ալ, որ հայ արիւնքի հարազատութեամբ դատաւար մըն է այլեւս, իրաւունքն ունենայ հարցնելու ճարպիկ ամբաստանեալին. —

Ինչո՞ւ այս լուսթիւնը այնքան քաղցրալիզու յուշերգութեան մը մէջ:

«Փրկութեան կօմիտէի» նախագահը Փետր. 18ի առաւօտուն, դեռ չլուսցած, լուսինէն ինկաւ Երեւան նախագահի աթոռին վրայ: Չէ՞ր գիտեր ան, թէ գոյութիւն ունէր այդ ամ ունով մարմին մը «Ինկտեմբեր 20ի մօտերը» էն ի վեր:

Ինչո՞ւ այս լուսթիւնը մինչեւ Փետր. 18ը «Փրկութեան կօմիտէի» իզործունէութեան մասին: Անոր նախադաս նուազ քան գիտէր քան մէկ անդամը իրագել, որ այնքան մանրամասնօրէն կը յուշագրէ:

Ինչո՞ւ այնքան խոր եւ այնքան ոճրակից լուսթիւն

Արդար պիտի չըլլար վերջին խօսքը չտալ անոր: Եւ մենք վերջին խօսքը կուտանք Պարոն Նախագահին, որպէսզի ան պատմէ մեզ եւ մենք հետեւինք: ր խօսքերուն ու գործերուն, անոնցմէ հանելու մեր վերջնական վճիռը:

Ճիշդ է որ ան մեզ կը պատմէ իրեն յատուկ ձեւով, միշտ դէպքերը իրար խառնելով: Բայց լուսարձակը որ մեզ տուաւ իրագել, այլեւս թոյլ չի տար մեզ «քաղցր սուտեր»ով մոլորիլ եւ չտեսնել «դառն ճրջմարտութիւնները»:

Մենք իբր վերջինը թողուցինք զինքը, իրեն տալու պատեհութիւնը, որ ջրէր իր վրայ ծանրացոյ՞ հարկնադաւուածեան անքաւելի մեղքը:

Ան, սակայն, հակառակ իր բոլոր ճարտարութեան, միայն կ'ապացուցանէ ԻՐ ընկերներուն խոստովանութիւնները:

Ճիշդ է որ շատ էական ու հարցի էութիւնը ճրջող կէտերու վրայէն ան կ'անցնի լուծեամբ. (խեղճ նախագահը չէր կարծեր որ օր մը իր ամէնէն վստահելիներէն մէկը՝ իրագել պիտի քակէր իր հայրենադաւուածեան կծիկը), բայց ան դարձեալ կը պատմէ այնքան բան, որ մենք գիտնանք թէ ինչպէ՞ս Լեզրան կ'ողորջէ եղեր «Թուրքերը դնել կատարուած իրողութեան առջեւ», ինչպէս «ձախ դաշնակցականներ»^(*) դրութիւն

* «Երեւանում, Զախ Դաշնակցական անուան տակ, պարլամենտի անդամներից ոմանք. իրենց հետ ունենալով մի շարք ուրիշ դաշնակցականներին, սկսեր էին ջանքեր թափել երկրի քաղաքականութիւնը ռուսաստանի կողմը թեքելու: Բիւրօ կառավարութիւնը դեռ քաշուած չէր:

«Պարլամենտի անդամներից շատերը, կապելով Զախերի խմբակին եւ ունենալով ռուսական օրիէնտացիա մեղմացնում էին Զախ Դաշնակցական Աւախանի խմբակի ծայ-

փրկել կը ճգնին, և, սակայն, Վրացեան մէկ կողմէն կը բանակցի Լեզրանի հետ զայն օրօրելով, իսկ միւս կողմէ կը փութացնէ եղեր Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի կնքումը, և թէեւ պաշտօնազուրկ վարչապետ՝ կը հրահանգէ եղեր իրատեսանք ստորագրել Քեազիմ Գարաբէքիւրի դաշնագիրը—պարտամուրհակ Փետր. 18ով վճարելի:

Ան «Հայրենիք» Ամսագրի հինգ թիւերուն մէջ (1923 Նոյ., Դեկտ, և 1924 Յունուար, Փետր., Մարտ) ստուար հատոր մը կազմող յուշագրութիւնով («Յուշեր Մօսիկ Անցեալից») մեզ կուտայ անցքերը իր վարչապետութիւնը ստանձնելուն, Լեզրանի հետ բանակցութիւններուն: Երեւանի համաձայնագրին և Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի ստորագրութեան շուրջ տեղի ունեցող դէպքերուն, Հայաստանի մէջ բոլորելիեան ուժի մին մինչեւ Փետրուարեան ապստամբութիւնը:

Ան կը պատմէ մեզ շատ դէպքեր, մինչեւ իր երախային նախաճաշիկը կերուած ըլլալու կամ Քրիստափոր Տէր Մկրտիչեանի զեկուցում տալը արգելուած ըլլալու մասին, այսպէս—

րայեղ ձգտումները, որոնք համապատասխանում էին Լեզրանի Թելադրանքներին: Այսինքն՝ իրենց միջոցներով տապալելու կառավարութիւնը (սովետականացնել Հայաստանը) սուանց սպասելու Դիլիջանի կողմից գալիք ռուսական զօրքերին:

«Այս անցքերը տեղի էին ունենում մի այնպիսի ժամանակ, երբ Թէ՛ կառավարութիւնը եւ Թէ՛ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն վարանումի մէջ էին: Ենչասպառ սպասում էինք Թրքական հաշտութեան պայմաններին, յոյս չունենալով որ եւ է նպաստաւոր բան գտնելու այնտեղ:

ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆԻ
«Փետրուարեան ապստամբութիւնը»
«Հայրենիք» Ամսագիր, 1925 Հոկտ.

«Կառավարութեան առաջին զործը եղաւ հաստատել Ալեքսանդրապօլում հաշտութեան բանակցութիւններ վարող պատուիրակութեան լիազօրութիւնները...»

«Ստանձնելով արտաքին զործոց նախարարութիւնը, ես այցելութիւն տուի օտար պետութեանց ներկայացուցիչներին:

«Նորհրդ. Ռուսաստանի լիազօր ներկայացուցիչ Լեզրանի հետ ունեցած կարճ զրոյցից պարզեց, որ նա միայն մէկ մտահոգութիւն ունի — ե՞րբ պիտի Հայաստանի կառավարութիւնը համաձայնի կարմիր գորմասեր մտցնել Հայաստան:

«Ես պարզեցի որ նոր կառավ ըութիւնն էլ, նախորդի պէս, ամուր կանգնած է անկախութեան տեսակէտի վրայ: Բայց իր քաղաքական ու ընկերային հանգամանքներով հակուած է դէպի Նորհրդ. Ռուսաստան, որից սպասում է անմիջական օգնութիւն:

«Լեզրանին այդքանը չէր գոհացնում. նա հասկացնում էր որ զրական օգնութիւն ստանալու համար անհրաժեշտ է զրական զործ կատարել. այսինքն՝ մեր սեփական ձեռքով Հայաստանը դարձնել խորհրդային:

«Երկրորդ տեսակցութիւնը Լեզրանի հետ վերաբերում էր այն հարցերին, որոնց մասին նա արդէն բանակցութիւններ վարել էր նախորդ արտաքին զործոց նախարար Զ. Օհանջանեանի և: զինուորական նախարար Ռուբէն Տէր Մինասեանի հետ.—

Հայաստանի եւ Խորհ. Ռուսաստանի փոխ յարաբերութիւն,

Ռուսական օգնութիւն հայ - տաճկական վէճի մէջ.

Ռուս - հայկական համաձայնութիւն.

«Լեզրանի բոլոր միտքերը պատում էին մի կէտի շուրջ: --

«Նա առաջարկում էր անմիջապէս յետ կոնչել մեր պատուիրակութիւնը Ալեքսանդրապօլից, իսկով ամէն յարաբերութիւն տարիկների հետ եւ Ռուսական զօրք մտցնել Հայաստան:

«Նա մեղադրում էր Յ. Օհանջանեանին և Ռ. Տէր Մինասեանին, որոնք ժամանակին չեն ընդունել իր պամանները, և զբանով պատճառ են դարձել, որ տաճիկները զբաւեն Կարսն ու Ալեքսանդրապօլը:

Լեզրանը հաւաստիացնում էր, թէ տաճիկները դուրս չեն գայ Ռուս զօրքի դէմ:

«Հապա եթէ Ռուս զօրքի մուտքը Հայաստան առիթ դառնար Քեազիմ Գարաբէքրի ձեռքին իր բանակն առաջ շարժելու: Մինչեւ Ռուսները Աղստաֆայից ու Ղազախից շարժուէին, Երեւանի մէջ քար քարի վրայ չէր մնայ:

«Լեզրանի առաջարկած միջոցը դուռ էր բանալու նոր ընդհարումների, հայ ժողովրդի համար աղէտաւոր նոր որւնների, մինչդեռ մեր փնտածը խաղաղութիւն էր:

«Ակներեւ էր որ Լեզրանին զբաղեցնողը Հայաստանը խորհրդայնացնելն էր, ըստ կարելւոյն շուտ: Նա համարում էր ժամանակը հասած Հայաստանի բօլշեւիկացման. բայց ուզում էր, որ այդ յեղաշրջումը մեր ձեռքով կատարուի:

«Ես նորից պնդեցի, Ռուսների դիւանագիտական միջամտութեան վրայ: Եթէ բօլշեւիկները լուրջ կերպով կամենում են որ իրենց խօսքը ազդեցութիւն ունենայ Քէմալականների մօտ. պէտք է աչքի ընկնող քանակութեամբ զօրք կեդրոնացնեն Հայաստանի սահմանների մօտ: ՌՌԻՍՍԷՍՆ ԶՕՐՔԸ ԿՍՐՈՂ Է ՀՍՅՍՍՏԱՆ ՄՏԵՆԷԼ Այն դէպքում միայն, երբ դիւանագիտական միջամտութիւնն անցնի ապարդիւն, և տաճիկները կամենան շարունակել պատերազմը հայերի դէմ:

Լեզրանը կ'ըսէ.—

«Յաճիկներին պէտք է դնել կատարուած փաստի առջեւ եւ մինչեւ Ալեքսանդրապօլ զբաւել բօլշեւիկեան զօրքով: Երբ կարմիր բանակը լինի Ալեքսանդրապօլի տակ, այն ժամանակ կարելի կը լինի խօսել եւ կարսի մասին:

«ՄԻ ԿՈՂՄԻՑ ԲԱՆԱԿՑԵԼՈՎ ԼԵԳՐԱՆԻ ԷՅՏ, ՄԵՆՔ ՄԻԻՍ ԿՈՂՄԻՑ ԱՇԽԱՏՈՒՄ ԷԻՆՔ ԱՐԱԳՍՏԵՆԷԼ ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

«Շատերի մէջ յոյս կար, որ տաճիկները՝ նախատես- սելով սուսական միջամտութիւնը՝ կը լինեն չափաւոր և հայերին չեն ձգեր բոլշեւիկների գիրկը: Մեր այն ժամա- նակաւ հասկացողութեամբ տաճիկների համար ցանկալի չպիտի լինէր Հայաստանի գրաւումը ուսներից: Նրանց շահերի տեսակէտից աւելի գերադասելի պիտի լինէր իրենց կողքին սեննալ անկախ Հայաստանը՝ քան բոլշե- վիկներին . . .

«Նրանք (տաճիկները) ձգտում էին անմիջական ու շօշափելի արդիւնքի վերածել իրենց յաղթանակի պտուղ- ները և առնել Հայաստանից ինչ որ կարելի էր առնել. . .»

«Նոյեմբեր 30ին, կէսօրից յետոյ, կառավարութիւնը մի կարճ նիստում քննեց Լեզրանի դրած հարցը եւ եկաւ եզրակացութեան: որ Հայաստանի խորհրդայնացումը ան- իշուսափելի է եւ երկրի ու ժողովրդի կենսական շահերը պահանջում են այդ ակտը կաարել առանց ցնցումներ ի եւ արիւնհեղուծեան: Բայց վերջնական որոշում տալուց առաջ վճռեց հարցը քննութեան դնել նաեւ կուսակցու- թիւնների եւ խորհրդարանական խմբակների ժողովու- րում:

«Նոյ. 30 լոյս Դեկտ. 1ի դիշերը, արտաքին գործոց նախարարութեան առանձնասենեակում, տեղի ունեցաւ Հ. Յ. դաշնակցութեան թիւրոյի, Հայաստանի կենտրոնական կոմիտէի, խորհրդարանական հատուածի ու կառավարու- թեան անդամների եւ մի շարք պատասխանատու ընկերնե- րի համագումար նիստը, որը և լուծեց Լեզրանի առաջադը- րած հարցը:

«Ընկերներ Հ. Օհանջանեան, Ս. Արարատեան, Ա. Յով- հաննէսեան, Ա. Զիլինդարեան (Ռ. Գարբինեան), Վ. Նաւա- սարդեան և ուրիշներ առաջարկում էին անմիջապէս գէնքի դիմել երկրը բոլշեւիկեան նուաճումից պաշտպանելու համար:

«Դրոն համադրւած էր որ հայ զօրքը ուստի դէմ էի կուռի, և չպէտք է կուռի, որովհետեւ, ինչ կարծիքով, հայ

ժողովրդի փրկութիւնը կախուած է Ռուսաստանից՝ ինչ գոյն և ոչժիւմ և ունենայ վերջինս. . . :

«Կէս գիշեր էր արդէն: երբ ինձ կանչեցին ուղիղ հե- ունգրութելի մօտ: Ալեքսանդրապօլից, մեր հաշտարար պատուիրակութեան նախագահ ընէ, Ա. Խատիսեանը հա- ղորդեց, որ տաճիկները ներկայացրել են հաշտութեան պայմանները և տուել են վերջնագիր՝ 48 ժամում ընդունե- լու կամ մերժելու: Ներկայացուած պայմանները չափից աւելի ծանր էին: Ընկ- Խատիսեանը խնդրում էր առանց ուշայնչելու աւել հրահանջներ ՈՐՈՎԷՏՏԵԻ ՏԱՃԻԿՆԵՐԸ ՇԱՏ ԵՆ ՇՏԱՊՈՒՄ, Երեւանում կատարուող ղէպքերը՝ որոնց մասին նրանք զարմանալի կերպով լաւ էին տեղ՝ եակ, ջղայնացնում էին նրանց: Տաճիկները, ըստ երեւոյ- թիւն, վախենում էին իրենց դաշնակից բոլշեւիկների խա- ղերից և շտապում էին օր առաջ ստորագրել հաշտութիւ- նը: (Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը):

«Երբ ես վերադարձայ հեռագրատնից եւ կարդացի Քեպրիմ Գարապէքի վերջնագիրը և հաշտութեան պայ- մանները, սենեակում մի պահ տիրեց խորին լուռութիւն. այնքան ծանր պայման ոչ որ չէր սպասում: Զգիտեմ ինչո՞ւ առանձնապէս սաստիկ վրդովում առաջ բերին Սուրմալուի* պահանջը: Այդ նշանակում էր որ տաճիկները չեն ուզում հաշտուել անկախ Հայաստանի գոյութեան հետ: Այդ նշա- նակում էր նոյնպէս, որ քաղաքացիական կռիւը կարող է տաճիկների համար առիթ ծառայել ներխուժելու Հայաս- տան:

«Դրոն ու Տէրտէրեանը բանակցում էին Լեզրանի հետ և Դեկտ 2ի կէսօրին համաձայնագրի նախագիծն արդէն

* Միակ անգամն է որ «դաշնակցական» վրացեանը կը խոստովանի թէ Սուրմալուն ինքը զիջեցաւ Թուրքին. մինչդեռ տասը տարի է ի վեր, Ալեքսանդրապօլի դաշնա- գրին անձանօթ հայութեան հիւզուելի հաւատացնել թէ բոլշեւիկներն էին գայն զիջողը:

պատրաստ էր: Գառավարութիւնը քննեց այդ նախադիժը և որոշ փոփոխութիւններով հաստատեց: Առանձնապէս վեճի առարկայ եղաւ մի կէտ, որով Խոր. Իշխանութիւնը պարտաւորուեալ էր ապահովել Մայիսի բոլշեւիկեան ապրտամբուլեան դէմ գործող անձանց կեանքը:

«Մենք պնդում էինք, որ ոչ թէ կեանքը պէտք է ապահովուի, այլ, առ հասարակ, մինչեւ Դեկտ. Չը բոլշեւիկների դէմ պայքարող ոչ մի քաղաքացի կամ զինուորական պատժ: Հայրտի ենթարկուի: Ապա Լեզրանը համաձայնուեալ էր երաշխաւորել միայն դաշնակցականների անձեռնմխելութիւնը, իսկ մենք պահանջում էինք պատժից ազատ համարել բոլոր կուսակցութիւնների անդամներին: Վերջին կէտում Լեզրանը զիջեց և ընդունեց, որ պայմանը վերաբերուի բոլոր ընկերավարական կուսակցութիւններին, բայց առաջին պայմանի վրայ պնդեց յամառ: Այդ պատճառով մենք առաջարկեցինք այդ կէտը ամբողջապէս հանել եւ կեանքի ապահովութեան մասին խօսք չհանել:

«Ի վերջոյ Դեկտ. Չին, կէսօրից յետոյ, ստորագրուեց համաձայնագիրը»:

Ս. Վրացեան

« Զ. Ամսագիր » 1923 Նոյեմբեր:

«Մեզանից ոմանք հրաւիրեցին պաշտօնի: Այսպէս՝ Յ. Տէրտէրեանը, որ Յեղհօմի անդամ պէտք էր լինէր, կարգեց պետական դանձարանի կօմիսար—մի ըստ ամենայնի անշան տեղ: Յ. Քաջազնունուն նշանակեցին հարդակցութեան կօմիսարութեան խճուղային բաժնի վարիչ օգնական: Լ. Շանթը, Ն. Ազբալեանը, Մ. Տրգրանեանը՝ Ա. Խոնդկարեանը (էսէր) և ես դարձանք արդարաշատութեան կօմիսարութեան բաժնարանային յանձնաժողովի անդամներ, Վ. Մինախորեանը (էսէր)՝ երգուեալ պաշտպան...»

«Բոլորն էլ երկրորդական ու չորրորդական պաշտօններ, որով բոլշեւիկները, կարծես, ուզում էին ծաղրել ու վիրաւորել մեզ... իսկ պատասխանատու, գիտութիւն ու

փորձառութիւն պահանջող տեղերի վրայ դնում էին ազէս ու ողորմելի կօմունիստներին...» *)

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

« Զ. Ամսագիր », Գեղտ. 1923

«Դեկտ. Չից յետոյ, մինչեւ Յեղհօմի գալն ու Իշխանութիւնն իր ձեռքը առնելը, Դրօն փաստօրէն դիկտատօր էր Հայաստանում: Իբրեւ բանակի հրամանատար: Նա էր երկրի իրական ոյժի տէրը, լաւագոյն սպաներն ու մարտիկները խմբուած էին նրա շուրջը: Իբրեւ դաշնակցական, նա իր յետեւն ունէր կուսակցութիւնը: Իբրեւ յեղափոխական գործիչ, նա վայելում էր լայն ժողովրդական հեղինակութիւն: Նրա ձեռքի տակ էին 3000 հոգեւց աւելի բոլորովին ասող ու մարզունակ զինուորիկներ...»

«Բոլշեւիկները ներքին վախ էին զգում Դրօն ներկայութիւնից և վայելուչ ձեւ էին փնտրում նրան հետապնելու, միաժամանակ աստիճանաբար լուրջով նրա ձեռքից իրաւունքները և հետզհետէ կտրելով նրա կապը զօրամասերի հետ:

«Վայելուչ ձեւը գտնուեց, հէնց որ Հայաստան բերւած ոռու զօրքերը համարեցին բաւարար ու է ըմբոստացում կամ զիմադրութիւն ճնշելու համար: Յունարի սկիզբներին

* Ընդգծումը մեզմէ, որպէս զի դուրս վիժի Վրացեանը այնպէս ինչպէս որ ինքն է: Վրացեան կը խոստովանի որ բոլշեւիկները գալէ յետոյ ոչ միայն չեն բանտարկած Դաշնակցական եւ էսէր մտաւորականները, այլ պաշտօնի կանչած են: Բայց խոր է խոցուած, որ զինքը վարչապետութեան ամռուն վրայ չեն նստեցուցած: Ինչպէ՞ս տանիլ այս վիրաւորանքը, երբ Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը իրեն կը խոստանար նախագահի ամռուր եւ ինք փութացած էր ստորագրել զայն հայրութեան կունակէն, մէկ կողմէն խաղաղով Լեզրանի հետ: Ու ան խոստացուած նախագահի ամռուն ստացաւ քառասուն օր, քառասուն հազար հայ մայրեր ու բոյրեր լացնելով քսան հազար դիակներու վրայ... Ահա թէ ո՛րը թաղուած է շան զուլիւր...

Արդ. գորաբանակի հրամանատար Հէկէրը, ուղիղ հեռագրաթելի մօտ կանչելով Դրօին, յայտնեց նրան իր համակրանքն ու ողջոյնները և առաջարկեց դալ իրար մօտ Բազու «գեկուցում» ներկայացնելու համար: Դրօն հասկացաւ որ իրեն ուզում են դուրս հանել Հայաստանից... Մի յոյս էր մնացել. նա դեռ սպասում էր, որ Հէկէրը կամ Տրոյկին իր գեկուցումները լսելուց յետոյ, կը միջամտեն և վերջ կը տան հայ կօմունիստները անխորհուրդ քայլերին:

«Դրօն Երեւանից մեկնեց 1921 թ. Յունուարի 10ին, 12 սպաների հետ:

«Դրօն իր ղէնքի և զաղափարի ընկերների հրաժեշտից սաստիկ ազդւած ու յուզւած՝ դուրս եկաւ տնից և նստեց սահնակը...»

«Երբ ես տուն էի գնում, քաղաքապետարանի կողմից լսում էին զինուորական նուազախմբի հնչիւնները: Բօլշևիկները երաժշտութեամբ զբաղեցնում էին քաղաքի զինւորներին, որպէս զի սրանք ժամանակ չունեանս մտածելու «հակայեղափոխական դաշնակի» աքսորի մասին...»

«Այնուհետեւ Դրօն Բազուից մի անգամ կանչեց ինձ ուղիղ հեռագրաթելի մօտ և հաղորդեց, թէ իրեն Արդ բանակի հրամանատարը լաւ է ընդունել, թէ Հէկէրը միջոցներ է ձեռք առնում Չանդեզուրի հարցը խաղաղութեամբ լուծելու, աւելացնելով միաժամանակ, որ և՛ թէ խաղաղութեամբ կարելի է իրենի հպատակեցնել. Արդ բանակը պատրաստուած է զինուորական գործողութիւնների դիմելու: Ապա յայտնեց որ ինքը շուտով մեկնելու է Մօսկուա»:

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

«Հայրենիք Ամս». 1923 Դեկտ.

«Դրօի հեռանալով Հայաստանը յանձնեց Աթարբէգեանին և Աւիսին:

«Բօլշևիկներն համոզուած էին, որ «դաշնակները հանգիստ չեն նստած և «դաւ»եր են լարում բանւորա-

դիւղացիական» իշխանութեան դէմ: Նրանց առանձնապէս յուզում էր Չանդեզուրը, որի մասին հէ.քեաթային լուրեր էին տարածուած ժողովրդի մէջ:

«Երեւան լուրեր էին հասնում, որ Դեկտեմբերի վերջերին Տաթևում ինչ որ համազումար է անդի ունեցել, որը յայտարարել է Չանդեզուրը անկախ և կազմել է սեփական կառավարութիւն»:

«Բօլշևիկ ճառախօսները միտինգներում պնդում էին որ այդ ամէնը արդիւնք է «հայազգի դահիճ Ռուբէն փաշայի ատանդիւրաների»:

«Յունուարի սկիզբին Երեւան հասաւ Աթարբէգեանը: Նրա պահանջով էր որ Դրօն աքսորեց Հայաստանից: Նա էր, որ աստիճանաբար Ազրբէջան էր քշում հայկական բանակի սպաներին»:

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

«Հայր.» Ամսագիր 1924 Յունուար

«Հէնց Դեկտ. 2ին, Հայաստանի գլխաւոր շտապի շէնքում Դրօն եւ Լեզրանի ներկայացուցիչ Սլինը հաղորդում են սպաներին ու զինուորական պաշտօնեաներին կատարւած փոփոխութեան մասին՝ յայտարարելով, որ այդ օրուանից Հայաստանի Հանրապետութիւնը դառնում է Հայաստանի Թորհրդային Սօցիալիստական Հանրապետութիւն: Միեւնոյն ժամանակ Սլինը բացատրելով մարտական հրամանի ու զինուորական կարգապահութեան նըշանակութիւնը կարմիր բանակի շարքերում. Ռուսաստանի կարմիր բանակի գերագոյն հրամանատարութեան անունից խոստանում է հալածանք չյարուցանել ոչ միայն հայ, այլ և Հայաստանում պաշտօն ունեցող Դենիկինեան ու Վրանդիւեան սպաների դէմ: Նա կոչ է անում ամէնքին մնալ իրենց պաշտօններում և ազնիւ խօսք է տալիս, թէ նրանցից ոչ ոք չի հեռացուի Հայաստանի սահմաններից:

«Յաջորդ օրը, Դեկտ. 3 ին լոյս տեսած հրամանով Դրօն նշանակուած է Սօցիալիստական Հայաստանի կարմիր բանակի սպարապետ:

* Նժդեկի իր յուշերուն մէջ կը հաստատէ այս իրողութիւնը

«Մօտաւորապէս Գեկտեմբերի քսաններին էր, որ բոլոր հայ զինուորականներին - պաշտօն ունեցող թէ ոչ - բաժանեցին, այսպէս կոչուած, «անկէտային թերթիկներ» (հարցացուցակներ) և պահանջեցին 24 ժամուայ ընթացքում լեցնել ու վերադարձնել:

«Հայ զինուորականների դէմ սկսած արշաւանքը լարման դադարձնակէտին հասաւ Յունուարի 24 ին: Մի օր առաջ հրատարակուեց Չեկայի հրամանը, որով պահանջուեց էր, որ յաջորդ օրը ժամը 12 ին նախկին ու ներկայ բոլոր սպաները, իննին պաշտօնում, ծեր թէ երիտասարդ, առողջ թէ հիւանդ, մայրաքաղաքում թէ գաւառում, առանց սեւէ առարկութեան, ներկայանան արձանագրուելու համար:

«Յունուարի 24 ի կէսօրին,* մայրաքաղաքում գտնուող 1000 ից աւելի սպաները հաւաքուեցին նախկին խորհրդարանի շէնքը, որի ներսը կային զինուած Ռուս պահակներ ու գնդացիային մի ջոկատ: Բեմի վրայ դրուած էին փողերը դէպի սրահը ուղղած և կրակելու պատրաստ գնդացիներ: Ներս մտնող սպաները յանկարծակի են դալիս: Նրանց մէկիկ մէկիկ խուզարկում են, առնում մօտի ատրքահանակներն ու սրերը և սկսում արձանագրել:

«Գործը այնպէս է լինում կազմակերպուած, որ դուքսը ոչ ոք չի իմանում թէ ինչ է կատարուած ներսը: Այդ պատճառով ոչ մի փորձ չի եղել զիմադրելու կամ խուսափելու: Հոստարակական յուզումների և գանազան անակընկալների առաջին առնելու նպատակով դէպի Աքովեան պողոտան դուրս եկող բոլոր փողոցների բերանները բլուրնուած էին ուժեղ զօրամասերով ու թնդանօթներով: Քաղաքում շրջում էին զինուած խմբեր, իսկ կէսօրից յետոյ խորհրդարանի շէնքը շրջապատուեց թնդանօթներով, զընդացիներով և զինուած կազակներով:

* Յիշել իՐԱԶԵԿԻ խօսքերը «ապստամբութիւնը որոշուած էր Յունուարի վերջերին», որու մասին բոլշեւիկներու տեղեակ ըլլալը կը հաստատուի իՐԱԶԵԿԻ հրատարակած փաստաթուղթով - Հրամանագիր զօրքերուն, 29 Յունուար - որով բոլշեւիկ զօրքերուն հրահանգ կը տրուի ապստամբեան մը պարագային:

«Նոյն օրը, երեկոյեան, առանց սեւէ մէկին տուն թողնելու, սպաներին հետիտն քշեցին դէպի Քանաքեռ»:

Ս. Վրացեան

«Հ» Ամսագիր, Յունուար 1924

«Դրօի հեռանալով՝ Հայաստանը յանձնուեց Աթարբէզեանին և Լեւոնին»: (*)

Ս. Վրացեան

«Յուշեր Մօտից Անցեալից» 1924 Յունուար:

Այլեւս կրնանք մեզ նետել քանի մը խորհրդածութիւններ թոյլատրելու նախկին յայտնի դաշնակցական (այժմ բոլշեւիկ) Բժ. Արշակ Ղազարեանին (* *), հակառակ մեր գծին, այն է փաստերն ու խոստովանութիւնները քաղել միշտ դաշնակցական վկաներէ:

Եւ այս շեղումը անոր համար որ Բժ. Ա. Ղազարեան Վրացեանի յուշերը պարփակող շրջանին և դէպքերուն մօտէն ծանօթ ու մասնակից մէկն է:

Նաեւ անոր համար որ Բժ. Ղազարեանի խորհրդածութիւնները փաստական բնոյթ ունին Վրացեանի յուշերու առնչութեամբ:

*Դրօն երեւանէն մեկնեցաւ Յունուար 10ին, Վրացեանի իսկ խոստովանութեամբ, ուրեմն, մինչեւ այդ թուականը Դրօն իր դիրքին վրայ էր, ինչ որ ապացոյց է, թէ երեւանի համաձայնագիրը կը պահէր դեռ իր ուժը վտահելիներու մասին: Մինչեւ որ դէպքերու դաւադրականութիւնը գուցէ նաեւ կապածներ տարածեց այնպիսիներու վրայ, որոնք դաւադիրներ կրնային չըլլալ: Դրօի հեռացումը եւ իր կեանքին ձեռք չտրուելը յայտնի ապացոյց է, թէ «Փրկութեան Կօմիտէ»ի յարուցած կասկածանքին զոհն էր նաեւ ան, ինչպէս ամբողջ ապայութիւնը:

** Բժիշկ Ա. Ղազարեան յայտնի դաշնակցական, գործուն ու պատասխանատու դէմք, փարլամենտի անդամ, դէպքերու ներքին ծալքերուն մօտիկ ծանօթ, Վրացեանի գործերուն մօտէն տեղեակ, բոլշեւիկներէն բանտարկուած, յետոյ Պարսկաստան ապաստանած, Թէհրանի մէջ կը գրէ գրքոյկ մը «Ս. Վրացեան եւ Անցեալի իրողութիւնները» անունով (1926), որու առիթ տուած են Վրացեանի «Յուշերը»:

Բժ. Ղազարեան ճիշդ է որ բօլշեւիկ է այսօր:

Բայց ճիշդ է նաեւ, որ ան ուրիշ բան չբեր բայց եթէ Վրացեանի վկայութիւնը կը դատէ իր իսկ (Վրացեանի) բառերով:

Ահա էականը, որուն մէջ կը գտնենք արդարացումներ այս շեղումին, այսինքն՝ դատաստան ընել առանց բօլշեւիկներու միջամտութեան:

ԲժԻՇԿ. Ա. ՂԱԶԱՐԵԱՆ.—

«Երբ Մ. Վրացեանի կառավարութիւնը կազմեց, նրա առաջ միայն մի գործնական հարց էր դրւած. — բօլշեւիկների միջոցով փրկել հայ ժողովուրդն ու հայ երկիրը Բէմալական բռնութիւնից. իսկ սա նշանակում էր՝ որոշ զիջումներ անել Լեզրանին և փոխարէնը օգտագործել բօլշեւիկներին ոյժն ու ազդեցութիւնը յօգուտ հայ ժողովրդի:

էջ 38, 39

«Երբ տաճիկներն Ալեքսանդրապօլում հայ պատգամաւորներին նեղն էին լծել և արագացնում էին հաշտութեան դաշնագրի ստորագրումը,...

«Երկրորդ տեսակցութեան ժամանակ Լեզրանի պընդումը Մ. Վրացեանին նորէն լինում է. «ոռւսական զօրք մտցնել Հայաստան» և ապա առաջարկում է, «անմիջապէս յետ կանչել հայ պատերազմութիւնը Ալեքսանդրապօլից և խզել ամէն յարաբերութիւն տաճիկների հետ»:

«Լեզրանը հաւաստիացնում էր, թէ տաճիկները դուրս չեն գալ ոռւս զօրքի դէմ: Նա մեղադրում էր Յ. Օհանջանեանին և Ռ. Տէր Մինասեանին, որոնք ժամանակին չեն ընդունել իր պայմանները և պատճառ են դարձել, որ տաճիկները գրաւեն Կարսն ու Ալեքսանդրապօլը»:

էջ 40-41

«Ես, ի հարկէ,—շարունակում է Մ. Վրացեանը—չէի կարող համաձայնել Լեզրանի տեսակէտին... որևս զօրք մուտքը Հայաստան առիթ կարող էր դառնալ Բեազիմ Գարաբէքի ձեռքին իր բանակը առաջ շարժելու...»

էջ 41-42

«Մ. Վրացեան փոխանակ ընդունելու Լեզրանի ճիշդ առարկութիւնը, զազտագողի տաճիկների հետ արագացնում է հաշտութեան բանակցութիւնները»:

էջ 46

«Փոխանակ տաճիկներից խուսափելու և Սովետներից յարելու՝ Մ. Վրացեանը Գարաբէքիին Սեւրի դաշնագիրն է դիջում, Տաճկաստանին յանձնելով նաեւ Ղարսի, Արտահանի, Սուրճալուի հողամասերը, իսկ Լեզրանին դիջում է կամոզին Հայաստանի իշխանութիւնը և ազատ մուտք է բացում կարմիր զօրաբանակի առաջ: Երկուսից էլ վախենում էր Մ. Վրացեանը, երկուսն էլ իր սեփական ձեռքով է ստորագրում:

«Այսպէսով Մ. Վրացեանը թիւրքիային ընդմիշտ ազատում է թրքահայ դատից և Սեւրի պարտականութիւններից, իսկ Ռուսաստանին յանձնում է Հայաստանը»:

էջ 46

Բժ. ԱՐՇԱԿ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

«Ս. Վրացեանը եւ անցեալի իրողութիւնները»

Թէհրան, 1926

Միայն թէ նախ թուրքիան կ'ազատէ և յետոյ միայն Ռուսաստանին կը յանձնուի...»

Իսկ մեզ այլեւս կը մնայ միայն քանի մը բառ: Այո՛, Պարոն Վրացեան, դուք «մի կողմից բանակցելով Լեզրանի հետ, միւս կողմից աշխատում էիք արագացնել Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի ստորագրումը»:

Դուք մէկ կողմէն ստորագրելով Երեւանի համաձայնագիրը, միւս կողմէ կը հրահանգէիք Խատիսեանը. թէեւ պաշտօնազուրկ վարչապետ.—

«Դուք լիազօրուած էք ստորագրել դաշնագիրը»:

Դուք հակառակ կառավարութեան, փարլամենտական ֆրակցիայի և Դաշնակցութեան որոշման ու կամքին «Փրկութեան Կօմիտէ»ն կը ստեղծէիք ու կը գլխաւորէիք, որովհետեւ Մուսթաֆա Քէմալ կը խոստանար «Թուրքիա խոստանում է զինուորական օգնութիւն «Հայաստանին», երբ նա հայցի...»

Եւ այդ Հայաստանը միայն «Փրկութեան Կօմիտէ»ով և միայն ու միայն վրացեանի նախագահութիւնով... Մամիկոնեան թագադիրներ, ահա ձեզ նոր արքայ Հայոց...

ՎԵՐՁ Ա. ՀԱՏՈՐԻ

Ն Ե Ր Կ Ա Յ Հ Ա Տ Ո Ր Ը

Մ Է Կ Ա Կ Ն Ա Ր Կ Ո Վ

1. - Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի ստորագրումէն կարելի էր խուսափիլ: Լեզրան աշխատած է համոզե Վրացեանը, ինչպէս նաեւ Օհանջանեանն ու Ռուբէն Տէր Մինասեանը (Կարսը իյնալէ առաջ), ետ կանչել Խատիսեանի պատուիրակութիւնը Ալեքսանդրապօլէն և ոռւսական զինուորներով կանգնիլ Ալեքսանդրապօլի պատերուն տակ,

2. - Թուրքերը կը վախնան եղեր որ բօլշեւիկները Երեւանի մէջ համաձայնելով կրնան իրենց տարած յաղթութեան արդիւնքը շուրջ ձգել և կ'աշխատին որքան կարելի է շուտ դաշնագրով իրականացնել իրենց յաղթութիւնն ու անոր պտուղները, հիմնապէս թաղելով նաեւ Թրքահայ Դատը:

3. - Վրացեան, իր խումբով, մէկ կողմէ կ'օրօրէ Լեզրանը՝ բանակցութիւնները քաշքշելով, միւս կողմէ կը շտապէ թուրքերուն հետ ստորագրել Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը:

Եւ 1920 Դեկտ. 2ի կէսօրին Լեզրանի հետ կը ստորագրեն Երեւանի համաձայնագիրը, Հայաստանը համայնավար հռչակելով, իսկ 1920 Դեկտ. 3ի լուսնալու գիշերը, ժամը 2ին, Խատիսեանին ստորագրել կուտան Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը, Վրացեանի բերնով, հեռախօսով հրահանգելով զայն, «դուք լիազօրուած էք ստորագրել դաշնագիրը»:

4. - Մինչեւ Դեկտ. 20, Բօլշեւիկներու կողմէ Հա-

յաստանի մէջ ապստամբութիւն մը արդարացնող պատճառներ չտրուելով մէկտեղ, Վրացեան և կարգ մը իրեն նման «դաշնակցական»ներ կեանքի կը կոչեն «Փրկութեան Կօմիտէ»ն, իբր զուս ապստամբական մարմին: Յուսադրուած Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի տրամադրութիւններէն և կապ ունենալով Գարարէքիւրի ներկայացուցիչ Բէհաէտտին Շաքիրի հետ:

5. - Բօլշեւիկները առաջին օրէն իսկ կը տեղեկանան ներքին ապստամբութիւն մը պատրաստուելու ծրագրին:

9. - Դեկտ. 20 էն յետոյ կը սկսին խստութիւնները, բանտարկութիւններ, աքսորներ և այլն Հայաստանի մէջ: Հետզհետէ բանտերը կը լեցուին, և Յունուար 15ին կ'աքսորուին 1500 հայ սպաններ:

7. - Իտալէն Տէր Մինասեան, ապաստանած Բաշգեառնիի մէջ, խմբապետ Մարտիրոսի ղեկավարութեամբ ապստամբական կոիւնքերու կը սկսի բօլշեւիկներու դէմ բօլշեւիկեան իշխանութեան առաջին իսկ օրերուն: Նժդեհ երբեք չի ճանչնար նոր իշխանութիւնը: Ըմբոստ շրջաններու հետ կապեր կը հաստատուին Երեւանէն և ըմբոստութեան կ'աշխատուի տալ ծաւալուն բնոյթ:

8. - Քաղաքացիական կոիւր ծրագիրը կը զարգանայ դէպի իր տրամաբանական վախճանը: Հին իշխանաւորներու, իրենց դիրքերը զրաւելու նպատակը և նոր իշխանաւորներու, իրենց դիրքերը պահելու նպատակը կը մտնեն բաց պայքարի մէջ՝ առանց խտրի ոեւէ միջոցի մէջ:

9. - Յունուարի վերջերը (1921) ծրագրուած ապստամբութիւնը կը ձախողի սպայութեան աքսորով, բայց կը յաջողի Փետր, 18ին: «Փրկութեան կօմիտէ»ն կը հասնի իր նպատակին: Անդօրայի ներկայացուցիչը յանուն

իր պետութեան կը շնորհաւորէ «Փրկութեան կօմիտէ»ն և «միայն «Փրկութեան կօմիտէ»ն կը ճանչնայ իբր Հայաստանի իշխանութիւն»:

10. - Կը գումարուին Մօսկուայի և Լօնտօնի խորհրդաժողովները, ուր Թուրքիա կը ներկայանայ իբր հաշուետու պատերազմի ընթացքին իբր պարտուող կողմ, և Հայաստանի սահմաններու հարցը դրուած օրակարգի վրայ:

11. - Վրացեան, նախագահ «Փրկութեան կօմիտէ»ին կը հեռագրէ Մօսկուա և Լօնտօն, որ անոնք իրաւունք չունին խօսելու հայ - Թրքական հարցի մասին. որովհետեւ Ալեքսանդրապօլի դաշնագրով հայ - Թուրք հարցը փակուած է և արտաքին միջնորդներու պէտք չունի «Փրկութեան կօմիտէ» ի իշխանութիւնը:

12. - Խորհրդաժողովները կը վերջանան: Թուրքեր կը մերժեն թէ՛ Մօսկուայի, թէ՛ Լօնտօնի իրաւունքները միջամուխ ըլլալու հայ - Թրքական հարցին մէջ: Եւ կը վերադառնան Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի միջազգային արժէքը պարտադրելով նաեւ արտաքին աշխարհին:

13. - Քառասուն օր «Փրկութեան կօմիտէ» ական Հայաստան: 20.000 հայորդիներու դիակ, նոր աւերածութիւն Հայաստանի և խուճապային լքում ու փախուստ դէպի Պարսկաստան. Ապրիլ 2ին: Եւ վերադարձ բօլշեւիկեան իշխանութեան դէպի Երեւան:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Յ

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՓԵՏՐՈՒԱՐ 18,բ(*)

Գրեց՝ ԻՐԱԶԵԿ

I

Հայ ժողովրդի համար ստեղծված դժոխային կացութիւնը մէկ կողմից, միւս կողմից էլ գլխաւորապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան և դաշնակցականների դժուարացուած վայրագ հալածանքները հարկադրեցին դուրսը գտնուած, դեռ Ձեկա ու բանտ չգնացած ընկերներին նորից կեանքի կոչելու Դաշնակցութիւնը իբրև կազմակերպութիւն:

Անհրաժեշտ էր բոլշեւիկեան բռնութիւնների դէմ ոյժ ներկայացնել - նրանց սանձելու, նրանց խելքի բերելու համար: Իսկ դա կը լինէր միմիայն կազմակերպւելով, այն էլ միայն դաշնակցակաւորէն կազմակերպւելով: Այս միմիայն Դաշնակցութեան նման հզօր մարտական կուսակցութիւնը կարող էր բոլշեւիկների նման խելքը կորցրածներին խելքի բերել:

Եւ նոյն տարւոյ (1920 թ.) Դեկտեմ, 20 ի մօտերքը, — այսինքն Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամէնը 15-18 օր յետոյ — արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր ևւ գործի վրայ Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինը:

Նա կոչոււմ էր Հ. Յ. Դ. Հայաստանի Կենտ. Կօմիտէ կամ Պատասխանատու Մարմին: Իր գործունէութեան սահմաններում նա բոլորովին անկախ էր և ինքնօրէն, որովհետեւ - ինչպէս ասացինք - Բիւրօն չկար, իսկ եթէ անգամ լինէր էլ, բոլշեւիկները Հայաստանը պատել էին մեկուսացման այնպիսի պարիսպներով, որ հնարաւոր չպիտի լինէր նրա հետ որեւէ կապ պահպանել:

* «Հայրենիք» Օրաթերթ Թիւ 5717 - 8. 20-21 փետր. 1931:

Հասկանալի է, որ նա գործում էր Հափազանց զգոյշ եւ գաղտնի. որովհետեւ մի հալածւած կուսակցութիւն էր նաեւ Հէկայական ցանցերն ու լրտեսների վոհմակները սփռուած էին ամբողջ Հայաստանում: Նրա գոյութեան մասին, մանաւանդ սկզբնական շրջանում, շատ քչերը գիտէին, աչքի ընկնող ընկերներից մի քանիսը միայն, այն էլ չիմանալով, թէ ովքե՛ր են նրա անդամները:

Այն էլ պէտք է ասել, որ կազմակերպուելու, ոյժ ներկայացնելու եւ կուսակցութեամբ գործելու անհրաժեշտութիւնը զգում էին մեր բոլոր ազատ մնացած ընկերները ամենուրեք - թէ՛ մայրաքաղաքում և թէ՛ գաւառներում: Դա կեանքի պահանջ էր, ժողովրդի պաշտպանութեան եւ ինքնապաշտպանութեան միակ իրական միջոցը:

Բաւական է ասել, որ մօտաւորապէս նոյն ժամանակներում, Երեւանում, մի այլ խումբ գաշնակցականներ եւս ժողով են անում՝ կուսակցական մէկ դեկավար մարմին ստեղծելու համար: Սակայն ընկերներից մէկից լսելով, որ այդպիսի մարմին արդէն գոյութիւն ունի, ժողովականները ցրւում են լուռ ու մունջ:

Կամ՝ գաւառներից Երեւան եկող ընկերները միաշար յանդիմանում էին Երեւանի ընկերներին, մանաւանդ նախորդ Կ. Կօմիտէի անդամներին, որ սրանք իբր թէ ձեռները ծալած նստել են, ոչինչ չեն անում, այն ինչ ժողովուրդը ձեռքից գնում է: Նրանց սովորական խօսքն էր, թէ ժողովուրդն այլեւս համբերել չէ կարող, հապա ի՞նչ է մտածում Դաշնակցութիւնը, ինչո՞ւ նա հրապարակ չի գալիս:

Անգամ հայ ժողովրդական Կուսակցութեան նման լօյսով և սովէն կողմից փչող զօրեղ քամիների հետ հաշտորդ կուսակցութիւնը, յանձին իր մէկ - երկու դեկավար անդամների, մեր ընկերների ոմանց իր յուսահատական դժգոհութիւնն էր արտայայտել բոլշեւիկեան կարգերից և ներքին հրճուանքը, եթէ Դաշնակցութեան Նեմեզիտան խստօրէն պատժի նրանց:

Սակայն Պատասխանատու Մարմնի անդամները, եթէ իրենցից մէկն ու մէկին էլ նման պատահական դիմումներ

էին լինում, պատահական եւ մանր մունր էկսցէսներից խուսափելու համար աշխատում էին նրանց համոզել, որ համբերեն եւ ըմբոստութեան որեւէ նշան ցոյց չտան:

Միւս կողմից էլ նրանք գիտէին, որ այդ տրամադրութիւնը զնալով պիտի դառնայ ընդհանուր, համաժողովրդական ցասում եւ իբրեւ փութորիկ պայթի բոլշեւիկները զլլօին:

Ու այդպէս էլ եղաւ:

Թէեւ Պատասխանատու Մարմինը սկզբի շրջանում ամէն կերպ աշխատում էր ժողովրդին ներշնչել, որ նա համակերպուի իր վիճակին եւ առանց ըմբոստանալու ենթարկուի իր վրայ ծանրացած լուծին: Դա անհրաժեշտ էր մինչեւ դրութիւնը հասունանար: Բայց եւ միւս կողմից տեսնում էր, որ չէր կարելի մատնների արանքով նայել ստեղծուած դժոխային դրութեանը: Ժողովուրդը ճիշդ որ ձեռքից գնում էր: Բռնութիւններն ու կամայականութիւնները զնալով աւելի եւ աւելի խելագար էին դառնում, մանաւանդ Դաշնակցականների դէմ ուղղւած ձեռքակալութիւններն ու կացնախարուծիւնները:

Եւ վերջապէս, երրորդ, որ եւ ամենից կարեւորն է, Պատասխանատու Մարմինը համոզուած էր, որ միեւնոյն է, ապստամբութիւնը պիտի բռնկուի, անխուսափելի է, անգամ եթէ Դաշնակցութիւնը հակառակ լինէր դրան: Ժողովրդի համբերութեան բաժակն արդէն լցուել էր եւ նա ոտքի պիտի կանգնէր անպայմանօրէն - կա՛մ մի անգամից մեռնելու եւ կամ մի անգամ ընդ միշտ խորտակելու իր վրայ ծանրացած «կարմիր» լուծը: Նրա համար փրկութեան ուրիշ ճանապարհ չկար, Միեւնոյն է, իր կարծիքով ինք արդէն մեռնում էր, բայց դանդաղօրէն ու տանջալից մահով: Աւելի լաւ չէ՞ր մի հարուածով վերջ դնել այդ անտանելի վիճակին:

Դաշնակցութիւնը վախ ունէր, որ այդ դէպքերում - այսինքն՝ էլ է ապստամբութիւնը բռնկուէր տարերայնօրէն, առանց ընդհանուր դեկավարի և առանց գործի հարկաւոր կազմակերպութեան - նա՛ ապստամբութիւնը կարող էր

կրել սպորադիկ բնութիւնը եւ իր նպատակին չէր ծառայի: Ուրիշ խօսքով նա չէր լինի համաժողովրդական մի շարժում, այլ իբրեւ ցոյցի նման մի բան, որ այստեղ - այնտեղ տարբեր ժամանակներում եւ իրարից անջատ բռնկուելով, չարաչար կերպով կը ջախջախուէր ամենուրեք:

Պատասխանատու Մարմինն անշուշտ լաւ յայտնի էր, թէ նման դէպքերում որքան անդուլթ, բարբարոս են բուշելիկները: Ապստամբութեան վայրերում արիւնը գետի պէս պիտի հոսէր եւ բոլոր բմբուսացած շրջանները անապատի ու աւերակների պիտի վերածուէին:

Մանաւանդ, առաջին հերթին, նրանց կատաղութեան եւ վրէժխնդրութեան գոհ պիտի դնային բոլոր բանտարկեալները: Երեւանից բռնած մինչեւ ամենայնուհետեւ գաւառական աւանը: Ուզում ենք ասել՝ բուշելիկները առթիւց օգտուելով, անմիջապէս Բարտուղիմեան սոսկալի գիշերներ պիտի կազմակերպէին բոլոր բանտերում ու չեկաներում ոչնչացնելու համար հայ ժողովրդի ծաղիկը, նրա միտքն ու սէրը. որովհետեւ - ինչպէս ասացինք - հայութեան բոլոր քիչ շատ աչքի ընկնող տարրերը. Դաշնակցական թէ ոչ-դաշնակցական, այր թէ կին, հաւաքուած ու բանտ էին դրուած:

Իսկ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, ներկայ դէպքում յանձին իր Հայաստանի Կ. Կօմիտէին կամ Պատասխանատու Մարմին, չէր կարող անտարբեր հանդիսատեսի դերում մնալ՝ հանդէպ հայ ժողովրդին սպառնացող այդ ահաւոր աղէտի:

Այդ բոլորի վրայ պիտի աւելցնել նաեւ, որ Պատ. Մարմինը շատ լաւ գիտէր ժողովրդի անվերապահ թշնամութիւնը դէպի բուշելիկներն ու բուշելիկեան կարգերը, — մէկ կողմից, իսկ միւս կողմից՝ գիտէր, որ նրանք թոյլ են Հայաստանում եւ ուրեմն շատ հեշտ է հետեւնին հաշիւը փակել:

Անշուշտ, նա նախատեսում էր, որ հաշիւը վերջնակաւ, նապէս չի փակուում՝ բուշելիկներին Հայաստանից քշելով: Նա շատ լաւ հասկանում էր, որ այնտեղ կայ բուշելիկեան

մեծ Ռուսաստանը, որի յառաջապահներն էին Հայաստանի բուշելիկները: Եւ հետեւապէս, եթէ անգամ այսօր յաջողուի էլ Հայաստանի բուշելիկներն դուրս քշել մեր հայրենիքից, վաղը մենք գործ պիտի ունենանք մեծ Ռուսաստանի հետ: Նորանոր ուժեր Ռուսաստանից պիտի խուժեն Հայաստան եւ մենք մեր թոյլ ուժերով պէտք է դէմ ու դէմ կանգնենք մեծ Ռուսաստանին:

Չնայած այդ խորունկ գիտակցութեան՝ Պատասխանատու Մարմինը եւս, կացութեան այլեւս անտանելի պայմաններից հարկադրուած, կամաց - կամաց հակուում է այն եզրակացութեան, որ փրկութեան ուրիշ ելք այլեւս չկայ քան ապստամբութիւնը:

Ու Դեկտեմբերի վերջերին նա պաշտօնապէս անցնում է գործի գլուխը, իր վրայ վերցնելով շարժման կազմակերպութիւնը, ղեկավարութիւնը եւ ամբողջ պատասխանատուութիւնը:

Որքան մեզ յայտնի է Պատ. Մարմինը հէնց սկիզբից գործի յաջողութեան տեսակէտից, իրեն առաջնորդող է ընդունում երկու հիմնական պայման. -

Առաջին, որ ապստամբութիւնը պիտի լինի ընդհանուր եւ միաժամանակ, այսինքն՝ Հայաստանի բոլոր մասերն էլ մասնակցին ապստամբութեան եւ ապստամբին միաժամանակ:

Այդ իսկ պատճառով չէր թոյլատրուում ո՛չ մի մասնաւոր ցոյց, շարժում կամ ահաբեկում: Օրինակ, մեզ յայտնի է, որ խմբապետ X քանիցս դիմում է Պատ. Մարմինն՝ X շրջանում որոշ անպիտան բուշելիկ գործիչներին ահաբեկման համար թոյլտուութիւն ստանալու, բայց եւ միշտ մերժում ստանում: Իբրաքանչիւր ահաբեկում կամ նման մէկ գրեթէ անարժեքն այն ելեկտրականացած մթնոլորտում կարող էր լինել մի կայծ, որ վառօղբ տակառի մէջ ընկնելով, ահաբեկին պայթիւն առաջ պիտի բերէր: Իսկ դա տակաւին վաւաճամ էր, քանի դեռ եւս գործը վերջնապէս չէր կազմակերպուել եւ դրութիւնը չէր հասունացել ընդհանրապատմութեան համար: Ընդհակառակը, դա կարող էր

Ջուր լցնել բոլշեիկների ջրաղացին, առիթ տալով նրանց նորանոր վայրագութիւններով սարսափահար անել ժողովորդին:

Երկրորդ՝ ապստամբութիւնը պիտի տեղի ունենայ ըստ կարելւոյն մօտիկ ժամանակներում, որովհետեւ նախ՝ բոլշեիկները շարունակում էին եռանդով իրենց ձերբակալութիւնները թէ՛ Երեւանում և թէ՛ գաւառներում: Այնպէս որ եթէ ապստամբութիւնն ուշանար, մինչ այդ կարող էին ձերբակալել եւ՝ Պատասխանատու Մարմնի անդամներին, եւ՝ բոլոր քիչ շատ աչքի ընկնող մարդկանց Երեւանում և շրջաններում, եւ՝ անգամ բոլոր նրանց, որոնք մինչ այդ ճողոպրել էին չեկայի ճանկերից, եւ ուրեմն գործը ղեկավարող ու կազմակերպող այլեւս չէր լինի:

Բացի դրանից, ինչպէս ասացինք, բանտերում եւ չեկաներում կալանաւորուած էին հազարաւոր մարդիկ, սկսած Դաշնակցական ամեն աչքի ընկնող դէմքերից, պետական հասարակական նշանաւոր անուններից մինչեւ զիւղական ամէն կարգի գործիչները: Մի կողմից՝ կացինը արդէն սկսել էր գործել նրանց վերաբերմամբ: Միւս կողմից՝ ժողովրդի մէջ յամառ լուրեր էին պտտում, թէ բոլոք բանտարկեալներին քշելու են Ազրբէջան կամ Ռուսաստան: Իսկ դա նշանակում էր, մանաւանդ այն ժամանակուայ հասկացողութեամբ, թէ բոլորին տանում են կոտորելու: Հետեւաբար, որքան ուշանար ապստամբութիւնը, այնքան աւելի հնարաւոր էր համարում բոլոր ձերբակալուածների բնաջնջումը:

Չմոռանանք այն եւս ասել, որ ապստամբութեան գործում Հ. Յ. Դ. Պատասխանատու Մարմինը հանդէս է գալիս ոչ որպէս կուսակցական մէկ մարմին: Ապստամբութիւնը զուտ կուսակցական մէկ շարժում չէր, այլ ժողովրդական, կամ աւելի ճիշդ՝ համաժողովրդական: Ամբողջ Սրբաբառեան ժողովուրդն էր ուզում — առանց կուսակցական, ազդի, դաւանութեան, սեռի ու դասակարգի խտրութեան — ազատագրել բոլշեիկների լծից եւ սմբողջ ժողովրդն էլ պարաստ էր կոռելու յանուն հայրենիքի ազատութեան,

Ուստի Դաշնակցութեան Կ. Կօմիտէն կամ Պատ. Մարմինը, մի գեղեցիկ հեռատեսութեամբ, հէնց սկզբից ապստամբական շարժումը դրեց Հայրենիքի Փրկութեան հմայիչ դրօշակի տակ, այդ գործի ղեկավարութեան ու կազմակերպութեան մէջ էլ իրեն անւանելով Հայրենիքի Փրկութեան Կօմիտէ:

Այս Կօմիտէն էր, որ հետագայում, Փետր. 18ի յաջողութիւնից յետոյ, ընդարձակելով ու նորանոր տարրերով լրացնելով, դարձաւ ազատագրուած Հայաստանի Յեղափոխական Կառավարութիւնը, պահելով իր նախկին անունը՝ «Հայրենիքի Փրկութեան Կօմիտէ»: Նա երկիրը կառավարեց մինչեւ 1921 թ. Ապրիլ 2ը, երբ բոլշեիկեան ուժերի ճնշման տակ, թողեց հայրենիքը եւ տարագրեց դէպի օտար հորիզոններ:

Հ. Յ. Դ. Հայաստանի Պատասխանատու Մարմինը կամ Հայաստանի Փրկութեան Կօմիտէն գործի անցնելով, կարճ ժամանակի ընթացքում հրաշալի արդիւնքներ հրապարակ բերեց - որովհետեւ պայմանները շատ նպաստաւոր էին, հողը պատրաստ և պարարտ:

Ճիշդ է, նա շրջապատուած էր սոսկալի արտաքին պայմաններով: Նա պիտի գործէր մի միջավայրում, ուր լրտեսների ու չեկայի գործակալները, յայտնի ու գաղտնի վիտտում են ամենուրեք, ուր մարդ իր տունը, հարազատ ընտանիքում անգամ չէ կարող ազատ բերան բանալ, որովհետեւ չեկայի լրտեսը բազմած է այնտեղ քո եղբոր, քո քրոջ, քո գաւակների, դուցէ և քո սիրած ամուսնի կերպարանքի տակ:

Եւ որ զլիաւորն է սարսափը խորհրդային դրախտում չեկայից եւ առ հասարակ բոլշեիկեան իրաւակարգից այնքան մեծ է, որ մարդ ամենամեղ քայլն անգամ զցում է վախենալով - չլինի՝ թէ այդ քայլը յանկարծ դիւր չեկաւ բոլշեիկ իշխանաւորներին:

Բայց չնայած այդ բոլորին՝ Փրկութեան Կօմիտէն կարճ ժամանակամիջոցում մէկ աննախընթաց յաջողու-

թիւն ունեցաւ, որովհետեւ նա գործում ու խօսում էր յանուն հայրենիքի փրկութեան, յանուն ազատութեան, որ մի կախարդական գրաւչութիւն ունէր սմէն մէկի համար:

II

Գործի անցնելով, Հայրենիքի Փրկութեան Կօմիտէն իր գոլտ ապստամբական աշխատանքները, որքան մեզ յայտնի է, բաժանում է երկու մասի - կազմակերպումն ժողովրդի և կազմակերպումն զօրքի:

Ամբողջ ապստամբական գործի ղեկավարութիւնը իրեն վերապահելով, զօրքի կազմակերպման համար իրեն կից, ստեղծում է մէկ յատուկ յանձնաժողով, ղինւորական մարմին անունով: Իսկ ժողովրդական զանգուածների կազմակերպման գործը ինքը Փրկութեան Կօմիտէն է վարում անմիջականօրէն:

Հասկանալի է, որ այդպիսի մէկ հսկայ գործի համար նա իր ձեռքի տակ պիտի ունենայ օգնական ուժեր եւս — թէ՛ ժողովրդական զանգուածների և թէ՛ հայկական զօրքի կազմակերպութեան գործում: Մանաւանդ նրան ուժեր հարկաւոր էին, վստահելի ուժեր, կապի համար եւ՛ Երեւան քաղաքի ներսում, եւ՛ Երեւանի ու շրջանների միջեւ:

Եւ ի պատիւ հայ ժողովրդի պիտի արձանագրել, որ բազմաթիւ էին այդպիսի ուժերը, մէկը միւսից հաւատարիմ, մէկը միւսից անձնուէր:

Հակառակ Փրկութեան Կօմիտէի բոլոր ջանքերին, մեր ունեցած ստոյգ տեղեկութիւնների համաձայն՝ հնարաւոր չեղաւ փոքրիկ Հայաստանի գոնէ մի քանի գաւառները միացնել եւ մէկ ապստամբական միաւոր ներկայացնել: Անգամ Երեւանի մօտիկ Ղամարլուի շրջանը եւ նոր Բայազետի գաւառը Փրկութեան Կօմիտէն չի կարողացել մարդիկ ուղարկել եւ այն տեղերում էլ հարկաւոր կազմակերպութիւնները առաջ բերել:

Էլ չենք խօսում աւելի հեռաւոր գաւառների մասին, ինչպեսիք են, օրինակի համար, Դարալագեազը, Զանգե-

զուրը եւ Ալեքսանդրապօլը: Ուրեմն շարժումը կենտրոնացել էր միմիայն երկու գաւառում - Երեւանի գաւառում, այն էլ մասամբ, մինչև Բաշ-Գեառնի և Էջմիածնի գաւառում:

Պատճառը՝ ամենից առաջ սոսկալի ձմեռն էր: Այդ տարին, բոլշեւիկների բախտից, այնքան ձիւն էր եկել Արարատեան դաշտում, որ բոլոր լեռները, ձորերն ու դաղտնի ճանապարհները անանցանելի էին դարձել: Իսկ սովորական ճանապարհով նման «կասկածելի» մարդիկ անցնել չէին կարող, որովհետեւ բոլշեւիկեան զօքքն ու պահակները ամէն քայլափոխում կը բռնէին նրանց:

Միւս պատճառը բոլշեւիկների ձեռք առած խըստութիւններն էին յատկապէս հաղորդակցութեան նկատմամբ: Իրենց իշխանութեան հէնց առաջին օրերին նրանք ամենախիստ կղզիացման եւթարկեցին բոլոր գիւղերն ու քաղաքները: Իւրաքանչիւր գիւղ, իւրաքանչիւր քաղաք իրենից ներկայացնում էր Ռօբենսոնի մի կղզի, որ ապրում էր ամբողջ աշխարհից կտրւած: Իրեն հարեւան գիւղերից ու քնակութիւնից կտրւած: Առանց յատուկ անցագրերի հնարաւոր չէր մէկ գիւղից միւսը գնալը: Իսկ անցագրերն էլ տրւում էին մեծ դժուարութիւններով, հազար ու մէկ անգամ մարդկանց հարցուփորձի ենթարկելով եւ միմիայն իրենց վստահացած մարդկանց:

Բոլշեւիկները այդ միջոցը համարել էին ամենալաւ գէնքը իրենց իշխանութեան ապահովութեան տեսակէտից: Եւ ճիշդ օր, նման պայմաններում հնարաւոր չէր լինի ապստամբութեան մասին մտածել և ուրեմն բոլշեւիկեան իշխանութիւնը կարող էր ապահով երկիրը իր ճանկերում խեղդել:

Երեւակայում էք ի հարկէ, թէ ուրեմն ո՛րքան դժուար պիտի լինէր Փրկութեան Կօմիտէի համար ապստամբութեան գործը կազմակերպել ու ղեկավարել - թէկուզ Երեւանի ու Էջմիածնի գաւառներում:

Զնայած դրան՝ նա հիանալի կատարեց - ինչպէս արդիւնքը ցոյց տւեց - իր վրայ դրուած պարտականութիւնը

եւ շատ կարճ ժամանակի ընթացքում շատ մեծ յաջողութիւններ ունեցաւ: Այդ երկու դաւառները կազմակերպել էին այնպէս, որ պատրաստ էին, տրւած նշանով, մի մարդու նման ոտքի կանգնել և իրենց աղքատիկ զէնքերով, առանց թնդանօթի, գնդացիքի եւ ռազմաձեռքի, կուէ դուրս գալ մէկ կառավարութեան ղէմ:

Դա պիտի բացատրել ամենից առաջ նրանով, որ սոսկալի էր ժողովուրդի սրտում կուտակւած թոյնը բոլշեւիկներին եւ նրանց զազրելի իշխանութեան ղէմ:

Միւս կողմից՝ պիտի բացատրել նաեւ նրանով, որ գործի գուլիս էր անցել Դաշնակցութիւնը, այսինքն՝ այն կուսակցութիւնը, որը ամենագորեղ եւ հմուտ մարտական կուսակցութիւնն է - շատերի վկայութեամբ - ո՛չ միայն հայ կեանքում, այլ եւ մեծ Ռուսաստանի բոլոր յեղափոխական կուսակցութիւնների շարքում:

Եւ, յիշուի, թէ ո՛րքան մթնոլորտը խտացած էր հայոց երկնակամարի տակ եւ ապստամբութեան գաղափարն էլ ժողովրդականացած, դա երեւում է այն զարմանալի փաստից, որ Փետրուար 18 ին նրանից 1 - 2 օր առաջ կամ յետ միաժամանակ ապստամբեցին բոլշեւիկեան բռնակալութեան ղէմ ո՛չ միայն նրեանն ու Էջմիածինը, այլ նաև Դարալագեազը ու Նոր Բայազետը, ապստամբեցին մէկը միւսից բոլորովին անկախ, բոլորովին անտեղեակ:

Այնպէս որ այն, ինչ որ ծրագրել էր Շ. Յ. Դ. Հայաստանի Պատասխանատու Մարմինը, - որ ապստամբութիւնը պիտի լինէր ընդհանուր եւ միաժամանակ - եւ որը ինքը չկարողացաւ իրագործել իրենց անկախ պատճառներով, իրագործեց ինքը կեանքը, առանց ծրագրի եւ անգիտակցաբար:

Այո՛ Փետրուարի կէսերին ամբողջ Հայաստանի մըթնոլորտը - կարելի է ասել - տոգորուած էր ապստամբութեան գաղափարով եւ ամէնքը ապրում ու շնչում էին այդ գաղափարով:

Այն էլ պէտք է շեշտել, որ երեւանի կամ մայր ապստամբութիւնը պէտք է տեղի ունենար ո՛չ թէ Փետր. 18 ին, այլ առելի շուտ, Յունարի վերջերին: Դործն արդէն կազմակերպւած - ապտրաստ էր այդ ժամանակի համար, երբ մի ասակնկալ ղէպք ելաւ եւ ըստ մեր տեղեկութեանց՝ խափանեց այդ ծրագիրը:

Դա հայ սպայութեան աքսորն էր, որի մասին արդէն խօսեցինք քիչ վերելում: Դրանով բոլշեւիկները ո՛չ միայն քայքայեցին և ազգային լինելու յատկանիշից զրկեցին մեր զօրքը, այլ և յետաձգեցին ծրագրւած ապստամբութիւնը: Քչեցին և այն սպաներին, որոնք Փրկութեան կօմիտէի գինւորական մարմինն էին կազմում և դործի անմիջական ղեկավարն ու կազմակերպիչը հայ զօրքի շարքերում:

Ուրեմն անհրաժեշտ էր բանակի մէջ գործը նորից սկսել, նորից կազմակերպել: Իսկ զրա համար հարկաւոր էր ժամանակ: Ահա թէ ինչո՛ւ ապստամբութիւնը յետաձգւեց մինչեւ Փետրուար 18:

Ինչպէս երեւում է՝ Յունարի կէսերից յետոյ բոլշեւիկները արդէն մի բան կռահում էին ապստամբութեան մասին:

Դա երեւում է ամենից առաջ նրանից, որ այդ մարդկանց կատաղութիւնը խելագարութեան էր հասել: Խստութիւնները այլևս չափ ու սահման չունէին: Չերբակալութիւնները հասել էին անասնի չափերի, բռնում էին տասնեակներով, հարիւրներով և բանտերն ու չեկաները լցնում:

Յետոյ, իրենց թերթում—«Կոմունիստ» և «Աղքատ Գիւղացի»—անդուռ բերանով շարունակ հայհուում էին Դաշնակցութիւնն ու Դաշնակցականներին և մեղադրում նրանց ինչ որ դաւադրութեան համար:

Երբորդ՝ հետագայում մեր ձեռքն ընկաւ մի փաստաթուղթ, զօրքերի բռնելիք տեղերի հրամանը, Յունար 29 ին կազմած, որով նախ՝ իւրաքանչիւր զօրամասի տեղն ու ա-

նելիքն էր որոշում ապստամբութեան դէպքում, երկրորդ յայտարարում էր ի գիտութիւն զօրքերի, որ եթէ ապստամբութիւնը սկսւի Երեւան քաղաքի ներսից, այդ դէպքում Առաջին Հառեբեցային մարտկոցը, որպէս նշան, կուտայ թնդանօթային եօթ (թէ՞ երեք—լաւ չենք յիշում.) հաբւածի, իսկ եթէ սկսւի դիսից—երեք (թէ՞ եօթ) հարւած:

Զնայած բոլոր դժւարութիւններին ու բոլշեւիկեան զգուշութիւններին, ապստամբութիւնը իբրեւ մի փոթորիկ, 1921 թ. Փետրւար 18ի լուսաբացին պայթեց բոլշեւիկներէ գլխին:

Դա մի ապստամբութիւն չէր—այդ բառի սովորական իմաստով: Նա ազգային մի շարժում էր, զայրոյթի մէջ արդար բռնկում կարմիր բռնակալութեան դէմ: Հայ ժողովրդի մէկ աննշան հատւածը, առանց կուսակցութեան, դասակարգի և սեռի խտրութեան, մէկ ամենի ձիւռ նման, ծառայաւ իր ազատութիւնը ոտնահարող օտար ուժի դէմ և «Մահ կամ Ազատութիւն»ը իրեն նշանաբան ընտրելով, կուի դաշտ վազեց՝ նորից իր անկախութիւնը գրկելու համար:

Դաշնակցութիւնը նրա ղեկավարն էր, իսկ Հանրապետութեան Եռագոյնը՝ նրա առաջնորդը, որի փողփողացող թեւերի տակ նա գնում էր հաստատ քայլերով կամ մեռնելու և կամ իր կորցրած ազատութիւնը գտնելու:

Ու հայութեան այդ մէկ հաստատ համաժողովրդական ցասումին չդիմացաւ կարմիր բռնութիւնը իր պետական հզօր կազմով, թնդանօթներով ու զրահապատ գնացքներով:

Սրբազան Եռագոյնը նորից ծածանեց Մասիսի գլխին և վաստակաբեկ հայ ժողովուրդը նրա հովանու տակ իրեն յաւիտեան երջանիկ երազեց:

Բայց դժբաղդաբար երջանիկ Փետրւար 18ին շուտով յաջորդեց չարաշուք Ապրիլ 2ը: Բոլշեւիկեան կատաղութիւնը աւելի մեծ ուժով հիւսիսից նորից յարձակեց փոք-

րիկ Հայաստանի վրայ, այս անգամ դաշնակցած հայութեան մահացու թշնամու հետ:

Փոքրաթիւ ու քայքայւած հայ ժողովուրդը թէեւ կրկին փորձեց իր իրաւունքները պաշտպանել հերոսաբար, բայց նա անկարող էր կուել երկու ճակատների վրայ, երկու հզօր թշնամիների դաւերի ու ոտնձգութիւնների դէմ—խորհրդային Ռուսաստանի և Բէլալախան Տաճկաստանի:

Ու նա պարտեց վերջի վերջոյ: Բոլշեւիկեան բռնութիւնն ու օտար սուիւնը նորից սկսեցին իշխել Արարատեան Հայաստանում:

Սակայն, բոլշեւիկեան լծի տակ կուցած հայ ժողովուրդը, որ Փետրւար 18ը հրաշակերտեց, խորունկ հաւատունի, որ իր գլխի վրայից պիտի չքանայ կարմիր մրդաւանջը և իր կորցրած ազատութիւնը նորից պիտի ծաղկի իր հայրենիքում:

Ժողովրդական իմաստութիւնն ասում է՝ «մի տեղով, որ մի անգամ շուր է պնդել, էլ չի կանայնի»:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Չ Օ Ն

էջ 8

Գ Լ Ո Ի Խ Ա .

էջ 17

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի ստորագրումը . - Դըր-
դապատճառներ . - Հայաստանի սովետականացումը խա-
ղաղ կերպով . - Դաշնակցական-բոլշևիկ փոխադարձ
մեղադրանքներ:

Գ Լ Ո Ի Խ Բ .

էջ 24

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի յօդուածները . - Չայն
ստորագրելու հրահանգը . - Վրացեանի կառավարութեան
փոխանցումը Դրօ-Սիլին ժամանակաւոր իշխանու-
թեան . - Պէ՛տք էր ստորագրել դաշնագիրը թէ ոչ . -
Լեզրան - Դրօ - Տէրտէրեան Երեւանի համաձայնագրի
ստորագրումը:

Գ Լ Ո Ի Խ Գ .

էջ 35

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի և Երեւանի համաձայնագրի
հետ ու առաջութիւնը . - Դրօն կ'իմացնէ Խատիսեանի
պատուիրակութեան նոր իշխանութեան մասին . - Դաշ-
նագրի ստորագրութեան պատասխանատուութենէ խու-
սափում . - Գարաբէքի կը բաւարարուի իրաւագործի

մարդոց ստորագրութեամբ . - Ալեքսանդրապոլի դաշ-
նագրի իրաւական արժէքը թուրքերուն համար . - Մոս-
կուայի և Լօնտօնի խորհրդածոյովները . - Դաշնակցու-
թիւնը և Փետր . 18ի ապստամբութիւնը . - Բէհաէտտին
եւ Փետրուարեան ապստամբութիւնը . - «Թուրքիա
պաշտպան կովկասի» գաղափարաբանութիւն . - Վրաց-
եան Բէհաէտտին գաղափարակցութիւն եւ գործակցու-
թիւն . - Վրացեանի հեռագիրները Մոսկուա եւ Լօնտօն,
ըստ Բէհաէտտինի թելադրութեան . - Վրացեանի հա-
ւատարմութիւնը թուրքերուն, Փետրուարեան ապս-
տամբութեան դերը թուրքերուն ի հաշիւ:

Գ Լ Ո Ի Խ Դ .

էջ 57

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի 5րդ յօդուածը և անկէ
բղխած ակնկալութիւնները ձեռք բերելու համար վը-
րացեանի տուած փոխադարձ երաշխիքները . - Թուր-
քիա անպատասխան կը թողու Վրացեանի դիմումները,
անկէ առնելէ վերջ անոր իր հաւատարմութեան բոլոր
երաշխիքները գործնականապէս . - Հայութեան Ֆիզի-
քական պոլութիւնը փրկուած . - «Բոլշևիկները կամ
միլիտանները» . - Վրացեան - Դարբինեան թրքապաշ-
տութիւնը . - Բէհաէտտին - Վրացեան տեսակցութիւն-
ները . - «Յառաջ» և «Ազատ Հայաստան»ի թրքասիրու-
թիւնը . - Վրացեան զէնք և զինուոր կը խնդրէ Թուր-
քիայէն բոլշևիկներուն դէմ կռուելու համար . - Վրաց-
եան կը դիմէ Էնկիւրիի իր ներկայացուցիչը ղրկելու
համար Էնկիւրի:

Գ Լ Ո Ի Խ Ե .

էջ 71

Փետրուարեան ապստամբութիւնը արդարայնոյ մե-
ղադրանքներ բոլշևիկներուն դէմ . - Պատճառ եւ հետե-
ւանք . - Երեւանի համաձայնագիրը . - Իրագել եւ իր

յայտնութիւնները «Փրկութեան Կօմիտէ»ի կազմութեան մասին. - Բօլշեւիկները տեղեակ են ապստամբական ծրագրի մասին. - «Փրկութեան Կօմիտէ»ի ծրագիրը ապստամբութեան ձեւի և կազմակերպման տեսակէտէ. - 1920 Դեկտ. 2 Դեկտ. 20 և 1920 Դեկտ. 20 - 1921 Փետր. 18. - Վրացեան կրնկարագրէ Հայաստանի Պատկերը և կր ներկայացնէ զայն իբր պատճառ ապստամբութեան:

Գ Լ Ո Ի Խ Զ .

էջ 87

Ա. Խատիսեան կուտայ իր ականատեսի վկայութիւնը 1920 Դեկտ. 3 էն Դեկտ. 16, Հայաստանի մէջ բօլշեւիկներու գործելակերպի մասին. - Իշխանութեան յանձնուած բօլշեւիկներուն. - Ժողովուրդի ճնշուած հոգեբանութիւն. - Դրօն հրաման կ'արձակէ զօրքին. - Նախարարներ կը հեռանան Հայաստանէն, ոմանք կ'անցնին անլեզալ դրութեան. - Համօ Օհանջանեանի խումբը կը ձերբակալուի և կը բերուի Երեւան. - Վրացեան, Գալազնունի, Խատիսեան, Գիւլխանդանեան, Տիգրանեան նախկին նախարարներ կ'ապրին ազատ. - Ջախ Դաշնակցական խմբակ. - Կասեանի եւ կարմիր զօրքերու մուտքը Երեւան. - Խատիսեան կը ղիմէ Կասեանի, Համօ Օհանջանեանի խումբին համար բարեխօսելու. - Կասեանի վստահացումները. - Տեսակցութիւն Վրացեանի հետ, որ կը թելադրէ Խատիսեանին հեռանալ Հայաստանէն. - Խատիսեան, Գիւլխանդանեան կը մեկնին Հայաստանէն կառավարութեան կարգադրութեամբ. - Վկայութիւն Բաշխի Իշխանեանի «Երկու ամիս բօլշեւիկեան բանտում». - Բաշխի Իշխանեան ազատ կ'արձակուի իբր «միակ քաղաքական բանտարկեալը»:

Գ Լ Ո Ի Խ Է .

էջ 107

Ամփոփումներ Խատիսեանի եւ Իշխանեանի վկայութիւններէն և խորհրդածութիւններ:

Գ Լ Ո Ի Խ Ը .

էջ 117

1920 Դեկտ. 20 էն, «Փրկութեան Կօմիտէ»ի գոյառութենէն յետոյ. - Բաշխի Իշխանեանի երկրորդ ձերբակալութիւնը. - Բաշխի օրագիրը բանտային կեանքէն, - Հանդիպում Բաշխիի և Համօի խումբին. - Բաշգեառնին արդէն ապստամբ. - Աթարբեկեանի դէմ մահափորձ. - Բանտերը կը լեցուին անխնայ:

Գ Լ Ո Ի Խ Թ .

էջ 149

Բարթողմեան գիշեր մը Երեւանի բանտին մէջ, Փետր. 16, լոյս 17 ը. - Կացնահարութիւն եւ զնդակահարութիւն. - Հիմքեր և ապացոյցներ, որ Յունուարէն սկսած բօլշեւիկեան զարհուրանքներ հետեւանք են «Փրկութեան Կօմիտէ»ի պատճառին:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ .

էջ 157

Փետր. 18ի արտայայտութեան բնոյթը, ինքնաբուխ, ժողովրդակա՞ն թէ դաւադրական, կազմակերպական. - Իրազեկի վկայութիւնները. - «Փրկութեան Կօմիտէն» կեանքի կը կռչուի. - Ձինւորական մարմին՝ զօրքը կազմակերպելու ապստամբութեան համար. - «Հայ ժողովրդի մէկ աննշան հատուածը»:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Ա.

Էջ 165

Փետր. 18 ի ապստամբութեան կազմակերպիչները Դաշնակցութիւնը թէ անհատ «Դաշնակցական»ներ. - Բիւրօյի անդամները Հայաստանէն դուրս. - Վրացեան՝ Երեւան, Ռուբէն փաշա՝ Բաշգեանի, Հ. Օհանջանեան՝ Երեւանի բանտը. - Վրացեան՝ գլխաւոր դերակատար, Ռուբէն փաշա՝ դաւակից. - Հայկօի պատմութիւնը. - Ռուբէն փաշայի դաւադրական դերը ապստամբութեան մէջ. - Հայկօ կը հաստատէ Բաշխի Իշխանեանի տըւեալները. - Հայկօի մասնակցութիւնը ներքին ապրտամբութիւնը կազմակերպող գործին մէջ. - Ապրտամբութեան պոռթկումը. - Քաղաքացիական կռիւներէն նմոյշ մը. - «Փրկութեան կօմիտէ»ի պարտութիւնն ու խուճապային փախուստը. - Արաքսի ափը. - Վրացեան առաջինը իր կեանքը փրկող. - Վրացեան կը մեկնի արտասահման «Փրկութեան կօմիտէ»ն յանձնելով փոխ-վարչապետ Յակօր Տէր Յակօբեանի (Իրազեկ):

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Բ.

Էջ 196

Թուրքիոյ մատը Փետր. 18 ի ապստամբութեան մէջ, - Վրացեանի յանձնառութիւնը թուրքերու առջեւ. - Թուրքերու խոստացած օգնութիւնը (բաւ Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին) ստանալու համար՝ իրր վըստահելիութեան երաշխիք, Վրացեան կը դիմէ ապրտամբութեան, - Բօլշեւիկը կ'երթայ փախելով, կը դառնայ վրէժով. - Վրացեանի քաղաքական ըմբռնումը «նաեւ» դաւաճանութեամբ. - Դաշնակցութիւնը եւ «Դաշնակցական» Վրացեանն ու իր խումբը:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Գ.

Էջ 206

1920 Դեկտ. 2ի այն ժողովը, որ կ'որոշէ Իշխանութիւնը խաղաղօրէն յանձնել բօլշեւիկներուն. - 7 ձայնի դէմ 2՝ ձեռնպահ. - Վկայութիւններ Խատիսեանէ, Կարո Սասունիէ, Վրացեանէ, Իրազեկէ. - Իրազեկի նկարագրութիւնը. - «Հազիւ որ եւէ հաշտութեան լեզու գտած ենք թուրքերի հետ- ուստի հարկաւոր է պահպանել բարեկամութիւնը և մեր վերջին ուժերով դիմադրել բօլշեւիկեան հոսանքին» (Կ. Սասունի). - «Յուշեր Մօտիկ Անցեալից» (Վրացեան), - Յատկանշական լուծիւն «Փրկութեան կօմիտէ»ի մասին. - Վրացեան - Լեզրան բանակցութիւններ. - Լեզրան կը թելադրէ խզել յարաբերութիւնները թուրքերու հետ և ետ կանչել Ալեքսանդրապօլի պատուիրակութիւնը. - Դրօի մեկնումը՝ Բազու. - Սպայութեան աքսորը. - Բժ. Ա. Ղազարեանի դատումներն ու հաստատումները:

Մ Է Կ Ա Կ Ն Ա Ր Կ Ո Վ

Էջ 237

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Մ

Էջ 241

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

<u>Էջ</u>	<u>տող</u>	<u>սխալ</u>	<u>Ուղիղ</u>
22		<i>մէջբերումը պէտք է դրուի էջ 23</i>	
32	10	անարդարօրէն	<i>արդարօրէն</i>
34	<i>վերջին</i>		<i>ստոր. ՎՐԱՅԵԱՆ.</i>
72	13	խակ	<i>խկ</i>
72	14	ստորադասած	<i>ստորադասած</i>
89	20	Դեկտ.	<i>Դեկտ. 4</i>
103	17	բերդը	<i>բանտ</i>
109	13	1929	1920
111	19	հարցում էին	<i>հարցնում էին</i>
129	1	ա կանչում է	<i>նա կանչում է</i>
165		Գլուխ Ի.	<i>Գլուխ ԺԱ.</i>
167	15	նորէն	<i>նորին</i>
170	25	դաւանել	<i>դաւանիլ</i>
173	8	ուրիշներ	<i>ուրիշներէ</i>
199	30	դաշնագրը	<i>դաշնագրութեան</i>
201	22	ոգեկոչում է	<i>ոգեկոչումով</i>
201	22	շեշտակ	<i>շեշտով</i>
206	7	ներկայացուած	<i>ներկայացուցած</i>
208	27	բօլշեւիկներէն	<i>բօլշեւիկներին</i>
223	18	Մտիվանիէ	<i>Մդիվանիին</i>
233	8	Նետել	<i>ներել</i>
233	18	առնջ ուժեամբ	<i>առնջութեամբ</i>

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0428187

13757.